

I. М. Запрудскі

ГІСТОРЫЯ
БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ
ДРУГОЙ ПАЛОВЫ
XIX стагоддзя:
АСОБЫ І ТВОРЧЫЯ ЛЁСЫ

*Рэкамендавана
Вучэбна-метадычным аб'яднаннем
па гуманітарнай адукацыі
ў якасці вучэбна-метадычнага дапаможніка
для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі,
якія навучаюцца па спецыяльнасцях
1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)»,
1-21 05 02 «Руская філалогія (па напрамках)»,
1-21 05 04 «Славянская філалогія»*

УДК 821.161.3.09"18"

ББК 83.3(4Бел)

3-30

Рэцэнзенты:

кандыдат філалагічных навук дацэнт *І. Э. Багдановіч*;

кандыдат філалагічных навук дацэнт *І. А. Бурдзялёва*

Запрудскі, І. М.

3-30 Гісторыя беларускай літаратуры другой паловы XIX стагоддзя: асобы і творчыя лёсы : вучэб.-метадыч. дапам. / І. М. Запрудскі. – Мінск : БДУ, 2018. – 167 с.

ISBN 978-985-566-579-4.

У вучэбна-метадычным дапаможніку раскрываюцца асаблівасці літаратурнага працэсу ў Беларусі ў другой палове XIX ст. з улікам каштоўнасці ідэйна-мастацкага зместу як твораў беларускамоўнай класічнай спадчыны, так і здабыткаў шматмоўнага краёвага пісьменства. Асэнсаванне біяграфій і творчасці пісьменнікаў праводзіцца ў розных аспектах і з выкарыстаннем многіх жанравых форм літаратуразнаўчага даследавання. Асвятляюцца некаторыя пытанні гісторыі літаратуры. Для самастойнай работы студэнтаў прапануюцца вучэбныя заданні.

Для студэнтаў устаноў вышэйшай адукацыі, якія навучаюцца па спецыяльнасцях 1-21 05 01 «Беларуская філалогія (па напрамках)», 1-21 05 02 «Руская філалогія (па напрамках)», 1-21 05 04 «Славянская філалогія».

УДК 821.161.3.09"18"

ББК 83.3(4Бел)

ISBN 978-985-566-579-4

© Запрудскі І. М., 2018

© БДУ, 2018

*Прысвячаю ўсім, хто займаўся
і будзе займацца вывучэннем
беларускай літаратуры XIX стагоддзя*

ПРАДМОВА

У эвалюцыі нацыянальнай культуры літаратура адыграла асабліва значную ролю. Другая палова XIX стагоддзя – непрацяглы, але важны перыяд у гісторыі беларускага прыгожага пісьменства. Ён ахоплівае літаратурны працэс прыкладна з 1846 (выданне ў Вільні лібрэта оперы В. Дуніна-Марцінкевіча «Ідылія») па 1903 г., калі ўбачылі свет зборнік вершаў Я. Лучыны «Вязанка» і першы том слаўных «Беларусаў» Я. Карскага. За пяць дзесяцігоддзяў здзейсніўся эвалюцыйны пераход ад правінцыйнай да нацыянальнай літаратуры, ад тэм і вобразаў этнаграфічнага зместу да адлюстравання праблем нацыянальнага самаўсведамлення.

Агульная ідэя і кампазіцыйныя прынцыпы выдання абумоўлены імкненнем паслядоўна прасачыць асобныя вехі на шляху беларускай літаратуры ў межах жыцця і творчасці найбуйнейшых літаратараў – В. Дуніна-Марцінкевіча і Ф. Багушэвіча, пры гэтым даць магчымасць пазнаёміцца з рознымі жанравымі формамі выражэння літаратуразнаўчага дыскурсу. У пабудове вучэбна-метадычнага дапаможніка аўтар кіраваўся храналагічным прынцыпам і ўнутранай логікай асаблівасцей літаратурнага развіцця, якія выяўляюцца пры аналізе розных аспектаў жыцця і творчасці тагачасных літаратараў і перыпетыі рэцэпцыі іх творчай спадчыны.

У пачатку кнігі гаворка ідзе пра крэатыўнасць асобы В. Дуніна-Марцінкевіча і некаторыя незаўважаныя дагэтуль глыбінныя сэнсы паэмы «Тарас на Парнасе», а напрыканцы раскрываюцца адметнасць творчага аблічча Ф. Багушэвіча і спецыфіка рэцэпцыі спадчыны пісьменніка ў айчынным літаратуразнаўстве. Заключная тэма уяўляе сабой характарыстыку метадалогіі і практыкі Я. Карскага як гісторыка новай беларускай літаратуры. Разгляд шляхоў поступу прыгожага пісьменства названага

перыяду як асобнай сістэмы, якая фарміравалася ў неспрыяльных умовах, прадыхаваў неабходнасць у кнізе раскрыць тэмы, у якіх закрэпаюцца эмпірыі калялітаратурнага характару: партрэтны нарыс, прысвечаны Г. Маеўскай і прыватнаму жыццю У. Сыракомлі, палемічны водгук на рэвізіянісцкую публікацыю ў галіне каліноўсказнаўства. Для шырыні паказу літаратурнай панарамы эпохі закрэпаюцца постаці і аналізуюцца асобныя аспекты творчай спадчыны тагачасных пісьменніц: рускай – Н. Ланской, краёвых – З. Манькоўскай і Э. Ажэшкі. Дзецца тэма з асэнсаваннем асобы і дзейнасці Ф. Скарыны грамадскім дзеячам, культууролагам і гісторыкам пісьменства А. Кіркорам. Для пашырэння ўяўленняў студэнтаў пра «нязмушанасць» жанравай формы юбілейнага артыкула прапануецца тэма, у якой ідзе гаворка пра Я. Чачота і Я. Лучыну.

Такім чынам, аб'ектам вывучэння з'яўляюцца асобы літаратараў другой паловы XIX стагоддзя і іх творчыя лёсы, як пры жыцці, так і калізіі рэцэпцыі спадчыны пасля адыходу аўтараў у вечнасць, прадметам – спецыфіка літаратурнага працэсу ў пазначаны перыяд. Задачы вучэбна-метадычнага дапаможніка – сфарміраваць у студэнтаў выразнае ўяўленне пра асаблівасці развіцця, раскрыць яго этапы, заканамернасці і тэндэнцыі на прыкладзе матэрыялаў, прысвечаных канкрэтным праблемам, а таксама спрыяць выпрацоўцы навывкаў прафесійнага літаратуразнаўчага аналізу.

Кожная тэма структурна складаецца з трох частак: спачатку падаюцца дэфініцыі некаторых літаратуразнаўчых тэрмінаў або тлумачацца адпаведныя тэарэтычныя паняцці, далей даецца ўласна даследчы матэрыял, у канцы тэмы прапануюцца пытанні і заданні для ўзбагачэння і сістэматызацыі атрыманых ведаў пра беларускую літаратуру і гісторыю, актывізацыі самастойнай работы над вуснымі паведамленнямі, рэфератамі, дакладамі, прэзентацыямі і інш.

У канцэптуальным плане матэрыялы вучэбна-метадычнага дапаможніка адпавядаюць тыпавай вучэбнай праграме для вышэйшых навучальных устаноў «Гісторыя беларускай літаратуры (XI–XIX стагоддзі)», падрыхтаваную супрацоўнікамі кафедры гісторыі беларускай літаратуры БДУ ў 2011 г. [27].

1. ЛІТАРАТУРНАЯ ЧЫННАСЦЬ І «АЎТАРСКАЯ СТРАТЭГІЯ»

В. ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА Ў 1840–50-я гг.

Беларуская літаратура ў XIX стагоддзі зазнала прынцыповую трансфармацыю, звязаную не толькі з мастацкімі традыцыямі, што склаліся ў папярэдні перыяд, і эвалюцыянавала па шляху адмаўлення ад уласнай шматмоўнай экзистэнцыі і надання прыярытэту творчасці на «народнай», у будучым нацыянальнай, мове. Гэты няпросты працэс атрымаў у айчынным літаратуразнаўстве тэарэтычнае абгрунтаванне, якое, паступова і не без праблем, знаходзіць прызнанне і ў замежнай славістыцы, перадусім польскай і рускай.

Сярод даследчыкаў, якія спрычыніліся да пераасэнсавання асаблівасцей літаратурнага працэсу азначанага перыяду, неабходна прыгадаць імёны В. Каваленкі, А. Яскевіча, А. Лойкі, А. Мальдзіса, Г. Кісялёва, У. Мархеля, І. Навуменкі, У. Казберука, У. Содаля, Я. Янушкевіча, І. Штэйнера, М. Хаўстовіча, С. Даніленкі, І. Багдановіч, І. Бурдзялёвай, Л. Кісялёвай і інш. Іх намаганнямі не толькі дастаткова поўна раскрыты сацыяльна-культурны і мастацка-эстэтычны кантэксты часу, але і грунтоўна даследаваны жыццё і творчая спадчына найбуйнейшых тагачасных пісьменнікаў. Аднак надзённай задачай застаецца далейшае сістэмнае вывучэнне асноўных тэндэнцый у літаратурным працэсе ўвогуле і зместава-фармальных асаблівасцей паэтыкі літаратурных твораў у прыватнасці. У літаратуразнаўчых даследаваннях выразна акрэслілася імкненне да выпрацоўкі «новага погляду» на творчасць пасабных майстроў слова, што звязана з прынцыповай карэкціроўкай усяго комплексу эстэтычных каштоўнасцей. У той жа час актуальнай з'яўляецца не столькі крытыка ранейшых сацыялагізаваных ацэнак, колькі прынцыповая змена кірункаў даследавання і ўзмацненне аналітычных яго складнікаў.

Тэрмін «*аўтарская стратэгія*» толькі ў апошнія дзесяцігоддзі пачаў актыўна выкарыстоўвацца ў літаратуразнаўчых даследаваннях. Сёння ён знаходзіцца на ста-

ды ўсталявання, бо вымагае сістэмнай канкрэтызацыі і ўдакладнення. Пытанню правамернасці яго выкарыстання пры спалучэнні навейшых і традыцыйных метадаў даследавання прысвечаны артыкул Т. Акімавай «Авторская стратегия как литературоведческая категория: методологический аспект». Даследчыца канстатуе: «Авторская стратегия – литературоведческая категория, использующаяся в коммуникативном подходе для обозначения способа отношения автора к образу героя и образу читателя в процессе художественного взаимодействия. Авторская стратегия как литературоведческое понятие появляется в отечественных трудах 2000-х гг. в рамках нарратологических и рецептивных исследований (В. Шмидт, В. Тюпа) повествовательного дискурса, а затем переносится на изучение специфики авторского мышления. При этом авторская стратегия оказывается в одном ряду с такими категориями, как “авторская позиция” и “образ автора”» [3].

Разам з тым існуе і больш шырокае тлумачэнне, што знайшло адлюстраванне, напрыклад, у артыкуле І. Пагарэлавай: «В литературоведении под данным термином (аўтарская стратэгія. – І. З.) (используемым филологами Н. Лейдерманом, М. Липовецким, В. Курицыным, культурологами М. Эпштейном, М. Бергом и др.) понимается деятельность писателя в рамках искусства (не обязательно исключительно словесного творчества), им обдуманная и выверенная, являющаяся выражением его философско-эстетического мировоззрения. Утверждение приоритета художественного поведения (культурной роли автора) над собственно творчеством не является принципиально новой позицией» [86]. Такая нявызначанасць сэнсавага нападўнення тэрміна падштурхнула беларускую даследчыцу Л. Кісялёву паслядоўна размяжоўваць «тэкстуальныя» і «выдавецкія» стратэгіі ў багатым на назіранні і важкія вывады артыкуле «Міждысцыплінарныя аспекты даследавання рэцэпцыі літаратурнага тэксту» [55, с. 267].

У навуковай літаратуры выказваюцца розныя меркаванні наконт правамернасці выкарыстання тэрміна «аўтарская стратэгія» ў дачыненні да аналізу літаратурнага працэсу ў XIX ст. Аднак, на нашу думку, такія асобныя рысы, як мэтанакіраванасць, настойлівасць, паслядоўнасць, крэатыўнасць і прадпрымальнасць, вернасць і адданасць літаратарскай справе, не ў аднолькавай ступені ўласцівы розным беларускім пісьменнікам, могуць разглядацца як абавязковыя атрыбуты ці складнікі іх аўтарскай стратэгіі. Ёсць дастаткова багаты матэрыял, каб у гэтым ракурсе даследаваць чыннасць і творчую спадчыну найбуйнейшых беларускіх літаратараў пазамінулага стагоддзя – Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і Францішка Багушэвіча. Па сутнасці, кожны з іх меў са-

праўды грандыёзную мэту – «стварыць» новую славянскую літаратуру, беларускую, але кожны з іх абіраў адметныя шляхі для яе дасягнення.

У сувязі з гэтым пад аўтарскай стратэгіяй мы прапануем разумець абумоўленую светапоглядам і звязаную з самавызначэннем асобы творцы, усвядомленую і скіраваную на дасягненне канкрэтнай мэты чыннасць пісьменнікаў як у сферы мастацкай творчасці, так і ў практыцы данясення яе плёну да рэцыпіента-чытача.

Першым марцінкевічаўскім творам, які дае падставы разважаць пра аўтарскую пазіцыю, з'яўляецца лібрэта оперы «Ідылія». Памятаючы пра сакраментальнае, што згадваецца ўсімі – а гэта двухмоўнасць і нацыянальна-патрыятычная (і часткова сацыяльная) праблематыка, – звернем увагу на іншае: напярэдадні выдання «Ідыліі» ў віленскай друкарні Ю. Завадскага немалым па тым часе накладам 600 асобнікаў сям'я пісьменніка знаходзілася ў вельмі складаным матэрыяльным становішчы. Маючы ў 1845 г. даўгоў больш за 1000 рублёў, Марцінкевічы вымушаны былі прадаць свой мінскі дом і пачаць збіраць дакументы для закладу Люцынкі ў Мінскі прыказ грамадскай апекі. У такой сітуацыі лагічна напрошваецца вывад аб тым, што пісьменнік спадзяваўся на камерцыйную паспяховасць выдання, якое пасля рэалізацыі не толькі б вярнула выдаткі, але і прынесла прыбытак. Падкрэслім, што патэнцыяльнымі чытачамі і, адпаведна, пакупнікамі выдання маглі стаць выключна прадстаўнікі краёвай шляхты, знаёмыя з беларускай мовай. Эмацыянальныя лісты пісьменніка да віленскага выдаўца А. Завадскага сведчаць, што і праз 10 гадоў, напрыканцы 1856 г., наклад «Ідыліі» так і не быў рэалізаваны. Такім чынам, першы выдавецкі праект В. Дуніна-Марцінкевіча не стаў паспяховым.

Увогуле, аўтарская пазіцыя ў гэтым драматычным творы імпліцытна трансліруецца ў рэпліках не аднаго, а некалькіх персанажаў – дабрачыннага старасвецкага апекуна Дабровіча, яго авантурнай дачкі паненкі Юліі, сялянкі Ціта і нават самога легкадумнага «правыхаванага» касмапаліта

Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч
(1808–1884)

Каро́ля Лятальскага. Аднак калі гаварыць пра інтэрпрэтацыю мастацкай задумы «Ідыліі», то ідэя ці мараль наўпростава так і не сфармулявана ў тэксце, не ўкладзена ў вусны нейкага героя, імаверны вывад так і застаўся ў падтэксце.

Гэта «недасказанасць» цалкам «выпраўляецца» аўтарам праз дзесяць гадоў у публіцыстычным звароце «Да чытача», змешчаным у якасці прадмовы да зборніка «Гапон» (цэнзурны дазвол на выданне 20 лютага 1855 г.): «Пішучы яго (беларускамоўнае апавяданне «Гапон». – I. З.), меў за мэту, каб землеўласнікі нашыя, выбіраючы сабе ў дапамогу аканомай-паслугачоў, пільную ўвагу звярталі на іх характар і норавы, паколькі яны, злоўжываючы часам нададзенай ім уладай, дзеля ўласнай выгоды прыгнятаючы працоўны люд і праз гэта, найчасцей беспадстаўна, выклікаюць ягоную нянавісць на панюў» [37, с. 389]. Такая, на першы погляд, утылітарная мэта, якая ў аднолькавай ступені вынікае са зместу як двухмоўнай драматычнай «Ідыліі», так і беларускамоўнага вершаванага апавядання «Гапон», сведчыць пра безумоўную ідэйна-мастацкую лучнасць гэтых, раздзеленых значным прамежкам часу і адрозных у жанравых адносінах, твораў. Светапогляд аўтара не змяніўся, але яго стаўленне да спосабаў і сродкаў рэалізацыі ідэйна-эстэтычнай праграмы знала відавочную эвалюцыю. Тым не менш тэкст «Гапона» – гэта не парафраза, не пераказ зместу «Ідыліі», а цалкам арыгінальны твор.

Застаючыся на тых жа ідэйных пазіцыях, В. Дунін-Марцінкевіч прыняцова змяняе аўтарскую стратэгію, што знаходзіць сваё выражэнне ў пашырэнні кола патэнцыяльных чытачоў, сярод якіх цяпер могуць быць і прадстаўнікі тутэйшага сялянства. Праўда, прычыну такога кроку аўтар тлумачыць найперш маральна-асветніцкімі і сацыяльна-ідэалагічнымі падставамі: «Пісаў жа гэты твор у мове мужычай таму, каб часамі, прачытаны ім святочным днём, мог прыцягнуць іхнія сэрцы да спадароў і дзеля агульнай карысці шчыльней іх з'яднаць; таксама каб знішчыць тую амаль прыроджаную непрыхільнасць, з якой наш мужык становіцца на паслугу краю» [37, с. 389]. Раней нямала пісалася пра тое, што ў сялянстве В. Дунін-Марцінкевіч, ледзь не панароднічку, бачыў нібыта своеасаблівага і захавальніка, і гаранта чাগосьці праўдзіва нацыянальнага. Аднак гэта яўнае перабольшванне, бо селянін, паводле пісьменніка, генетычна і амаль паталагічна не жадае быць патрыётам, слугой айчыны.

Аўтарская пазіцыя выявілася і ў выбары імя галоўнаму герою – Гапон (Агафон – ст.-гр. «дабро»), яно стала і назвай беларускага твора і ўсяго зборніка. Варта адзначыць, што ў XIX ст. імя Гапон сустра-

калася пераважна ў ніжэйшых саслоўях, лічылася ледзь не выключна мужыцкім. Гэта знайшло адлюстраванне нават у «Яўгеніі Анегіне» А. Пушкіна [1]. Дарэчы, у «Слоўніку беларускай мовы» (1870) І. Насовіча зафіксаваны толькі жаночыя варыянты імя – Гапка, Гапачка, Гап’я [81, с. 109].

Пісьменнік выдае сваю другую кніжку без пасрэдніцтва віленскіх выдаўцоў Завадскіх: «Гапон» пабачыў свет у мінскай друкарні Ёкеля Дворца рупнасцю кнігароў Бейліных, выданне было аздоблена чатырма літаграфіямі. Як адметную рэакцыю на адмоўныя эмоцыі з-за нерэалізаванасці накладу «Ідыліі» можна разглядаць прыём самацэнтавання. Эпіграфамі да першых трох «песень» «Гапона» абраны фрагменты з уласнай камеды-оперы «Ідылія».

Цікавымі з пункту гледжання адносін аўтара да свайго героя ўяўляюцца нам развагі М. Лазарука: «Крытыкі, якія разглядаюць вобразы, падобныя Гапону, з пазіцыі рэалізму, ігнаруюць асноўную эстэтычную прыроду вобраза, таму і павінны ўвесь час агаворвацца, што гэты вобраз не тыповы, што, маўляў, тут моцна праявіўся шляхецкі лібералізм пісьменніка, яго імкненне ідэалізаваць жыццё, іначэй кажучы, залішне дакараць аўтара замест таго, каб сказаць прама, што вобраз гэты рамантызуецца і тым самым выяўляе нязгоду пісьменніка з доляй, якую рэчаіснасць вызначыла мужыку» [60, с. 126]. Зразумела, нельга не ўлічваць часу, калі пабачыла свет у нейкай ступені палемічнае меркаванне даследчыка беларускай паэмы, а гэта другая палова 60-х гг. XX ст. Тады сярод навукоўцаў-«прагрэсістаў» прэваліравала імкненне любымі сродкамі апраўдаць незаслужана дыскрэдытаваных у 1930–50-я гг. пісьменнікаў мінулага, падняць іх да ступені рэвалюцыйных дэмакратаў. Аднак тое, што М. Лазарук вызначае як «нязгоду пісьменніка з доляй, якую рэчаіснасць вызначыла мужыку», характэрна выключна для «Гапона»: у іншых творах паэтычнага эпаса В. Дуніна-Марцінкевіча мы і блізка не сустрэнем вобразаў сялян-бунтаўнікоў, незадаволеных сваім сацыяльным бяспраўным становішчам у грамадстве; вобразаў, падобных Гапону, у вядомай творчай спадчыне пісьменніка папросту няма.

І прычыну гэтаму, на нашу думку, трэба шукаць у прынцыповай карэкціроўцы аўтарскай стратэгіі В. Дуніна-Марцінкевіча, выкліканай пазіцыяй яго аўтарытэтнага сябра У. Сыракомлі, выказанай не толькі ў апублікаваных рэцэнзіях на марцінкевічаўскія творы, але і, трэба думаць, падчас прыватных дыскусій, змест якіх, на жаль, не зазнаў дастаткова поўнай дакументальнай фіксацыі. Ва ўсякім разе, у карэспандэнцыі ў «Gazetu Warszawsku», датаванай жніўнем

1855 г., вясковы лірнік, выказаўшы спадзяванне, што яго «прыцельскія заўвагі не саб'юць аўтара з пахвальнай дарогі народнай літаратуры, бо інакш цяжкі грэх узялі б на сваё сумленне» [92, с. 535], тым не менш у адносінах да ўчынкаў Гапона і, адпаведна, трактоўкі яго вобразу сфармуляваў наступную заўвагу-пажаданне: «Няхай бы Гапон быў велікадушным – наш народ умее быць велікадушным у падобных выпадках, – а ён у парыве асабістай помсты бярэ аканомна на сваю адказнасць у рэкруты, чым пазбаўляе свой характар чароўнасці, а свой народ настрайвае на помсту, якой у яго душы няма...» [92, с. 535]. У гэтым выпадку У. Сыракомля выдаваў тое, што ён хацеў бачыць у рэчаіснасці, за наяўнае насамрэч. Больш чым дастатковая колькасць тагачасных разнастайных, у тым ліку і літаратурных, фактаў яскрава сведчаць пра існаванне зацятай нянавісці тутэйшага сялянства да мясцовага панства. У 1861 г., г. зн. праз шэсць гадоў, зноў пішучы пра «Гапона» ў артыкуле «Працы Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча», лірнік Літвы застанецца на тых жа пазіцыях, хоць і прызнае наяўнасць даўняга і вострага сацыяльнага антаганізму: «Нягледзячы на чыстую беларускую мову і паасобныя вобразы, смела і па-майстэрску накрэсленыя, мы не можам пахваліць “Гапона”. Сёння зусім несвоечасовым з’яўляецца падаграванне старой непрыязні паміж грамадскімі класамі» [92, с. 559].

Ужо ў першай чвэрці 1855 г. В. Дунін-Марцінкевіч цалкам самавызначыўся і свядома скіраваў сваю беларускамоўную творчасць не столькі на згладжванне сацыяльных супярэчнасцей, колькі на выхаванне ў патэнцыяльным селяніне-чытачы грамадзяніна-патрыёта і носьбіта хрысціянскіх дабрачыннасцей. Пра гэта сведчыць трэцяя кніжка пісьменніка «Вечарніцы і Апантаны» (цэнзурны дазвол на выданне 12 красавіка 1855 г.), асабліва беларускамоўныя «Вечарніцы», што ўвайшлі ў яе склад і былі адрасаваны найперш сялянскай аўдыторыі. У гэтым творы ўпершыню ў практыцы пісьменніка ўводзіцца персаніфікаваны вобраз апавядальніка, беднага, але жыццярадаснага і мудрага, вельмі старога селяніна Ананія, своеасаблівага захавальніка патрыярхальнай свядомасці, які карыстаецца ўсеагульным аўтарытэтам у вясковай грамады. Вельмі каштоўным падаецца меркаванне Я. Карскага, што «1-я вечарніца пачынаецца з характэрыстыкі вядомага нам по Гапону скрыпача Ананіі» [49, с. 285]. Калі назіранне акадэміка было слухным, то вынікае, што на пэўным этапе В. Дунін-Марцінкевіч меў намер стварыць цыкл беларускіх твораў, звязаных не толькі моўным адзінствам і аб'ектам адлюстравання, але і нейкімі «вандроўнымі» персанажамі.

Кампазіцыйна твор складаецца з дзвюх частак: «Вечарніцы 1. Дурны Зміцер, хоць хітры» і «Вечарніцы 2. Стаўроўскія дзяды», якія ў сваю чаргу падзяляюцца на асобныя «Песні». Дзеянне адбываецца ў хаце Ананія, самага папулярнага апавядальніка, у якога вячэрняй парой ахвотна збіраецца вясковы люд. Па волі аўтара, але наўрад ці ў згодзе з жыццёвай праўдай хлопцы, колючы лучыну і збіраючыся слухаць «казкі» дзеда-гаспадара, «у часць прошлай нядзелі» [36, с. 414] у побытавай абстаноўцы спяваюць варыянт пашыранага ўрачыстага ўніяцкага гімна «Ох, мой Божа! Веру Табе», пачатак якога і прыводзіцца ў тэксце. Гэта да слёз расчульвае набожнага Ананію, які, абцяючы распавесці «праўду, не казку маніць» [36, с. 414], распачынае з патэтычнага дыфірамба ў гонар Мінска:

Толькі тым, маўляў, людзі злыя грэшуць,
Што на Мінск наш вельмі брэшуць.
Няма як Мінск наш! – дзетачкі міленькі!
Прыгожы, відны, кругом весяленькі,
Ні адной мізэрнай не сустрэнеш хаты,
Вот, маўляў снег белы, каменны палаты;
Пасярэдзіне ўецца круглай стружкай
Свіслач рака – зялёнай устужкай;
Вот не ўрокам – горад хоць куды!
І цару тут не было б нуды! [36, с. 415]

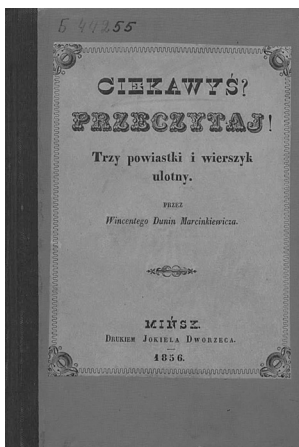
Я. Карскі слушна адзначыў, што тут мы сутыкаемся з рэакцыяй пісьменніка на народную пагаворку «У Мінску ўсё па-свінску» [49, с. 286]. Аднак, як бачым, прыёмы ўзвелічэння правінцыйнага Мінска аўтарам, які пераважна паэтызаваў вясковае жыццё, выклікаліся «падладжаннем» пад сялянскія ацэначныя катэгорыі, з аднаго боку, і з другога, адпавядалі новым аспектам аўтарскай стратэгіі, што выражалася не толькі ў паэтызацыі патрыярхальнай сістэмы каштоўнасцей, але і ў прапагандзе любові як да малой радзімы, так і, увогуле, да роднага краю, жыхары якога не «чужыя», а «Усе свае – веры хрысціянскай, // Шчодры, дабры, натуры не панскай» [36, с. 415].

Знамянальна, што якраз пачатак твора перад усім вылучыў У. Сыракомля ў першай карэспандэнцыі, прысвечанай творчасці Дуніна-Марцінкевіча, у «Gazetu Warszawski», датаванай чэрвенем 1855 г.: «Гэты цудоўны ўступ, якога толькі цень мы далі ў перакладзе, найлепш нам падабаецца з усёй першай вечарніцы. Пасля такога чулівага пралога мы спадзяваліся на нешта больш урачыстае, чым два народныя наіўныя анекдоты. Шкада, што аўтар не адклаў іх на канец кніжачкі, – тут яны крыху псуюць эфект» [92, с. 530]. Увогуле, існуе меркаван-

не аб выключнай лагоднасці Сыракомлевых водгукі. Так, А. Яскевіч у манаграфіі «Станаўленне беларускай мастацкай традыцыі» (1987) сцвярджае: «О возвышенно-идеализированном духовном мире поэта (У. Сыракомлі. – I. 3.) косвенно говорит его критика творческих принципов, которых придерживался В. Дунин-Марцинкевич в “Гапоне”. Это был единственный случай, когда Сыракомля, всегда благоволивший к другу-писателю, скрепя сердце, позволил критику в его адрес» [105, с. 105]. З гэтым нельга пагадзіцца, бо, будучы прыхільнымі і добра-зычлівымі, водгукі вясковага лірніка, аднак, абавязкова ўтрымлівалі крытычныя заўвагі, часта не проста прынцыповага, а канцэптуальнага характару. Напрыклад, зноў пішучы пра «Вечарніцы» ў згаданым аглядзе «Працы Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча» (1861), У. Сыракомля прысвяціў асобны абзац недахопам «Стаўроўскіх дзядоў», акрэсліваючы іх пераважна ў форме рытарычных пытанняў.

Мы прыходзім да высновы, што «зычлівая» крытыка У. Сыракомлі мусіла мець вельмі важнае значэнне для выпрацоўкі аўтарскай стратэгіі Беларускага Дударя. «Ці ж наш народ жыве толькі цяжкім жыццём? Ці ж няма ў яго хвілін узнёслых і паэтычных? – задаваўся пафаснымі пытаннямі вясковы лірнік у водгуку на “Гапона” і працягваў: – Такі знаўца народа, як пан Марцінкевіч, ведае, што такія хвіліны ёсць, і не рэдка ёсць. І ў “Сялянцы”, і ў “Вечарніцах”, і ў “Гапоне”

паказаў ён не адну такую радасную хвіліну народнага жыцця, але ў гэтым апошнім творы не зусім закончыў свае малюнкi, на будзённых сцэнах многа, а на ўрачыстых мала прыціскаў пяро» [92, с. 535]. Нібы як непасрэдна адказ на «рэкамендацыі» крытыка ў 1856 г. выйшаў чарговы зборнік «Цікавішся? Прачытай!», а ў 1857 г. – «Дудар Беларускі, альбо Усяго патроху». Як і ў папярэдніх, акрамя польскіх твораў, у кожным з іх былі змешчаны і беларускія – адпаведна «Купала» і «Шчароўскія дажынкi». У іх апісваюцца даўнія звычai святкавання Купалля і дажынак, праводзяцца ідэi вернасці традыцыям продкаў і сацыяльнай еднасці тутэй-

Вокладка зборнік
В. Дуніна-Марцінкевіча
«Цікавішся? Прачытай!» (1856)

шых жыхароў, захавальнікаў і культыватараў гармоніі народнага існавання. Літаратурна-эстэтычныя прыярытэты В. Дуніна-Марцінкевіча, асабліва ў гэты перыяд, найбольш адпавядалі прынцыпам «этнаграфічнай дакладнасці», ці «жывой этнаграфіі», у чым бачыў пісьменнік спецыфіку тагачаснай народнай (беларускай) літаратуры.

Зборнік «Цікавішся? Прачытай!», які атрымаў цэнзурны дазвол на друк у сакавіку 1856 г., адкрываўся прадмовай-прывячэннем Аляксандру Лапе, тагачаснаму маршалку шляхты Бабруйскага павета. Турботы з выданнем гэтай чацвёртай кнігі знайшлі адлюстраванне ў аўтабіяграфічных «Літаратарскіх клопатах», дзе, між іншым, паведамляецца:

Шукаю розных спосабаў, але дарма ўсё,
А ўрэшце на адным намеры затрымаўся:
Вось знатнага магната думкай прыкмячаю
І працу тую ўраз яму я прысвячаю.
Ура! Мая ўзяла! За сорок кніг нарэшце
Далі задатак мне, ўжо маю злотых дзвесце,
Дык ёсць з чаго пачаць; вось лёсу перамена,
І прэс у хуткім руху, але зноўку дрэнна:
Друкар крычыць настырны: «Пане, грошай мала!
Хоць часткамі плаці мне, каб не перастала
Друкарня працаваць, іначай быць не можа!»
[37, с. 96]

Як можна меркаваць, А. Лапа хоць і часткова, але прафінансаваў прывячанае яму выданне. У Сыракомля пісаў пра сутнасць такой сітуацыі: «Мінуў час мецэнатаў, і добра, што мінуў, бо мы не вымушаны прымаць прыніжальную падтрымку ад прыватных асоб, услед за якой, хоць і міжвольна, мусіць ісці нявольніцкая лісліваць» [92, с. 562]. І вясковы лірнік меў рацыю, бо, калі гаварыць адкрыта, тэкст прывячэння не пазбег названай сябрам «нявольніцкай лісліваці».

Як і ў звароце «Да чытача», змешчаным у «Гапоне», В. Дунін-Марцінкевіч тут у чарговы раз акрэсліў свае асветніцкія і грамадскія намеры, «мэту, да якой сваімі творамі... наважыўся імкнуцца»: «Бо ці ж не слушна думаю, што праз іх наш селянін, будучы заахвачаны да навукі чытання, паволі разаўе свой розум, а змякчаючы звычаі, пазбудзецца ўкаранелых дрэнных заган і заахоціцца да выканання цяжкага прызначэння ў сваім жыцці» [37, с. 391]. Зноў зададзімся пытаннем: «Ці выяўляў нязгоду пісьменнік “з доляй, якую рэчаіснасць вызначыла мужыку”?» Але ёсць у тэксце прывячэння і абсалютна новае. Па-першае, смелае публічнае і вельмі амбіцыйнае тварэнне ўлас-

нага літаратурнага іміджу наватара, які дазваляе сабе ігнараваць любыя меркаванні апанентаў: «Няхай што хочучь гавораць, але ж гэта я першы паэзію нашага вясковага люду апрануў у шаты народнай эстэтыкі, увёў на сцэну жыцця і пакінуў у шэрагу твораў айчыннага пісьменства, чым і ганаруся» [37, с. 391]. Канстатацыя паспяховай рэалізацыі ўласнай аўтарскай стратэгіі – нечуваная практыка для свайго часу, сярэдзіны XIX ст. Прытым пісьменнік абсалютна не камплексаваў па прычыне вузкай скіраванасці сваёй творчасці.

У айчынным літаратуразнаўстве, і асабліва ў практыцы выкладання роднай літаратуры ў школе, напэўна, пад уплывам некаторых рыс беларускай ментальнасці склалася ўстойлівая традыцыя прадстаўляць нашых пісьменнікаў як людзей неамбіцыйных, шарачковых і, як правіла, няўдачлівых. Тое ж мы маем і ў дачыненні аўтара «Гапона». Напрыклад, у манаграфіі акадэміка І. Навуменкі «Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч» (1992) чытаем: «Мы нідзе не бачым у Марцінкевіча залішняй пахвальбы. Ён чалавек сціплы, звычайна не ўзвышае, а, наадварот, прыніжае свае заслугі» [77, с. 121]. Можна, гэта і справядліва, калі гаварыць пра стан пісьменніка пасля паразы паўстання 1863–1864 гг., калі ён, жывучы пад наглядам паліцыі, не меў магчымасці ні друкавацца, ні нейкім іншым публічным чынам заявіць пра сябе. Аднак самапачуванне і самаацэнка аўтара чатырох кніжак у 1856 г. былі зусім іншымі.

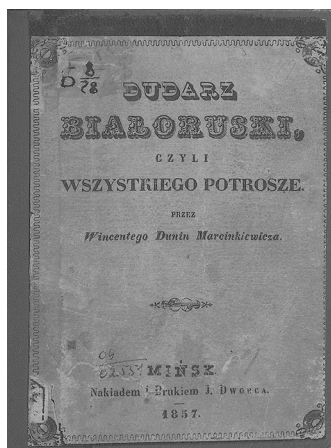
Назва зборніка «Цікавішся? Прачытай!» вызначаецца арыгінальнасцю, бо ўтрымлівае непасрэдны зварот-заклік да чытача і сведчыць пра адмаўленне ад ранейшай практыкі называння кнігі паводле ключавага твора, змешчанага ў ёй. У прысвячэнні спецыяльна прыгадваюцца ўсе тры папярэднія марцінкевічаўскія выданні і гаворыцца пра «ласкавую крытыку» ці станоўчыя рэцэнзіі на іх, што пабачылі свет не ў нейкіх альманахах, а ў аўтарытэтнейшых на польскіх культурных абшарах тагачасных выданнях «Штодзённай газеце» і «Варшаўскай газеце». Нарэшце, пісьменнік пакладаецца на аўтарытэт і папулярнасць У. Сыракомлі, імя якога не проста называецца ў сувязі з «ласкавай крытыкай», але і надзелена дадатковай высокай характарыстыкай – наш вялікі паэт.

В. Дунін-Марцінкевіч з зайздроснай настойлівасцю і паслядоўнасцю з пачатку 1856 г. пачаў клапаціцца пра стварэнне свайго творчага вобраза ці літаратурнага рэнамэ, што знайшло адлюстраванне ў польскамоўным праграмным «вершыку крылатым» «Хіба я стары?» (Мінск, лютага 16 д., 1856 г.), у якім ёсць наступныя самаацэнныя і дэкларацыйныя радкі:

Я – кажуць – здзяцінеў праз старасць і вершы
 І стаў вершаплётам у воласці першым. <...>
 Стары звар'яцеў, што пляце, сам не знае,
 Халопскія вершы чытаць прымушае! <...>
 Ваш суд мне не страшны, хай злосна скавыча
 У будцы сабака, увагі на пса не звярну я.
 Як раіць пясняр Сыракомля, пішу я
 Цяпер, як заўсёды, на мове мужычай [37, с. 380–381].

Гэты пафасны і гранічна-шчыры верш-водпаведзь быў палемічным адказам паэта на найвастрэйшую крытыку ў яго адрас з боку той часткі адукаванага грамадства, прадстаўнікі якой не бачылі патрэбы ў змене сацыяльнага ўладкавання, выключна грэблівая ставіліся не толькі да «сялянскіх слоў», але і да «мужыцкай гаворкі» ўвогуле. І такі «ўлётны вершык» завяршаў зборнік «Цікавішся? Прачытай!».

Неўзабаве В. Дунін-Марцінкевіч пойдзе яшчэ далей па шляху «брэндзіравання» свайго імя. Наступны зборнік, на вокладцы якога будзе пазначана прозвішча пісьменніка, невыпадкова атрымае «брэндавую» назву – «Дудар Беларускі, або Усяго патроху». Ён адкрываўся, можна сказаць, эйфарыйным польскамоўным вершаваным зваротам «Да пачцівых беларусаў!». У творы ад імя «цнатлівай Беларусі» і яе дудара аўтар прапануе прыняць як дар сваю чарговую кнігу немалалікай групе канкрэтных асоб, пералічаных пайменна. Трэба думаць, што яны былі не проста прыхільнікамі таленту паэта, але і яго рэальнымі чытачамі, з якімі аўтар такім арыгінальным чынам наладжвае непасрэдную камунікацыю. Аднак апафеозам у маніфестацыйным адлюстраванні аўтарскай пазіцыі В. Дуніна-Марцінкевіча сталі «Літаратарскія клопаты» з адмысловым прысвячэннем «Да Уладзіслава Сыракомлі». У творы мы сустракаемся з неардынарным для ўсяго XIX ст. вытанчана-рафінаваным спосабам праз папулярызацыю імя вясковага лірніка і падрабязнае апавяданне пра мітрэнгі з выданнем сваіх твораў стварыць тэкст, у якім, у тым ліку ў форме

Вокладка зборніка
 В. Дуніна-Марцінкевіча
 «Беларускі Дудар, або Усяго
 патроху» (1857)

аўтакамунікацыі, непасрэдна фіксуецца тое, што толькі ў наш час будзе акрэслівацца як аўтарская стратэгія. І гэта стала рэальным фактам літаратурнага працэсу сярэдзіны XIX ст. Даследчыца Л. Кісялёва ў артыкуле «Паэтычны эпас В. Дуніна-Марцінкевіча: рэцэптыўны аспект» піша: «Відавочна, што польскамоўныя творы В. Дуніна-Марцінкевіча разлічаны на пэўную “энцыклапедычную кампетэнцыю”, у іх выкарыстоўваюцца больш складаныя апавядальныя стратэгіі, мастацкія прыёмы. Такім чынам, можна зрабіць выснову, што В. Дунін-Марцінкевіч меў даволі адэкватнае ўяўленне пра свайго чытача – і беларускамоўнага, і польскамоўнага – і яго творы сапраўды маглі б быць засвоены той аўдыторыяй, якой адрасаваліся» [56, с. 121]. І мы падзяляем такое меркаванне.

Што датычыць беларускіх твораў, змешчаных у апошніх зборніках, то і ў «Купале», і ў «Шчароўскіх дажынках» мы маем зварот да прынцыпаў «жывой этнаграфіі» і апісанне, нагадаем, па парадзе У. Сыракомлі, урачыстых момантаў з сялянскага жыцця. На фоне купальскага свята інтрыга будзе трымацца на сакраментальнай праблеме спакушэння, па аўтарскай волі няўдалага, вясковай дзяўчыны-прыгажуні прадстаўніком больш высокага сацыяльнага саслоўя (панічом). Такія калізіі можна разглядаць як лейтматыў усёй літаратуры, ад «Агаткі, або Прыезда пана» (1784) М. Радзівіла да «Раскіданага гнязда» (1913) Я. Купалы. Паміж імі былі такія эпахальныя творы, як «Ідылія» і «Гапон» самога В. Дуніна-Марцінкевіча, аповесць «Нізіны» (1884) Э. Ажэшкі. У «Шчароўскіх дажынках», акрамя працягу практыкі «этнаграфічнай дакладнасці», будзе яшчэ непрыхованы аўтабіяграфізм, з’явіцца на сцэне нарэшце «адшуканы» вобраз персаніфікаванага апавядальніка Навума, пасля досыць няўдалага Халімона Наклікі з «Купалы».

Пазнейшыя беларускія творы В. Дуніна-Марцінкевіча «Травіца брат-сястрыца» (1857), «Быліцы. Расказы Навума» (1857) увогуле не былі апублікаваны пры жыцці аўтара, а пераклад паэмы «Пан Тадэвуш» (1859) так і не трапіў да шырокага чытача, таму яны не зрабілі значнага ўплыву на тагачасны літаратурны працэс. Разам з тым у іх прасочваюцца далейшая эвалюцыя творцы, яго аўтарскія інтэнцыі. У баладзе «Травіца брат-сястрыца» мы сустракаемся не толькі з мастацкім зваротам да мінуўшчыны, але і з характэрным самапрадстаўленнем сотніка Мірона: «Мужык я із Русі-белай – // То ж мая раджона маць!» [37, с. 235], па самаўсведамленні блізікім да славітага купалаўскага «Я мужык-беларус, – // Пан сахі і касы» (1905–1907). Нават у творчай спадчыне Ф. Багушэвіча падобная мастацкая «візітоўка» адсутнічае. У «Быліцах. Расказах Навума» зама-

цоўваецца вобраз персаніфікаванага апавядальніка, а галоўны герой другой часткі «Халімон на каранацыі» Халімон Забалотны выступае ў ролі рэпрэзэнтанта ўсяе Беларусі, ён заклапочаны перадусім тым, каб перад вялікім светам «не зганіць беларуску чэсць», а «паказаць чэсць беларуску» [37, с. 259, 261]. Відаць, В. Дунін-Марцінкевіч зразумеў, што кола будзённых жыццёвых праблем, пра якія ён пісаў раней, звужана, што паказам этнаграфічнага каларыту ў побыце сялян у яго патэнцыяльных чытачоў, тых жа сялян, цікавасці не выклічаш. Патрабавалася штосьці прынцыпова новае, цікавае, пазнавальнае, неверагоднае. Таму, інтрыгуючы, апавядальнік Навум у звароце да братоў-мужыкоў і абяцае распавесці «Аб каранаванні, прыгодах маскоўскіх, – // Вы зроду не чулі аб дзівах такоўскіх!..» [37, с. 238]. Элемент інтрыгі – літаратурны прыём. Нездарма ў «Быліцах. Расказах Навума» найменш адчуваецца фальклорны ўплыў. І ў жанравых адносінах твор наватарскі для беларускамоўнай літаратуры. Гэта падарожжа, жанр вельмі пашыраны ў тагачаснай літаратуры Беларусі. Прыгадаем польскамоўныя «Вандроўкі па маіх былых ваколіцах» У. Сыракомлі і напісанае на рускай мове «Падарожжа па Палессі і Беларускім краі», з аўтарам якога, П. Шпілеўскім, В. Дунін-Марцінкевіч, відаць, быў знаёмы. Па фармальных прыкметах «падарожжам» на той свет з'яўляецца і паэма «Тарас на Парнасе», рукапісны тэкст якой, як вядома, быў у пісьменніка. Нават у назве твораў ёсць пэўная сугучнасць. Ці не ўступіў такім чынам Беларускі Дудар у творчае спаборніцтва з аўтарам ананімнай паэмы?

В. Дунін-Марцінкевіч як прафесійны пісьменнік спадзяваўся на фінансавую падтрымку сваёй творчасці, а яе маглі даць або ўлады, або мясцовае панства. Прарасійскі паводле зместу «Халімон на каранацыі» быў напісаны з разлікам на магчымую афіцыйную папулярызאцыю твора. У гэты час якраз абмяркоўвалася пытанне аб адкрыцці для сялянскіх дзяцей школ з навучаннем на роднай мове. Калі ж гэтага не адбылося, пісьменнік узяўся перакладаць на беларускую мову «антысамадзяржаўную» па пафасе паэму «Пан Тадэвуш», спадзеючыся на яе пашырэнне сярод краёвай шляхты і сіламі шляхты. Таму В. Дунін-Марцінкевіч быў не столькі чалавекам нягнуткай палітычнай арыентацыі, колькі асобай прадпрымальнай і энергічнай. «Быліцы. Расказы Навума» займаюць адметнае месца ў яго спадчыне. Гэты твор сярод іншых вылучаецца і сваёй нацыянальнай праблематыкай, і арыгінальнасцю кампазіцыі, і жанравым спалучэннем гутаркі, народнага апавядання і падарожжа.

Такім чынам, В. Дунін-Марцінкевіч стаў першым беларускім пісьменнікам, які ў жыцці і творчасці засведчыў наяўнасць выразнай

аўтарскай стратэгіі, якая суправаджалася свядомым тварэннем уласнага літаратурнага іміджу і напружанымі пошукамі адпаведных жанравых формаў і вобразаў персаніфікаваных герояў-апавядальнікаў. Як дзейны аўтар, што знаходзіўся ў цэнтры культурнага жыцця, ён уплываў на літаратурны працэс і ўвесь час імкнуўся перадаць «нацыянальны каларыт», які паступова трансфармаваўся ад этнаграфічнага да праўдзіва-нацыянальнага. Істотны ўплыў на ідэйна-эстэтычныя погляды пісьменніка меў У. Сыракомля, чые аўтарытэт і папулярнасць В. Дунін-Марцінкевіч актыўна выкарыстоўваў пры рэалізацыі сваіх творчых праектаў.

Пытанні і заданні

1. Які сэнс заключаны ў літаратуразнаўчым паняцці «аўтарская стратэгія»?
2. Якія грамадска-палітычныя падзеі паўплывалі на творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча?
3. Складзіце ўласны псіхаэмацыянальны партрэт В. Дуніна-Марцінкевіча на аснове цытат з яго твораў і карэспандэнцыі.
4. Напішыце анатацыю на рэцэнзіі У. Сыракомлі, прысвечаныя творам В. Дуніна-Марцінкевіча.
5. Падрыхтуйце рэферат на тэму «В. Дунін-Марцінкевіч як пісьменнік-этнограф».

2. ПАЭМА «ТАРАС НА ПАРНАСЕ»: ПРАБЛЕМЫ ГІСТОРЫКА-ЛІТАРАТУРНАГА КАМЕНТАРЫЯ

Адным з асноўных метадаў тэксталогіі, якая займаецца вывучэннем гісторыі ўзнікнення і спецыфікі функцыянавання тэкстаў, з’яўляецца каментаванне. Пад **філалагічным каментаваннем** твораў мастацкай літаратуры ў шырокім сэнсе маецца на ўвазе навукова абгрунтаваны аналіз тэксту, які спрыяе лепшаму яго разуменню і вытлумачэнню. Яно блізкае да задач герменеўтыкі – мастацтва тлумачэння, цэнтральнымі катэгорыямі якой ёсць сэнс і разуменне. Пры такім падыходзе каментаванне можа мець як навукова-даследчы, так і папулярызатарскі характар. У вузкім сэнсе гэта – сціслыя і зручныя для карыстання тлумачальныя заўвагі да тэксту, якія з’яўляюцца часткай навукова-даведачнага апарату выдання і маюць на мэце больш адэкватнае разуменне твора сучасным чытачом. Пры гэтым каментаванне павінна грунтавацца на правераным дакументальна-фактычным матэрыяле і ўтрымліваць мінімум ацэначнага элемента. Філалагічнае каментаванне мусіць мець шматвектарны характар і заключаць у сабе не толькі агульныя гісторыка-літаратурныя звесткі пра твор, падзеі і асоб, згаданых у ім, неабходныя лінгвістычныя тлумачэнні, але і асэнсаванне крытычных ацэнак, раскрыццё ідэйна-мастацкіх інтэрпрэтацый твора, выяўленне падтэксту і інш.

Беларускае літаратуразнаўства назапасіла пэўны вопыт не толькі публікацыі творчай спадчыны вядомых беларускіх пісьменнікаў XIX ст., але і падрыхтоўкі асобных выданняў паэм «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе», якія суправаджаюцца каментарыямі. Яны пабачылі свет у 1945 г. (рэдактар М. Клімковіч), 1952 г. (рэдактар М. Клімковіч, аўтар уступнага артыкула С. Майхровіч; тыраж 75 000 экз.), 1982 г. (уступны артыкул М. Лазарука; тыраж 38 000 экз.) у серыі «Школьная бібліятэка». У 2009 г. з’явілася ў друку асобнае літаратурна-мастацкае выданне К. Вераніцын «Тарас на Парнасе: паэмы» (укла-

данне з тэксталагічнай падрыхтоўкай і каментарыямі Ю. Пацопы, прадмова Я. Янушкевіча; тыраж 2000 экз.). Акрамя таго, тэксты паэм шмат разоў, і нязменна з каментарыямі, друкаваліся ва ўсіх профільных хрэстаматых, анталогіях і зборніках.

Вывучэннем славурых беларускіх паэм XIX ст., твораў з інтрыгоўнай культуралагічнай гісторыяй, вельмі адметных у жанравых адносінах і цікавых з пункту гледжання паэтыкі, актыўна займаліся дзясяткі айчынных даследчыкаў, сярод якіх асобна трэба назваць імя Генадзя Васільевіча Кісялёва (1931–2008). Дзякуючы яго шматгадовай, праўдэ тытанічнай працы ў гісторыі беларускай літаратуры зацверджана (услед за Я. Карскім) імя Вікенція Равінскага як найбольш верагоднага аўтара паэмы «Энеіда навыварат», у дачыненні «Тараса на Парнасе» з тым жа ганаровым статусам уведзена імя Канстанціна Вераніцына. Аднак застаецца нявырашанай адна вельмі істотная праблема, пра якую вядомы філолаг і матэматык-лінгвіст Р. Пятроўскі пісаў наступнае: «Вместе с тем следует иметь в виду, что атрибуция анонимного текста или произведения сомнительного авторства требует сопоставления атрибутируемого текста с текстами-образцами, бесспорно принадлежащими тому автору, из-под пера которого вышло, вероятнее всего, данное произведение. Если таких образцов нет, атрибуция становится невозможной» [82, с. 4]. Складаны лёс быў накіраваны аўтарам паэм «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе». Таму пытанне далейшага вывучэння і асэнсавання гэтых твораў і падрыхтоўкі адпаведных сённяшняму дню каментарыяў да іх стаіць вельмі востра.

Рахманы. Звяртае на сябе ўвагу тая акалічнасць, што паэма «Тарас на Парнасе» пачынаецца ў духу беларускай народнай казкі са становачай характарыстыкі героя Тараса:

Штож? Чалавек ен быў рахманый,
Гарэлки-й у губу ен ни брау;
За тож и у ласцэ быу у пана,
Яго пан дужа шанавау.
Любила тож Тараса и паня,
Ни разу и урадник ни сбрыхау;
Зато-ж Тарас балота зранья
Да цемнай нocy пильнавау [96, с. 236].

Падзяляючы меркаванні Г. Кісялёва, што спіс паэмы з матэрыялаў А. Рыпінскага – «даволі акуратны тэкст, які можна разглядаць як блізкі да аўтарскага» [52, с. 291], і Ю. Пацопы, што рэдакцыя паэмы, якая грунтуецца на спісе А. Рыпінскага, з’яўляецца «максімальна набліжанай да імавернага арыгінала» [23, с. 54], цыту-

ем тэкст паводле навуковай публікацыі ў гісторыка-літаратурным зборніку «Шляхам гадоў» (1990).

Зусім немалаважна, што падобны пачатак характэрны не толькі для паэмы «Энеіда навыварат» («Жыў быў Эней, дзяцюк хупавы // Парнюк наўвошта украсіў, // Хоць пан, а ўдаўся нелукавы, // Даступен, вецел, неспясіў» [66, с. 3]), але і для некаторых аўтарскіх друкаваных твораў тагачаснай беларускай літаратуры. Так, В. Дунін-Марцінкевіч аналагічна пачынае з ідэалізаванага партрэта свае апублікаваныя «Вечарніцы» (1855), у якіх «Ананія наш вясёлы», «стары», «бедны і голы», паўстае як шанаваны ўсімі і богабаязны майстар «казкі лгаць» [36, с. 412]. Усе трое герояў – вартыя павагі людзі. У дадатак палясоўшчык Тарас яшчэ зусім не п'е гарэлкі і падкрэслена характарызуецца як *рахманы* чалавек, а г. зн. памяркоўны да іншых, згаворлівы, дабрадушны, лагодны, да таго ж за цвярозасць і адданасць працы ён выступае як панскі фаварыт-улюбёнец.

Пры супастаўленні з характарыстыкай гаротнай долі лесніка ў паэме Якуба Коласа «Новая зямля» сам выраз *рахманы палясоўшчык* успрымаецца як аксюмаран, бо спалучае нібыта лагічна несумяшчальнае.

Міхал... вы лепш спытайце самі
Пра палясоўшчыка Міхала:
Яго ўся воласць наша знала,
Ён быў вядомы між панамі!
Ды што паны?! сам князь Антоні,
Я памятаю, як сягоння,
Не раз з Міхалам меў размову.
І знаў жа службу леснікову!
Ён ведаў, як свае пяць пальцаў,
Ну, да мала ўсіх мікалаўцаў.
Патрава здарыцца, пакража, –
Як бачыш, вызнае, дакажа
І дойдзе ўжо да галубочка,
Як бы па нітцы да клубочка.
Дык і не дзіва, што Міхала
У нас любілі вельмі мала.
Міхал сам гэта чуў і ведаў,
Ды што ты зробіш? Так з прадзедаў
Было-вялося і вядзецца...¹

Міхал нават на свята «ранютка» ідзе ў лес. Пра немагчымасць служыць лесніком «спусціўшы рукавы» ідзе доказная гаворка-спрэч-

¹ Колас Я. Збор твораў : у 14 т. / рэд. В. Барысенка [і інш.]. Мінск, 1974. Т. 6 : Новая зямля; Сымон-музыка : паэмы. С. 31.

ка яго з сямейнікамі ў раздзеле «Раніца ў нядзельку» коласаўскай паэмы. Такога ж увішнага, як і Міхал, героя-лесніка з апавядання І. Чыгрынава «Маці» (у першапублікацыі «У ціхім тумане») «мужыкі – клялі і не адзін раз спрабавалі пацэліць з ружжа ў яго шырокую спіну». Мабыць, не без іроніі спраўным і шчырым служакам напачатку малюецца і палясоўшчык Тарас, да якога няма прэтэнзій нават ва ўрадніка.

Ураднік. У асобным выданні паэмы 2009 г. гэтая пасада каментуецца наступным чынам: «*Ураднік* – у Расійскай імперыі ніжэйшы ранг павятовай паліцыі. У некаторых рэдакцыях паэмы заміж *ураднік* пішацца *войт* – асоба, якая назірала за працай прыгонных сялян і выкананнем іх абавязкаў» [23, с. 68]. Відавочна, што першы сказ тут фігуруе недарэчы, памылкова. Згаданы ў тэксце персанаж не мог мець непасрэднага дачынення да службы ў паліцыі, бо прынятае сёння датаванне паэмы адмаўляе, нягледзячы на алегарычнасць, магчымасць адлюстравання ў ёй рэальных падзей, якія адбываюцца пазней 1850-х гг. У тым, што ў каментарыі мае месца фактычная недакладнасць, пераканаемся, звярнуўшыся да папулярнага выдання Ю. Федасюка «Што незразумела ў класікаў, або Энцыклапедыя рускага побыту XIX стагоддзя». У ім прыводзяцца такія звесткі: «В 1878 году становые пристава получили в свое распоряжение **урядников** (вылучана Ю. Федасюком. – І. 3.) – сельских полицейских. Их не надо путать с урядниками – унтер-офицерами казачьих войск, к которым они не имели никакого отношения» [97, с. 73]. Такім чынам, пасада паліцэйскага ўрадніка была ўведзена ў імперыі толькі напрыканцы 1870-х гг. Зрэшты, стаёны каментарый да адпаведнага слова змяшчае славуты «Слоўнік беларускай мовы» (1870) І. Насовіча: «УРЯДНИКЪ... Прикащикъ въ имени, управляющій. Идзи до урядника» [81, с. 665]. Наступная пазіцыя ў «Слоўніку...» – «УРЯДНИЧЕСТВО... Управление хозяйственною частію. Старога иконома съ урядничества скинули» [81, с. 665] – пераконвае ў тым, што ў Беларусі *ураднік* – гэта сінонім ужываным у творах В. Дуніна-Марцінкевіча пасадам *аканома*, *камисара*.

І. Бас у 1960 г. апублікаваў параўнальны спіс паэмы «Тарас на Парнасе», для якога выкарыстаў 16 друкаваных тэкстаў і 2 рукапісныя варыянты твора. Ён адзначыў: «Змены ў тэксце тлумачацца і тым, што спісы паэмы рабіліся ў розны час, у розных мясцовасцях. У аснову твора былі пакладзены адны і тыя ж вобразы, матывы і г. д., але ў кожнай сацыяльнай групе насельніцтва некаторыя эпізоды, вершы перарабляліся, выяўляючы ў пэўнай меры яе інтарэсы і густы. Так, у віцебскіх выданнях паэмы слова “**войт**” (вылучана І. Басам. – І. 3.) (у радку “І войт ні разу не збрахаў”) заменена другім – “**ураднік**” (вы-

лучана І. Басам. – І. З.)» [17, с. 215]. Адсюль напрошваецца, здавалася б, лагічны вывад: ужыванне слова «ўраднік» магло быць больш характэрна для паўночна-ўсходніх рэгіёнаў Беларусі. Аднак яго ўжыванне, прычым у вельмі цікавым кантэксце, фіксуецца і ў ананімнай «Гутарцы Данілы са Сцяпанам», тэкст якой меў пашырэнне як на Міншчыне, так і на Гродзеншчыне. Прывядзём цікавы для нас фрагмент твора:

Палудзень горкі, стагнаць нямаш часу,
Ад цівуна, войта – многа крыку, галасу.
А ўраднік, як чорт, сярдзіты і злосны,
Пагляд быстры і голас даносны,
Як станець па свайму лаяць і крычаці,
То душа ад цела мусіць расставаці,
А на злосць як трапіш, то пачысіць зубы,
Схопіш аплявуху, аж кроў пайдзец з губы...
[66, с. 1050]

Антыпрыгонніцкая «Гутарка Данілы са Сцяпанам» магла ўзнікнуць толькі ў кароткі прамежак з 1857 па 1861 г., г. зн. у перыяд, вельмі блізкі да напісання паэмы «Тарас на Парнасе». Змест працываваных радкоў пераконвае, што для паднявольнага беларускага сялянства ўраднік быў значна страшнейшым за, так сказаць, простых прыганяных – *цівуна* і *войта*, менавіта ён параўноўваецца з чортам, лаецца «па-свойму» (відавочна, па-польску) і мае звычку да мардабойства, значыць, яго найбольш і баяліся. Як бачым, выкарыстаны ў творы гістарызм *ураднік* дае не так ужо і мала для лепшага разумення духу часу, каларыту эпохі. М. Хаўстовіч у каментарыі да слова *ураднік* са спісу «Гутаркі Данілы са Сцяпанам», запісаным на Наваградчыне для М. Федароўскага, адзначае: «Гут ідзе гаворка не пра паліцэйскага ўрадніка, інстытут якіх быў уведзены ў Расейскай імперыі ў 1879 г. Ураднікам у даўняй беларускай традыцыі называлі звычайна г. зв. офісyalіста – прызначанага панам-памешчыкам кіраўніка маёнтку, інакш – аканом. *Выкарыстанне гэтага слова ў творы сведчыць пра тое, што яго аўтарам быў чалавек сталага веку* (вылучана намі. – І. З.)» [98, с. 205]. На жаль, даследчык не прыводзіць аргументы на карысць свайго сцвярджэння. Аднак у такім разе па аналогіі асобай «сталага веку» трэба лічыць і аўтара паэмы «Тарас на Парнасе», які таксама выкарыстаў названае слова. А такая выснова з лагічнага пункту гледжання цалкам супярэчыць гіпотэзам, паводле якіх сёння найбольш верагоднымі аўтарамі паэмы з’яўляюцца Канстанцін Вераніцын (1834 г. н.) і Ялегі Вуль (1835 г. н.), якім падчас узнікнення «Тараса...» (1855 г.) было каля 20 гадоў, што аніяк не стасуецца са «сталым векам».

Некалі. Нагадаем, што марцінкевічаўскага вясёлага, беднага і багабаязнага Ананію найбольш паважаюць за ўменне складна «казкі лгаць». Тым жа прымушае аўтар заняцца і цалкам станоўчага, непітушчага і вартага даверу палясоўшчыка Тараса. Ён расказвае пра сваю «бяду»-прыгоду апавядальніку, які насамрэч і з'яўляецца рэальным суб'ектам аповеду, бо «ведае» значна больш за праствакатага героя і ставіцца да яго дастаткова іранічна, завяршаючы паэму красамоўным прызнаннем:

С тых пор Тарас ужо ня ходзіць
Так рана дужа па барам,
А чэраз тое и ня шкодзіць
Бярвення красьци ен варам.
Дак во як некалі Тарас
К Багам забраўся на Парнас!..
Ен мне пра гэта расказау,
А я у паперы написаў [96, с. 245].

Звернем увагу на тое, што ў своеасаблівым эпілогу ўжыта прыслоўе *некалі*, г. зн. *калісьці, даўно; у далёкім мінулым*. Гэта можа азначаць толькі адно, што паміж апісанымі ў паэме падзеямі-прыгодамі Тараса і часам напісання твора прайшоў значны прамежак часу. У 1985 г. У. Казбярук у праблемным артыкуле «Міфы і рэальнасць: Яшчэ раз пра аўтарства паэмы “Тарас на Парнасе”», у якім у тым ліку спрабаваў разабрацца з мастацкімі асаблівасцямі «паэтычнай структуры і стылю» твора, пісаў: «Так вызначаецца неабмежаваная адлегласць у часе паміж самім здарэннем і паведамленнем аб ім. Гэты перыяд у аднолькавай ступені мог вымярацца гадамі і дзесяцігоддзямі. Але ясна, што ўсе тыя падзеі даўно мінулі» [43, с. 14]. Грунтуючыся на такім прынцыповым палажэнні і аддаючы перавагу не гадам, а дзесяцігоддзям, даследчык прапаноўваў час напісання твора аднесці на 1870–80-я гг., а прэтэндэнтам на званне найбольш верагоднага аўтара лічыць Ф. Тапчэўскага. Многае з часу з'яўлення ў друку багатага на назіранні артыкула «Міфы і рэальнасць...» змянілася, але заканамернае пытанне пра часавы прамежак паміж «падзеямі» і яе мастацкім адлюстраваннем у слове засталася.

У манаграфіі «Станаўленне беларускай паэмы» (1968) М. Лазарук, разважаючы пра час напісання паэмы «Тарас на Парнасе», звярнуў увагу на тое, што паэма не магла ўзнікнуць раней за 1852 год [60, с. 189], калі памерлі Гогаль і Жукоўскі, якія разам з Пушкіным і Лермантавым «з таго сьвета» [96, с. 238] «прайшлі, як павы, на Парнас» [96, с. 239]. І з гэтым лагічным меркаваннем-аргументам усе даследчыкі сёння па-

гджаюцца. Напрыканцы ж мінулага стагоддзя дата ўвогуле канкрэты-завалася, дзякуючы так званым сшыткам А. Рыпінскага, у якіх побач з перапісаным тэкстам было пазначана: *1855, 15 красавіка, Гарадок*. Наўрад ці такі даволі буйны пэтычны тэкст на літаратурна неапрацаванай народнай гаворцы мог сапраўды быць напісаны за адзін дзень: хутчэй мы маем справу з датай завяршэння паэмы. Што ж датычыцца згаданага прамежку, то ён мусіць знаходзіцца паміж 1852 і 1855 гадамі.

Кузьма-Дзям'ян. Акцэнтуюем увагу на тым, што ў паэме «Тарас на Парнасе» даволі дакладна акрэсліваецца час асноўнага дзеяння. Палясоўшчык Тарас гэтак пачынае ўласны расказ апавядальніку:

– «На самога Кузьму-Дзім'яна
Пашоу я у наспы міжы мхоў...» [96, с. 237]

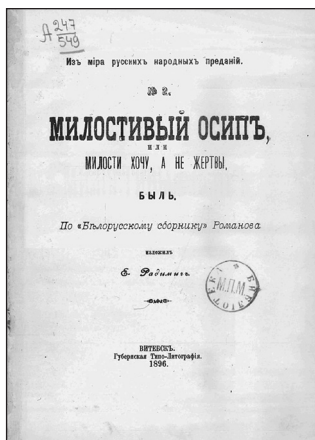
У двухтомнай энцыклапедыі «Беларускі фальклор» У. Васілевіч прыводзіць такія звесткі: «Кузьма і Дзям'ян, прысвятак *народнага календара* (14 ліпеня і 14 лістапада н. ст.). У асобах святых народ бачыў апекуноў і дарадцаў сваім галоўным справам: улетку – сенакосу і падрыхтоўцы да жніва, увосень – малацьбе. У фальклоры К. і Дз. малююцца прыземленымі, з тымі самымі клопатамі, што і простыя людзі. <...> У нар. легендзе К. і Дз. маглі выступаць як кавалі. <...> Гэты дзень асабліва шанавалі і незаможныя дзяўчаты, бо верылі, што святые К. і Дз. спрыяюць вяселлям. <...> Да К. і Дз. звярталіся ў *вясельных песнях* з просьбаю “скаваць свадзьбу крэпкую, даўгавечную, на векі неразлучную” [22, с. 736]. Значыць, прыгода-падзея, што здарылася ў жыцці палясоўшчыка Тараса, акрэсленая аўтарам у метафарычным радку «*Біда у бару яго спаткала...*» [96, с. 236], адбылася або ў самай сярэдзіне лета, або на схіле восені, у дзень свята хрысціянскіх праведнікаў, ці не найбольш адаптаваных да беларускіх народных уяўленняў, максімальна спрошчаных, дэмакратызаваных добрабычліўцаў звычайнага вясковага люду.

Я. Карскі, пераказваючы змест паэмы «Тарас на Парнасе», падае наступную вельмі важную этнаграфічную дэталю-характарыстыку: «Отправившись однажды очень рано по обычаю в обход леса (это было на самого Кузьму-Демьяна, когда, по народному представлению, могут померещиться разные страхи и небылицы), он (Тарас. – *I. З.*) присел на пень и незаметно для себя задремал. Ему показалось, что он куда-то провалился, и когда пришёл в себя, то очутился в необычной, незнакомой обстановке» [49, с. 307]. На жаль, натрапіць на інфармацыю ў фалькларыстычнай літаратуры, што на Кузьму-Дзям'яна могуць адбывацца неверагодныя здарэнні, пакуль не давалася. Тым не менш

невывадковасць паведамлення акадэміка Я. Карскага, на нашу думку, можна, хоць і ўскосна, пацвердзіць наяўнасцю ў беларускай мове дзеяслова *падкузьміць*. У «Тлумачальным слоўніку беларускай мовы» фіксуецца: «Падкузьміць...; *зак.*, каго-што. *Разм.* Паставіць у няёмкае становішча; падкусіць. [Давідзюк:] – *Я без жартаў кажу табе: артыкул мне падабаецца, хоць ты і падкузьміў рэдакцыю.* Сабаленка» [94, с. 538]. Ва ўсякім разе, датаванне ў творы падзей, якія адбыліся якраз на Кузьму-Дзям’яна, у значнай ступені адпавядае зместу паэмы: аўтар нібы загадзя папярэджвае чытачоў, што іх *падкузьміць, падманіць, ашукае, абвядзе вакол пальца, абуе ў лапці*.

У кнізе «Беларускі народны каляндар», аўтарам-укладальнікам якой з’яўляецца А. Лозка, прыводзяцца не менш цікавыя звесткі: «14/1. (лістапада. – I. 3.) Кузьма-Дзям’ян (...Кузьмінкі) – свята шаўцоў, кавалёў, апякун земляробства і вяселля. Існуюць паданні пра кавалёў Кузьму і Дзям’яна, якія змагаліся са змеем. У старой прыказцызначаецца: “Кузьма да Дамян – два ліцвіны, прынеслі гаршок бацвінні” (Насовіч, 1870)» [18, с. 180]. Сапраўды, у «Слоўніку...» І. Насовіча зафіксавана: «Кузьма и Дземьян два Лицвины, принесли горшочек боцвиння. *з песні*» [81, с. 31]. У рэчышчы нашай гаворкі вельмі важная не толькі пазнака «з песні», але і яшчэ больш этнічная ідэнтыфікацыя персанажаў, што ў фальклору ўвогуле з’яўляецца рэдкасцю. Таму можна зрабіць наступны папярэдні вывад: у асяроддзі карэнных жыхароў Беларусі, носьбітаў і захавальнікаў

беларускай народнай культуры, Кузьма і Дзям’ян нейкі час асацыіраваліся з этнічным самавызначэннем насельніцтва. Яны не толькі простыя людзі, але і тутэйшыя, свае. «ЛІТВІНЫ, ліцвіны, назва жыхароў Вялікага княства Літоўскага пераважна зах. *беларусаў* і ўсх. *літоўцаў* у 14–18 ст. – сцвярджаецца ў “Энцыклапедыі гісторыі Беларусі”. – <...> У 16–18 ст. назва Л. набыла гучанне палітоніма – дзярж. паліт. вызначэння ўсяго насельніцтва ВКЛ, аднак адрознівалася ад саманазвы менавіта літоўцаў (*аўкштайты* і *жэмайты*), усх. *беларусаў* правасл. веры (русіны, руськія) і палешукоў. Жыхароў Белай Русі называлі Л.-беларусамі. У 19 – пач. 20 ст. арэал існавання назвы Л. звужаўся» [39, с. 382]. Гэты апошні вывад пацвярджа-

Вокладка зборніка
Е. Раманова
«Міласцівы Восіп» (1896)

Во насъ вольность гадать скоро, И насчитает тренака:
 Мы якъ итунья будемъ жить! Но азъ только бѣтъ убьетъ.
 Хотъ холодно, хотъ голодно И драть шкуру зъ мужика.
 Холодъ, голодъ ни почемъ, Переводитъ нашьнахъ братоѣ
 Вотъ насъ только насъ свободою, Якъ слободной тиромою,
 На свободѣ отживаемъ! Наусадца кланякъ матоѣ,
 Будемо равные съ намами, Шкуру зъ ногъ-ло карку драть,—
 И такъ само, якъ яин, Якъ бы бивъ якой слободой,
 Пить гурьковочъ абаванъ, Аъ бо торю отъ его,—
 И худеть такъ, якъ яин! Были кнутоѣ и дубной!
 Вотъ нашьна не такъ то ловко: А теперь, братъ, ого-го!
 Самизъ треба правдоѣ! Мужикъ брѣдетъ по скотинка,
 Побойте не насъ толково, Не розъ скажетъ насъ съ павоѣ:
 Коли прѣдета ораѣ! Павѣ Гурника, нанѣ Мизика,
 Не одинъ зъ якъ запотѣтъ Якъ же, внасъ, ти затороѣ!.

— Такъ вотъ, святоѣ, какая у насъ складена прикова!
 — Складена то она хороша, а только что долгаа явѣ!
 Насъ конча се по дождатѣ! А нашьна покуль солнце взоидѣтъ,
 роса оиъ вѣдетъ. Тутъ вотъ чука прошла, что я на Москѣ
 хотѣтъ Юрьевъ день прекратитѣ! А ти съ своей воле! У насъ
 въ Гомельщинѣ лучше: коли ни то, да ни се, да не перемани,—
 такъ по Соку, да по Дѣпру на нѣвъ,— въ казанѣ. А нашь
 влохо, — дадено!
 Вышались тутъ въ разговоръ и прочіе добрые людци.

Глава XIV.

Беседа. Тарас-Полесовщикъ.

Заговорилъ второй сватъ Осена.

— Вотъ съ нами, съ намами съ тѣми! Воизъ у насъ въ
 Витовщинѣ какой случай былъ. Служить у насъ, на Путовницѣ,
 насъ челоѣкъ Тарасъ за полесовщика, челоѣкъ — одно слово!
 Не слышатъ другого слово!.. Что жъ ты думаешь? Послава его
 нава на тереѣ: „Иди, Тарасъ, принеси жиѣ тереѣ къ обѣду,
 чтобъ безпрѣвично биѣ!“ Забавалосъ ей урбиво дуже.
 Ночью здѣлѣтъ Тарасъ. Не выѣтъ казанъ. Овъ стрѣлѣбу за
 плечи и помякъ. Приходитъ въ язь еще до свѣта. Прискавано,
 бешени, къ обѣду тереѣ принестѣ! Только, братецъ ты мой, идетъ
 его оубъ по язѣ около рва, а на него медвѣдь! Да какой?
 Съ хоровинъ! Попробовалъ Тарасъ стрѣльть — стрѣльба осекруѣла.
 Овъ угодѣтъ. Да изъ негомакъ въ ротъ и пошлетъ. Покуль до
 два долетѣтъ — нашьна потерѣлъ. А тутъ еще на тебѣ: голодой

овѣ осину рѣзавалъ! Ну, и кончалъ. Три дни облавоѣ несли, на-
 силу наши. Медвѣдь то его не тронулъ, а разумъ челоѣкъ по-
 терѣлъ! Такое тринизитъ, что не насъ слушать, не ову говорить
 все Парнасъ какой то, да боти, и Натугѣзъ — што работавикъ ко-
 лѣса, и Венѣра, и жлоѣе такъ. А ти челоѣкъ жѣ то биѣлъ!
 Намшосо у насъ такъ такой шесеръ, списалъ на паперку все, что
 овъ говорилъ. Добрая бѣва выина!
 — Ты жъ знаешь се!
 — Грѣкъ знаѣ!
 — Ну что жъ! Говори, послушайкъ, покуль молодѣе такъ
 мордуется.

- Отшамаласъ второй сватъ и началъ:
1. Ты знаешь кто, братецъ, зъ насъ Тараса,
 У полесовщикѣхъ што биѣлъ?
 - На Путовницѣ, у Парнаса,
 Явъ такъ ли являѣи близко жиѣ.
 2. Штужѣ! Челоѣкъ етъ биѣтъ ражманиѣ,
 Горлава въ гурѣ чѣвъ не бравѣ!
 - Зато жъ у язѣи биѣлъ у нава,—
 Его наѣтъ дужа шарованѣ.
 3. Прибѣла тожѣ Тараса я нава,
 И волѣтъ нараву не брѣсавѣтъ.
 - Зато жъ Тарасъ болото зъ равниѣ
 До темной ноци пильвованѣ.
 4. Чуть золотѣ — въ стрѣльбу за плечи,
 Затѣнѣтъ свѣтру за покусѣ.
 - Завомакъ здѣтъ боръ стерѣчи
 И штунякъ биѣтъ зъ ружѣи Тараса.
 5. Ходивъ ты довоѣ оиъ, ти мало,
 Да только ишто одинъ разъ
 Якъ изъ боръ его спотѣвалъ..
 - Во якъ казанъ нашь свѣтъ Тарасъ:
 П.
 6. На свѣтѣ Кузювъ-Демѣла
 Помощъ а тѣ часѣи, змѣякъ жловѣ.
 Устаѣи а ишто дужа равѣ,—
 Звѣдѣла, съ першѣхъ штѣтѣхъ.
 7. Уку саѣи а поновѣтѣ,
 Ала я на нашъ трѣтѣу приѣѣвъ,
 Акъ равѣкъ — лѣтъ черѣтъ дороѣ,—
 Язь бѣтѣюкъ тереѣтѣкъ летѣѣвъ.

Разварот зборніка Е. Раманава «Міласцівы Восіп»
 з тэкстам ананімнага верша «Вясна гола перапала»
 і пачаткам паэмы «Тарас-палясоўшчык»

ецца матэрыяламі «Слоўніка...» І. Насовіча, які атаясамліваў назвы літвін-літвяк-літовец і нават прывёў такі сказ-прыклад: «Литвяки по нашему не говорюць» [81, с. 269]. Аднак такая акалічнасць не супярэчыць этнічнай маркіраванасці свята Кузьмы-Дзям’яна. Гэтыя святыя, кавалі-змеяборцы, паводле падання, змешчанага ў чацвёртым выпуску «Беларускага зборніка» (Віцебск, 1891) Е. Раманава, змяю, якая нішчыла людзей, схапілі кляшчамі за язык, запрэглi ў саху і аралі ёю лес, луг, поле, «пакуль прыараліся к Няпру (відавочна, Дняпру. – І. З.)» [65, с. 134], дзе яна і «апраглася». Схапіць за язык – гэта значыць прымусіць перастаць гаварыць, замоўкнуць. А такую мэту меў аўтар паэмы, даючы знішчальную характарыстыку Ф. Булгарыну і магчымым яго апалагетам.

Маладзiк. Для высвятлення часу і падзей, апісаных у ананімных творах, вялікае значэнне мае адлюстраванне ў іх нябесных аб’ектаў. Класічны прыклад дае даследаванне «Слова пра паход Ігара». З кароткага энцыклапедычнага слоўніка «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке» М. Булахава вядома, што В. Тацішчаў у няскончанай працы «История Российская с самых древних времён» падае

пераказ-пераклад летапіснай аповесці пра паход Ігара Святаславіча 1185 года на полаўцаў. У ім ёсць наступныя радкі: «И тако продолжал путь свой к Донцу. На вечер же маяя 1-го дня увидели затмение солнечное, которого осталась часть, яко луна трёх дней. В рогах его яко угль горячий был, звёзды были видимы и в очах было зелено. И сказал вельможам своим: “Видите ли сие?”» (Цыт. па: [19, с. 214]). І тое, што сапраўды ў гэты час, увесну 1185 г., адбылося ў той мясцовасці частковае сонечнае зацьменне, стала надзвычай важкім аргументам на карысць аўтэнтычнасці помніка і рэальнасці адлюстраваных у ім падзей.

Звернемся да таго катрэна паэмы «Тарас на Парнасе», у якім гаворыцца пра шчаслівае завяршэнне прыгод героя-палясоўшчыка:

Нясьли на крыльях быць як вецир,
И проста прынясьли у наш лес.
Гляджу я... цемна... мусиць вечэр,
И маладзик на неба узлез... [96, с. 245]

Этнографы і фалькларысты XIX ст. неаднойчы падкрэслівалі асаблівае і нават выключнае стаўленне беларускага сялянства да маладзіка. Так, адзін з іх сведчыў: «Час змены квадраў месяца прыкмячаецца ў народзе вельмі старанна. Яны называюцца па-мясцоваму квадрамі. Але ўласна сялян цікавіць не астранамічны час чатырох відазмяненняў месяца, а толькі калі настае маладзёк, поўны і стары. <...> І калі хто з сялян не заўважыў, як настаў маладзёк, то абавязкова аб гэтым спытае ў іншых. <...> Невядома, чаму маладзёк выклікае ў народзе нейкую глыбокую забабонную павагу да яго. Як толькі сяляне ўпершыню ўбачаць сярпок маладзіка, адразу хрысцяцца і вітаюць яго <...>. Маладзёковую нядзелю настолькі шануюць, што ў звычайную нядзелю сяляне, бадай, яшчэ даруюць невялікае парушэнне свята, але на маладзёковай нядзелі [яно] лічыцца недаравальным грэхам. “То ж маладзёковая нядзеля”, – напамняць парушальніку. Мабыць, акружаючае асяроддзе іўдзейства і каталіцтва аказалі такі ўплыў на рэлігійнае шанаванне ў народзе маладзіка. Зрэшты, ад маладзіка народ заўсёды чакае атмасферных змен <...>. Акрамя маладзіка мала што прыцягвае ўвагу народа на небасхіле, хіба незвычайнае з’яўленне каметы або зацьмення, якія, па павер’ях, прадвешчаюць нешта нядобрае, найчасцей вайну» [40, с. 322–323].

Паводле інфармацыі ў адпаведных электронных рэсурсах у Беларусі маладзёк на восеньскія Кузьму-Дзям’яна (14 лістапада) увечары можна было назіраць у наступныя гады: 1841, 1849?, 1852, 1860, 1863?, 1868?. Цікава, што 14 лістапада 1852 г., а гэта была нядзеля [69], маладзёк якраз толькі з’явіўся на вячэрнім небасхіле, нібы сапраўды «на

неба узлез». Заўважым, што гэта дата не супярэчыць і аргументацыі М. Лазарука, бо Гогаль памёр 4 сакавіка, а Жукоўскі – 24 красавіка 1852 г. Зусім не жадаючы абсалютызаваць такое супадзенне, паколькі размова ідзе пра мастацкі твор, а не пра рэальныя гістарычныя падзеі, тым не менш лічым яго, прынамсі, цікавым. Нельга не звярнуць увагу і на тое, што ў спісе, апублікаваным М. Доўнарам-Запольскім, фігуруе не маладзік, а проста месяц. Вось гэты фрагмент тэксту:

І так мене усе цягнулі,
Якбы хто гнау іх у каршень,
З гары мне звёўшы, падпіхнулі
Пад некі гнілы вась пляцень.
Паслухаў я – такі дмець вецяр,
Што аж ківаяцца весь лес,
Гляджу, – аж поздна, уже вечар,
І месяц на неба узлез... [34, с. 21]

Хароміна-мядзведзь. Па сутнасці, ва ўсіх вядомых спісах «Тараса на Парнасе», пра што сведчыць параўнальны спіс паэмы, падрыхтаваны І. Басам, фігуруе «хароміна-мядзведзь» [17]. Пасля неспадзяванай і раптоўнай сустрэчы з ім у лесе страшэнна перапалоханы палясоўшчык няўдала паспрабаваў выратавацца ад звера, ускочыўшы на зламаны лясіну. У выніку, паслізнуўшыся, ён падае ў нейкую прорву і такім чынам здзяйсняе хуткае перамяшчэнне-падарожжа з зямной рэчаіснасці на той свет. Як правіла, усе публікатары пакідаюць тэкст гэтага фрагмента без ніякіх каментарыяў, хоць мядзведзь у дадзеным выпадку выконвае канкрэтную функцыю правадніка ў іншую тагасветную рэальнасць. І тут належыць прыгадаць, што аналагічную ролю, толькі значна больш па-мастацку канкрэтызаваную, развітую, выконвае мядзведзь у сне Таццяны, герайні рамана Пушкіна «Яўгеній Анегін». «И снится чудный сон Татьяне» [87, с. 263], што яна ў зімовым лесе і няма каму дапамагчы перайсці праз ручай. Далей «большой, взъерошенный медведь» [87, с. 264] падтрымлівае герайню, суправаджае яе, а затым, перш чым знікнуць, прыносіць нападпрытомную дзяўчыну ў шалаш, дзе Анегін у кампаніі з рознымі пачварамі перад абуджэннем герайні забівае доўгім нажом прыйшоўшага з Вольгай Ленскага. Дарэчы, у пушкінскім рамана некалькі разоў цытуецца або прыгадваецца балада В. Жукоўскага «Святлана», а для пятай главы рамана, дзе і апавядаецца пра жудасны сон, з яе ўзяты эпиграф. Безумоўна, Пушкін вельмі высока цаніў талент Жукоўскага, а аўтар беларускай паэмы даў выключную ацэнку ўсёй іх творчасці.

Стройны. Апынуўшыся пасля гвалтоўнай сустрэчы з мядзведзем на тым свеце, палясоўшчык Тарас, па волі аўтара, захоплены і здзіўлены прыгажосцю тамтэйшых краявідаў, адзначае:

И птушки есь там дужа стройны,
(Паюць палепшы салауя)...
Ай-е... а-вохци мне... а-вой-е!..
Куды ж гэта патрапіу я? [96, с. 238]

Г. Кісялёў у манаграфіі «Жылі-былі класікі» цытуе два першыя радкі, напэўна, паводле згаданага параўнальнага спісу:

І птушкі ёсць там, дужа стройна
Пяюць, палепш за салаўя!

Відавочна, што ў выніку рэдагавання азначэнне *птушкі стройны* ператварылася ў акалічнасць *стройна пяюць*. Але нас больш цікавіць не гэта, а выяўленае Г. Кісялёвым семантычнае супадзенне лексем з вершам Ф. Цютчава «На смерць Жукоўскага» з першага, апублікаванага ў 1854 г., зборніка рускага паэта:

Душа его возвысилась до строю:
Он стройно жил, он стройно пел...

Беларускі даследчык выказаў смелае меркаванне: «Дапуская нават – гэта несвядомая рэмінісцэнцыя з толькі што прачытанага Цютчава. Так або інакш для нас гэта надзвычай каштоўнае храналагічнае ўказанне» [53, с. 535]. Безумоўна, гэта інфармацыя павінна быць змешчана ў чарговым навукова пракаментаваным выданні паэмы «Тарас на Парнасе», бо яна пашырае нашы ўяўленні пра магчымыя чытацкія абсягі аўтара беларускага твора, у якім, дарэчы, Амур таксама «песньи дзеукам стройны пеу» [96, с. 243].

Таварыш. М. Лазарук, разважаючы пра верагодны творчы штуршок, у згаданай манаграфіі сведчыў: «У 1852 г., пасля смерці Гоголя, Булгарын зноў выступіў з артыкулам, у якім абвінаваціў Гоголя за тое, што ён “не паказаў нам дабрачынных людзей”. На гэты выпад супраць Гоголя Булгарыну даваў разгорнутую водпаведзь Пагодзін у сваім часопісе “Москвитянин” (1852, т. III, Смесь, стар. 59–60 і інш.). Гэты факт, хаця тут і скрыжавалі мячы прадстаўнікі кансерватыўна-рэакцыйнага лагера, таксама мог прыцягнуць увагу аўтара паэмы» [60, с. 188]. У «Нарысах па гісторыі беларуска-рускіх літаратурных сувязей» (1993) С. Букчын слушна падкрэсліў: «З часоў Пушкіна ў рускай літаратуры ўтварылася традыцыя выкрыцця “булгарынства”, яе працягвалі Бялінскі, Дабралюбаў, Някрасаў, Курачкін, Мінаеў. Аўтар

“Тараса на Парнасе” па-свойму далучаецца да гэтай крытычнай традыцыі. У снежні 1854 г. (за чатыры месяцы да стварэння Вераніцыным сваёй паэмы) Дабралюбаў піша сатырычны верш “На пяцідзесяцігадовы юбілей яго правасхадзіцельства Мікалая Іванавіча Грэча”. Многія радкі з яго перагукваюцца з “Тарасам на Парнасе”» [80, с. 402]. Сапраўды, у снежні 1854 г. тагачасны пецярбургскі студэнт Галоўнага педагагічнага інстытута 18-гадовы Мікалай Дабралюбаў даслаў па пошце ў рэдакцыі розных расійскіх часопісаў, у тым ліку і М. Грэчу, названы сатырычны верш, у якім ёсць такія радкі:

Вниманьем высшего начальства
Заслуги ваши почтены;
Достигли вы до генеральства,
Вас все российские сыны
Достойно чтут как патриота
И как творца учебных книг...
В своих грамматиках без счета
Терзали вы родной язык;
Вы в географии мешали
Восток и Запад меж собой;
Фаддея с Гоголем равняли,
Уча словесности родной...
<...>
С другим мошенником связавшись,
Составив шайку подлецов,
Судьёй словесности назвавшись,
Метал ты громы глупых слов
На гениальные создания... [31]

Гэты верш, у якім юбілей Грэча быў названы «прыніжэннем» рускай літаратуры, у той час набываў папулярнасць, а сам факт – пэўны грамадскі рэзананс, трэба думаць, у не вельмі шматлікіх тагачасных калялітаратурных колах. Ці быў аўтар беларускай паэмы знаёмы з яго тэкстам – невядома. Аднак ацэнка, дадзеная Грэчу, у адрозненне ад Булгарына, даволі нейтральная, безынвектыўная, ва ўсякім разе, ён не называецца ні махляром, ні ашуканцам, ні нягоднікам. Калі ж і асуджаецца, то толькі за тое, што з’яўляецца таварышам, паплечнікам і памочнікам агрэсіўнага «аглумленага пана» – Булгарына:

Товарыш поплеч з им идзець
И нясьци книжки пасабляиць,
А сам граматуку нясець,
Што у сминарнях абучаюць [96, с. 239].

Дарэчы, М. Дабралюбаў з’яўляўся аўтарам і так званага прызічнага «Пісьма да М. І. Грэча», напісанага з нагоды публікацыі «таварышам» панегірычнага артыкула «18 лютага 1855», які стаў аператыўным вернападданніцкім водгукам на смерць Мікалая I і ўжо 25 лютага быў надрукаваны на старонках «Северной пчелы». Малады крытык, нагадаўшы адрасату – «Вы остались со своим комическим, осмеянным юбилеем», – таксама ўядаў яго: «Вы утверждаете, что “Николай Павлович был любимым сыном неба”. Не находясь в таких коротких сношениях с небом, как Вы, не могу сказать, верно ли Ваше замечание. Нам, земным людям, известно только, что он был любимым сыном Марии Федоровны, которая и постаралась отнять для него престол у Константина» [32, с. 72]. Такое саркастычнае проціпастаўленне «сыноў неба», а гэта адзін з тытулаў кіраўнікоў азіяцкіх манархій, у тым ліку Мангольскай імперыі, «зямным людзям», відаць, адпавядала «духу часу» непасрэдна пасля смерці расійскага імператара Мікалая I.

Тарантас. У спісе А. Рыпінскага пасля алюзіі на Грэча ідзе такі катрэн:

Вось нехта, сеушы у тарантаси,
На гару цягницца трушком;
Знаць любяць ты[х] и на Парнасе,
Хто ездзиць конна, – а ни пашком [96, с. 239].

Г. Кісялёў вызначыў, што тут паэт меў на ўвазе рускага пісьменніка Уладзіміра Салагуба (1813–1882), аўтара аповесці «Тарантас», часткова апублікаванай у перыёдыцы ў 1840 г. (асобнае выд. 1845 г.). У паэме шлях на Парнас – метафара літаратурнай працы. У творчасці, паводле аўтара паэмы, можна праяўляць сябе агрэсіўна, як Булгарын, якому дапамагае Грэх, можна дасягнуць заслужанага прызнання дзякуючы таленту (Пушкін, Лермантаў, Жукоўскі, Гогаль), а можна «рухацца» няспешна, выкарыстоўваючы свае сувязі, як Салагуб. Вядома, што пісьменнік карыстаўся падтрымкай некаторых прадстаўнікоў расійскай імператарскай сям’і, быў імі любімы («Знаць любяць ты[х]...»). Ва ўсякім разе, постаць гэтага пісьменніка не падаецца ў негатыўным святле. Ён адзіны з названых творцаў – цалкам нейтральны, нібыта не належыць да антаганістычных літаратурных лагераў. Таму варта прыглядзецца да яго ўважлівей. У яго біяграфіі для нас цікава ўжо тое, што як чыноўнік асобых даручэнняў у другой палове 1830-х гг. ён нейкі час па службе быў у Смаленску і Віцебску. Якраз тады, найперш дзякуючы апавяданню «Гісторыя двух галошаў» (1839), да яго

прыходзіць папулярнасць. Думаецца, «літаратурнага арыстакрата» і «сталічнага рэвізора» У. Салагуба ў правінцыйным Віцебску ведала ці не ўсё больш-менш прасунутае чыноўніцтва. У «Гісторыі двух галошаў» не без пэўнага камізму апавядаецца пра няшчаснае каханне беднага музыканта, зняважанага арыстакратычнай пыхлівасцю і фанабэрыяй. У аповесці «Вялікі свет» (1840), прататыпам аднаго з герояў якой паслужыў М. Лермантаў, у негатыўным асвятленні паказана падманнае і бяздушнае так званае абранае кола беспрынцыпных і карыслівых тытулаваных асоб. У. Салагуб быў таксама аўтарам шэрагу заснаваных на рэальным матэрыяле навел, прысвечаных гаротнаму лёсу правінцыяльных акцёраў-жабракоў.

Сучасныя расійскія літаратуразнаўцы канстатуюць, што У. Салагуб дзякуючы сваім аповесцям, найперш «Тарантасу», быў заўважнай постацю ў рускай літаратуры 1830–40-х гг., а ў сярэдзіне 1840-х гг. увогуле стаў ці не самым папулярным празаікам у Расіі. Ужо ў маладосці ён меў блізкія стасункі з В. Жукоўскім, з якім доўгі час шчыра дзяліўся сваімі літаратарскімі клопатамі, у 1831 г. пазнаёміўся спачатку з М. Гогалем, парадамі якога пазней карыстаўся пры дапрацоўцы «Тарантаса», а затым з А. Пушкіным, пасля смерці якога заставаўся блізкім да «пушкінскага кола», у 1839 г. зблізіўся з М. Лермантавым. Прылічыўшы У. Салагуба да пушкінска-гогалеўскага лагера, некаторыя творы пісьменніка высока ацэньваў В. Бялінскі, які, хоць і з крытычнымі заўвагамі, назваў «Тарантас» лепшай кнігай 1845 г. ва ўсёй рускай літаратуры. Пасля публічнага выступу У. Салагуба ў артыкуле «Пра літаратурную сумленнасць» (1842) супраць камерцыялізацыі ў сферы прыгожага пісьменства, ён займеў адкрытага апанента і нядобрачыліўца ў асобе Ф. Булгарына, які, відаць, ад зайздрасці да чытацкага поспеху лічыў «Тарантас» забаўкай.

Такім чынам, У. Салагуб відавочна належаў да лагера прагрэсіўных, а не кансерватыўных рускіх пісьменнікаў першай паловы XIX ст. Таму няма падстаў змяшчаць у каментарыях да беларускай паэмы наступную нявывераную, а часам і проста сумнеўную інфармацыю: «Належаў да тытулованай арыстакратыі, славіўся вытанчанымі манерамі, якія, аднак, у сярэдзіне XIX ст. ужо выглядалі анахранічна і карыкатурна. Аўтар “Тараса на Парнасе” іранізуе з арыстакратызму графа Салагуба і яго паплечніка, ілюстратара кнігі князя Грыгорыя Гагарына. <...> У 50-я гг. творчасць пісьменніка ўспрымалася скептычна і абыякава» [23, с. 72]. Нават выключна патрабавальны М. Дабралюбаў у неапублікаваным пры жыцці артыкуле «Нешта пра дыдактызм у аповесцях і раманах» (сакавік – красавік 1856 г.)

без сумнення залічаў У. Салагуба да разраду «лепшых нашых белетрыстаў» [32, с. 78]. «Сачыненні» пісьменніка ў пяці тамах пабачылі свет у 1855–1856 г. М. Дабралоубаў пачаў артыкул «Сачыненні графа Салагуба» (1857), упершыню надрукаваны ў «Современнике», так: «Те, которые следят за русской литературой только по петербургским журналам, могли думать до прошедшего года, что граф Соллогуб в последние восемь – десять лет почти совсем оставил литературное поприще: так редко слышались в литературе хоть какие-нибудь напоминания об этом писателе, некогда столь известном и любимом. Общее молчание о нем в последнее время было тем более странно, что никак не соответствовало тем восторгам, какие возбуждало начало его литературной деятельности» [33]. Упэўнены, што для тых, хто сачыў за рускай літаратурай не толькі па пецярбургскіх часопісах, а такіх чытачоў, мабыць, была большасць, творчасць У. Салагуба заставалася актуальнай у першай палове 1850-х гг. Аднак своеасаблівае «заступніцтва» М. Дабралоубава спрычынілася да таго, што праязік быў залічаны да спецыфічным чынам рамантаванай кагорты некалі славурых, але вельмі хутка забытых, як тады казалі, куміраў публікі.

У артыкуле Д. Пісарава «Кветкі бязвіннага гумару» (1864), услед за М. Дабралоубавым, засведчаны факт зменлівасці папулярнасці твораў У. Салагуба ў чытачоў. Крытык пісаў: «В конце 50-х годов г. Щедрин своим отрицанием сооружал фигуру идеального чиновника Надимова; но, по свойственной ему осторожности, автор “Губернских очерков” не произнёс в этом направлении последнего слова; это слово, как известно, было произнесено графом Соллогубом, которого наши добрые соотечественники сначала на руках носили, а потом, разумеется, осмеяли» [85, с. 294]. Тут Д. Пісараў меў на ўвазе камедыю У. Салагуба «Чыноўнік» (1856), якая набыла тэатральны поспех, але была непрыхільна сустрэта крытыкай, у тым ліку ў асобе М. Чарнышэўскага.

Марс з Геркулесам. Перад сучаснымі даследчыкамі стаяць сур’ёзныя рэцэптыўныя цяжкасці ў адэкватным прачытанні ідэйнага зместу і сэнсавай нагрукі тых кампазіцыйных частак паэмы, якія адлюстроўваюць падзеі, звязаныя непасрэдна са знаходжаннем палясоўшчыка Тараса сярод антычных багоў. Склалася традыцыя інтэрпрэтаваць вобразы антычных багоў і герояў на Парнасе цалкам абагульнена, акцэнтуючы ўвагу ледзь не выключна на агрубленні іх вобразаў у выніку выкарыстання аўтарам бурлескных прыёмаў. Аднак нават гранічнае абстрагаванне ў творчасці не можа не адлюстроўваць гістарычна-кан-

крэтных, рэальна існуючых фактаў грамадскага жыцця. Таму, на нашу думку, паэма «Тарас на Парнасе» мусіць быць насычана дастатковай колькасцю схаваных і яўных цытат і, яшчэ ў большай ступені, алюзій на злабадзённыя праблемы рэчаіснасці, разуменне сутнасці якіх натуральна ўяўляе цяжкасць для сучасных чытачоў. Аднак такой цяжкасці амаль магло і не быць перад адукаванымі сучаснікамі аўтара, заангажаваных у сваім часе і значна больш начытаных у антычнай літаратуры.

У сувязі з гэтым звернем увагу на наступны катрэн паэмы:

Вось б'етца Марс и з Гаркулесам,
А Гаркулес, як быць мядзвездзь;
Штоб цешыць самага Завеса,
За чуб ен лоука Марса мнець [96, с. 241].

Цалкам верагодна, што ў гэтых радках заключаўся намёк на ход Крымскай вайны (1853–1856), няўдалай для Расіі, праціўнікам якой выступала кааліцыя ў складзе Брытанскай, Французскай, Асманскай імперый і Сардзінскага каралеўства. Як вядома, саюзнікі паспяхова высадзіліся ў Крыме і нанеслі расійскай арміі шэраг адчувальных параз, у выніку якіх была захопленая частка Севастопаля. Звернем увагу на тое, што ў вершы Г. Дзяржавіна «Восень у час асады Ачакава» (1788) ёсць радкі:

Российский только Марс, Потемкин,
Не ужасается зимы... [30]

У 1801 г. у Пецябургу быў адкрыты помнік А. Сувораву, які ўвасабляў сімвалічны вобраз генералісімуса ў алегарычным абліччы Марса ў антычнай вопратцы, з мячом і шчытом у руках. Дарэчы, гэта быў першы ў Расіі помнік, пастаўлены некаранаванай асобе, не цару і не імператару. Такім чынам, да сярэдзіны XIX ст. у Расіі склалася пэўная традыцыя асацыявання ўласных палкаводцаў, як і расійскага мілітарызму ўвогуле, з антычным богам вайны Марсам, якому ў беларускай паэме невыпадкова «дастаецца» ад Геркулеса.

Сваю крываваю даніну Крымскай вайне, у якой агульныя страты Расіі склалі больш за 40 тыс. чалавек, у тым ліку беларусаў. Жахі вайны знайшлі адлюстраванне нават у падцэнзурнай краёвай літаратуры. У паэме В. Каратынскага «Таміла» (1858) галоўны герой – пажылы селянін Таміла сустракае ў карчме падарожнага салдата «без рукі і з абвязаным лобам» Паліцу, які апавядае пра Тамілавага сына Кубу, што страціў на вайне нагу, і жахі ваенных сутычак:

У Севастопалі. Ну й была каша!
Як сена ў копах, так цела на целе,
Ракой плыла кроў чужая і наша,
Ні ноччу, ні днём мы не зналі спачыну...
[47, с. 142]

Радасныя і балючыя пасляваенныя рэаліі закранаюцца і ў забароненых да друку «Быліцах. Расказах Навума» В. Дуніна-Марцінкевіча. У творы старшыня Халімон Забалотны так апавядае:

Унялась бура страшэнна,
Мінула граза ваенна,
Устаў цяжкі матак стон!
Спрыкрылася людзям драцца,
Ўзялісь з сабой цалавацца,
Пранцуз да хаты галён!
І апалчэнцы з крыжамі
Вялікімі грамадамі
Радзенькі брадуць к даму;
Адзін гасцінец з сабою,
Другі рад, што хоць з душою
Ў сваю верне старану.
А раненныя салдаты
Хоць на кулях, да багаты!
У крыжах стальная грудзь!
Свае іх чэсна страчаюць,
Хлебам, соллю прынімаюць,
Дзяўчаты вянкі плятуць.
Зямелька павесялела,
І песенька загудзела,
Аразвела кожна твар;
Мужык стаў за ніўку брацца,
Нечага ў лес хавалца, –
Рад малады, рад і стар [37, с. 256–257].

Можа, з-за гэтай неадназначнай, неўрапатрыятычнай карціны «Быліцы...» і былі забаронены? Натуральна, што для жыхароў тагачаснай Беларусі крымскія падзеі з'яўляліся злабадзённай і хвалюючай рэчаіснасцю, на факты якой мог адгукнуцца аўтар паэмы «Гарас на Парнасе». Спецыфіка адлюстравання вобразаў антычных багоў і герояў у творы магла мець не толькі культуралагічны, але і канкрэтнагістарычны кантэкст.

Геба. Аднак, ідучы па шляху выяўлення названага канкрэтнагістарычнага кантэксту і вышуквання ў мастацкіх творах сацыяльнай

вастрыні, некаторыя беларускія літаратуразнаўцы савецкай пары часам дазвалялі сабе відавочны інтэрпрэтацыйны валюнтарызм. Так, В. Барысенка ў манаграфіі «Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя» (1957) адзначаў: «Шляхам парадыравання вобразаў міфалагічных багоў у паэме не толькі дыскрэдытуюцца варожыя аўтару твора літаратурныя густы, але і досыць востра крытыкуюцца асобныя заганы феадальна-прыгонніцкай сістэмы. Цікавым у гэтым сэнсе з’яўляецца вобраз Гебы. Яе становішча на Алімпе як-бы падкрэслівае класавы падзел тагачаснага грамадства» [16, с. 64]. Такі вывад даследчыка нібыта пацвярджаецца цытаваннем наступных радкоў з паэмы:

Ина у страпухи узят[а] у неби,
Штоб есьць варыць и плацьця мыць;
(Нябось на цяжким жывець хлеби, –
Ци штука-ж стольких накармиць?..) [96, с. 241].

Тут не было падстаў гаварыць ні пра «загану феадальна-прыгонніцкай сістэмы», ні пра «класавы падзел тагачаснага грамадства». Вывад напрашваецца значна больш стрыманы: аўтарам паэмы быў чалавек так званага разначыннага ідэйна-псіхалагічнага складу, дэмакрат, якому наўрад ці імпанавала свецкасць як атрыбут штодзённага жыцця.

У канцы XVIII – першай палове XIX ст. згадванне багіні Гебы мела месца не толькі ў творах рускай паэзіі, але і ў прозе, напрыклад у «Беднай Лізе» (1792) М. Карамзіна. «Геба (Гебея), греч. – богиня юности, дочь Зевса и Геры. На Алимпе Г. подносила богам *нектар* и *амброзю* <...>. Иносказательно, шутливо: Г. – трактирщица, официантка», – канстатуецца ў «Міфалагічным слоўніку» [73, с. 50]. Як Арэс-Марс быў сімвалам вайны, Афродыта-Венера – прыгажосці і кахання, так Геба адназначна выконвала функцыю слугавання на застоллях, на чым і акцэнтавалася ўвага ў літаратурных творах Новага часу. Невыпадкова, што і ў беларускай паэме яна часцей за іншых багоў з’яўляецца на сцэне, а ў фінале па загадзе бацькі корміць і палясоўшчыка Тараса:

Киўнуў Зявес, и мигом Гэба
Крупени у миску налила
И добрую краюшку хлеба,
Сказаушы: «еш», мне падала [96, с. 244].

У лютым 1855 г. надзелены ганаровым званнем «першага пушкініста» П. Аненкаў выдаў славуцья «Матэрыялы для біяграфіі Аляк-

сандра Сяргеєвіча Пушкіна», якія склалі першы том «Сачыненняў Пушкіна». У ім было засведчана, што верш Пушкіна «Да мастака» («К живописцу») быў перакладам з французскай мовы вядомага верша Эварыста Парні (1753–1814) «Мастак! Няхай Геба будзе тваёй мадэлю» («Peintre! Qu’Hébé soi ton modèle») [10, с. 36]. Аўтар паэмы «Тарас на Парнасе», які выдатна арыентаваўся ў перышетыях расійскага літаратурнага жыцця свайго часу, мог быць знаёмы з гэтым гучным пушкіназнаўчым выданнем. У Пушкіна нямала перакладаў і наследаванняў Э. Парні, імя якога згадваецца нават у «Яўгеніі Анегіне». Творы французскага паэта актыўна перакладаліся на рускую мову Крыловым, Бацюшкавым, Вяземскім і інш. У 1799 г. Э. Парні стварыў іроікамічную паэму «Вайна багоў», у якой апісаны прыход хрысціянскіх багоў на змену багам язычніцкай антычнасці і якая мела выключны поспех не толькі ў Францыі. Таму ёсць сэнс шукаць крыніцы рэмінісцэнцый для беларускага паэта не толькі ў рускай паэзіі і прозе. Пры гэтым абавязкова варта ўлічыць аўтарытэтнае, хоць, у нейкай ступені, і суб’ектыўнае, меркаванне сучасніка М. Дабралюбава. Рускі крытык у артыкуле «Французскія кнігі» (1858) пісаў: «У нас греческая міфалогія вельмі вядома, да і нет особенной надобности наполнять ею голову детей. По крайней мере нам кажется, что вовсе не следует сожалеть о том времени, когда в нашу литературу, с легкой руки французов века Людовика XIV, вторгались было зевсы, пегасы, буцефалы, минервы, купидоны и многие сотни их собратьев. Поэтому мы вовсе не признаем необходимости и пользы изучения мифологии в детском возрасте и,нисколько не задумавшись, готовы осудить всякого воспитателя, заводящего детей на Парнас и Олимп, чтоб они выдолбили всех тамошних членов и обитателей. Французы особенно падки к мифологии, и для них действительно изучение ее почти необходимо, потому что их литературные шедевры непременно требуют знакомства с мифологическими богами и героями. Но у нас вовсе нет такой надобности...» [32, с. 759]. Як бачым, для рускай літаратуры этап захаплення міфалагічнай вобразнасцю крытык лічыў пройдзеным. Аднак у беларускай літаратуры сітуацыя была іншай, таму французскі і нямецкі (Ф. Шылер і Г. Гейнэ) вектары ў выяўленні фактаў магчымага міжнацыянальнага літаратурнага ўзаемадзеяння застаюцца перспектыўнымі.

Гармонік. Аўтар «Тараса...» выявіў відавочную схільнасць да паказу светлых малюнкаў жыцця. Багі на Парнасе жывуць прывольна. Хоць некаторыя з іх паказаны ў працы, большасць вясёла бавіць час у атмасферы бяздзейнасці, незанятасці і нават паказнога гультаявання. Вось як, напрыклад, апісваюцца паводзіны бога каханья:

Амур усе з дзеукамі жартуіць,
Ну проста смех ажна глядзець;
То ен знецейка пацалуіць,
То шмотку з галавы здзярэць.
То адным вокам ен миргаіць,
Як быццам-бы каго завець,
То у гармоніку зайграіць,
То Нимхвам песню запяець [96, с. 241].

Тэкст паэмы не толькі рэльефна паказвае ў маляўнічых дэталях традыцыйны побыт тагачасных вяскоўцаў, але і адлюстроўвае новыя рэаліі ў краёвым народным жыцці. Так, даследчыца беларускіх музычных інструментаў І. Назіна канстатуе: «Гармонік... <...> прыйшоў на Беларусь з Расіі ў 2-й пал. 19 ст., спачатку на Віцебшчыну, у 20 ст. пашырыўся на астатняй тэрыторыі» [79, с. 144]. У яе ж манаграфіі «Беларускія народныя музычныя інструменты» дата ўдакладняецца: «Наиболее ранние упоминания о его (гармоніка. – І. З.) появлении в Белоруссии встречаются в этнографической литературе начиная с 60-х годов XIX в. Так, М. Дмитриев отмечал, что в Белоруссии на гулянках наряду со скрипкой, дудой и цимбалами используется “гармоник, игре на которой белорусская деревня учится у солдат или бродячих русских мужиков”» [78, с. 123]. Прыведзеная інфармацыя дазваляе зрабіць шэраг важных вывадаў. Па-першае, пацвярджаецца сувязь паэмы менавіта з Віцебшчынай. Па-другое, з’яўленне гармоніка ў Беларусі трэба датаваць, прынамней, сярэдзінай 1850-х гг. Па-трэцяе, сродкам дасягнення камічнага эфекту ў прыведзеным фрагменце выступае тое, што гарэзлівы Амур, які заляцаецца і фліртуе з дзяўчатамі, паказаны без сваіх сакраментальных атрыбутаў – лука і стрэлаў, затое ў яго руках з’яўляецца гармонік, створаны нядаўна (адносна часу напісання паэмы), толькі ў 1820-я гг., тагачаснае ноу-хау. Зразумела, што напачатку дазволіць сабе такую музычную раскошу маглі толькі прадстаўнікі прывілеяваных пластоў насельніцтва, бо ручныя гармонікі вырабляліся і набываліся не ў краі, а за яго межамі. І толькі пазней яны пачалі з’яўляцца і ў вёсках. Звяртае на сябе ўвагу і тое, што ў сцэне гулянкі багі танчаць пад традыцыйную для Беларусі дуду, таму ігра на гармоніку падкрэслівала сацыяльны і маёмасны статус Амура, па цяперашняй тэрміналогіі, як гламурнага героя, які ў наш час маляваўся б з айфонам у руках.

Цікава, што пасля гармоніка Амур пазней будзе іграць на значна больш дэмакратычнай свірэлцы (дудцы):

Хашнуушы келишэк гарэлки,
Амур яшчо пависялеу :
Играць пачау ен у свирэлку
И песьни дзеукам стройны пеу [96, с. 243].

Праўда, у спісе, апублікаваным Е. Радзімічам (Е. Раманавым), Амур музыцыруе не на гармоніку, а на гусях: «То у гусли ёнь зайграеть // То нимхвямь пьсню запьеть» [89, с. 55].

Такім чынам, у паэме Амур выступае не боствам каханья, ад акрутнай волі якога ў аднолькавай ступені цярпелі як людзі і героі, так і багі, у тым ліку Зеўс/Юпітэр, а як вясковы весялун, залётнік, музыка і спявак.

Любіў ён цешыць грэшна цела. Вядома, што не адзін з вобразаў парнаскіх багоў надзелены тымі ці іншымі атрыбутамі, звязанымі з амурнасцю-эратызмам: Бах (Дыяніс-Вакх) у сцэне ўсеагульнай забавы-гулянку вызначыўся, напрыклад, спяваннем фрывольных прыпевак. Аднак звернем увагу на іншае. Характарызуючы мову паэм, Л. Шакун адзначаў: «Некаторыя звароты нават супадаюць у паэмах: **любіў ён цешыць грэшна цела, дзевухна па нутру была** – у паэме “Энеіда навыварат”, а ў паэме “Тарас на Парнасе”: **любіў ён цешыць грэшна цела ды часам лоўка падгуляць**; у паэме “Энеіда навыварат” **Эол лапці лыкам падплятаў** – у паэме “Тарас на Парнасе” **Сатурн падвіркай лапці падплятаў** і г. д.» [102, с. 410]. У такой сітуацыі мы не маем справу з выпадковым выкарыстаннем тэкстуальных элементаў-рэмінісцэнцый з «Энеіды...» у «Тарасе...», бо гэта быў, без сумнення, свядомы выбар аўтара.

Фрагмент «Энеіды навыварат» быў упершыню апублікаваны ў 1845 г. у часопісе «Маяк» праз два гады пасля таго, як на старонках гэтага выдання ў 1843 г. І. Цытовіч надрукаваў артыкул «Слова два пра мову і пісьменнасць Белай Русі», у якім упершыню прагучаў палымяны заклік пісаць на роднай мове для «бедных беларусцаў» і як узор быў змешчаны ананімны верш «Чалом, чалом, ацец, татулька!». Выдавец часопіса С. Бурачок публічна дзякаваў І. Цытовічу і выказаў гатоўнасць друкаваць «падобныя рэчы, разумныя, цудоўныя і неабходныя». Аднак рэальных аўтараў у той перыяд яшчэ бракавала, бо ў «Маяку», які спыніў сваё існаванне ў тым жа 1845 г., сярод матэрыялаў з Беларусі пераважалі не мастацкія творы, а фалькларыстычныя і этнаграфічныя публікацыі. Паказальна, што рэдакцыя «Маяка», які выдаваўся ў Пецярбургу ў 1840–1845 гг., прытрымлівалася афіцыйных і кансерватыўных пазіцый, на старонках часопіса рэзка крытыкавалі-

ся і Пушкін, і Лермантаў, і Гогаль, якія неўзабаве ўзыдуць на літаратурную вяршыню ў «Тарасе на Парнасе». Не выклікае сумнення, што, ведаючы самы вялікі і галоўнае даступны мастацкі тэкст на беларускай мове, надрукаваны ў першай палове XIX ст. – «Энеіду навыварат», аўтар «Тараса...» уступіў у палеміку не столькі з папярэднікам-літаратарам, колькі з кансерватыўнай пазіцыяй рэдакцыі часопіса, якая надрукавала твор. Гэта пацвярджае выключную ролю паэмы В. Равінскага ў гісторыі беларускай літаратуры.

Пасля адносна невялікага часавага прамежку (10 гадоў), і тут асобна можна гаварыць пра значэнне *выпадковасці* ў літаратурным працэсе, «Энеіда...» паслужыла творчым раздражняльнікам-імпульсам для аўтара «Тараса...». Яго непасрэдная рэакцыя заключалася ў тым, што, аддаючы даніну папярэдніку, ён уступіў у спаборніцтва-гульню з ім. Таму паміж двума творамі і назіраецца такая выразная тэкстуальная камунікацыя не толькі на вобразным, матыўным і нават сюжэтным узроўнях, але і на ўзроўні інтэртэкстуальным. Закладаючы абсалютна новы ідэйны змест у выкарыстаную В. Равінскім форму, аўтар «Тараса...» не палічыў заганым прадэманстраваць сваё знаёмства з «Энеідай...» шляхам прамога цытавання. Вось па якой прычыне ўяўляе цікавасць для літаратуразнаўства наступнае чатырохрадкоўе:

Хоць ні мае то прада дзела
Ня след-бы можа мне й казаць,
Любіу ен цешыць грэшна цела,
Часамі й добра падгуляць! [96, с. 243]

Галоўнае тут не канстатацыя вядомага з міфалогіі факта шматлікіх любоўных інтрыг і адзюльтэрных прыгод авантурнага мужа Геры, а ступень выяўлення аўтарскай прысутнасці ў тэксце, майстэрская імітацыя ўласнай няўпэўненасці як элемента літаратурнай гульні. Выпадак унікальны ва ўсіх беларускіх мастацкіх творах XIX ст., які пацвярджае выключны талент аўтара.

Вось. У пачатку XX ст. было абгрунтавана меркаванне, што для характарыстыкі індывидуальнага стылю найбольшую вагу маюць не звязаныя з тэмай і зместам твораў службовыя словы. З таго ж часу пачалі шырэй даследаваць лексічны склад мовы пісьменнікаў. Нельга не звярнуць увагі на тое, што ў тэксце спіса А. Рыпінскага ўказальная часціца *вось* ужываецца 17 разоў. Прывядзём шэраг прыкладаў:

Вось як казаў нам сам Тарас [96, с. 236].
Гляджу, – аж вось з-за ели валиць [96, с. 236].
Аж вось аткулитка зьявиўся [96, с. 238].
Вось нехта праміж их пишчыць [96, с. 239].
Вось ледзь-ня-ледзь такі прабраўся [96, с. 240].
Вось перад люстрам задкам мелиць [96, с. 241].
Вось разам у дуду зайграли [96, с. 242].
Вось Марс у новых, добрых ботах [96, с. 243].
Аж вось Захвиры падхваціли [96, с. 244].
Дак во як некалі Тарас [96, с. 245].

Як бачым, у тэксце часціца *вось*, выражаючы дадатковыя сэнсавыя, мадальныя і эмацыянальна-экспрэсіўныя адценні, ужываецца пераважна для ўказання на паслядоўнасць падзей або на персанажаў ці рэаліі, якія знаходзяцца побач. Найперш у гэтым бачыцца не столькі стылістычная неапрацаванасць тэксту, колькі сцэнічнасць, нават кінематаграфічнасць, мастацкага бачання аўтара. У сувязі з гэтым застаецца пашкадаваць, што з-за агульнай беларускай няўвішнасці паэма дагэтуль не экранізавана хоць бы ў форме мультфільма.

Адзін з самых таленавітых беларускіх літаратуразнаўцаў Рыгор Бязроўкін слушна адзначаў, што адраджэнскія чыннасць і творчасць Алаізы Пашкевіч (Цёткі) сталі каталізатарам для паскарэння развіцця беларускай літаратуры. Выкарыстоўваючы гэтае ўдалае параўнанне, па аналогіі сцвердзім, што паэма «Тарас на Парнасе» была рэальным магутным каталізатарам поступу айчыннага прыгожага пісьменства новага часу: пасля першапублікацыі («Мінскі лісток», 1889) да 1920 г. розныя спісы яе тэксту былі надрукаваны ў многіх гарадах (Смаленск, Віцебск, Гродна, Магілёў, Вільня, Мінск, Коўна) больш за тузін разоў, у тым ліку асобнымі выданнямі. А вельмі чуйная да вобразнага слова і «пачцівая» да даробку папярэднікаў Цётка так пачынала лісты (1914 г.) Браніславу Тарашкевічу, выдавочна, улічваючы прозвішча адрасата, : «Тарас, чаго сядзіш на Парнасе? Злазь! А то лазы ад Цёткі дастанеш»; «Тарас, не сядзі на Парнасе! Чаго маўчыш, як вады ў губы ўзяўшы? Рыхтуйся жаніцца: дзеўку знайшла, як купальскую кветку» [101, с. 217]. Пра папулярнасць твора сведчыў і М. Гарэцкі: «Надта любіла дэкламаваць яго дробная беларуская шляхта, а пазней – беларуская мужыцкая інтэлігенцыя. У самыя астатнія гады хадзіў гэты твор па Беларусі ў спісках сярод школьнай моладзі цэлымі тысячамі» [25, с. 175]. «Выдатны твор дагэтуль мае нязменны поспех, служыць як бы своеасаблівай візітоўкай Беларусі. Гэта адзін з першых твораў новай беларускай літаратуры, які выйшаў за

межы Беларусі, атрымаў вядомасць у суседзяў» [28, с. 251], – падкрэсліў Генадзь Кісялёў у апошняй па часе выдання акадэмічнай гісторыі нашай літаратуры.

Такім чынам, сёння перад айчыннай філалагічнай навукай паўстае задача падрыхтоўкі навуковага, а затым і акадэмічнага выдання паэмы «Тарас на Парнасе» – твора, які, прайшоўшы праверку часам, з’яўляецца агульнапрызнаным шэдэўрам нацыянальнай класікі.

Пытанні і заданні

1. Што такое філалагічнае каментаванне мастацкага тэксту?
2. Чым прынцыпова адрозніваецца пашыраны каментарый ад заўвагі?
3. Якія сувязі лучаць паэму «Тарас на Парнасе» з рускім літаратурным жыццём сярэдзіны XIX ст.?
4. Пракаментуйце самастойна адзін з невялікіх твораў беларускай літаратуры другой паловы XIX стагоддзя.
5. Напішыце рэферат на тэму «Нацыянальная спецыфіка паэмы “Тарас на Парнасе”».

3. ГЕЛЕНА МАЕЎСКАЯ – АДМЕТНАЯ ПОСТАЦЬ У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ XIX стагоддзя

Адным з відаў малой эпічнай формы, які ў пэўнай ступені спалучае рысы мастацкай літаратуры і публіцыстыкі, з'яўляецца *партрэтны нарыс*, прысвечаны апісанню рэальных людзей і праўдзівых падзей з іх жыцця. У такіх творах заключаны значны пазнаваўчы патэнцыял, бо, даследуючы асобу герояў і аналізуючы прычыны іх учынкаў, не толькі прыводзяцца кароткія біяграфічныя даныя, але і выяўляюцца грамадскія, сацыяльныя, эстэтычныя, псіхалагічныя і іншыя асаблівасці часу. Як правіла, героі партрэтных нарысаў – асобы неардынарныя, з драматычнымі калізіямі ў жыццяпісе, са складанымі ўзаемаадносінамі з сучаснікамі.

5 студзеня 1900 г. у Віцебску сабралася нешматлікае кола блізкіх і знаёмых, каб правесці ў апошні шлях сталага веку кабету. Хоць пахаванне Гелены Пюро-Дэмбінскай (у дзявоцтве Маеўскай) не было колькі-небудзь значнай падзеяй нават у межах правінцыйнага горада, яе бурлівая, багатая на калізіі маладосць варта ўвагі нашых сучаснікаў. Любоў да тэатра, палкае каханне, самаахварны патрыятызм – вось тыя пачуцці, што прадвызначылі яе лёс, які так ці інакш быў знітаваны з Беларуссю.

Гелена нарадзілася 28 мая 1828 г. у Вялікапольшчы¹. Незаможнасць бацькоў прымушала яе з малалецтва спадзявацца толькі на ўласныя сілы. Скончыўшы Драматычную школу ў Варшаве, яна ўжо ў 1843 г. пачала працаваць у віленскім тэатры. Сцэнічныя здольнасці хутка дазволілі юнай акторцы заваяваць папулярнасць і выконваць галоўныя ролі ў спектаклях, у тым ліку шэкспіраўскай Джульеты, Соф'і ў «Недаростку» Фанвізіна і інш. Аднак паспяхова кар'ера раптоўна была перапынена. У 1845 г.

¹ Біяграфічная інфармацыя гунтуецца пераважна на матэрыялах выдання: *Kirkor S. Przeszłość umiera dwa razy: Powieść prawdziwa. Kraków, 1978. 192 s. [109].*

Гелена пакінула сцэну і выйшла замуж за Адама Кіркора, віленскага чыноўніка і не вельмі ўдачлівага выдаўца альманахаў «Radegast» і «Pamiętniki Umysłowe», аматара тэатра і новай тады навукі – археалогіі. Шлюб з акторкай не вітаўся ў тагачасным так званым прыстойным грамадстве, якое нейкі час ігнаравала маладую пару. Наступныя восем гадоў тэмпераментная натура экзальтаванай жанчыны мусіла задавальняцца будзённымі сямейнымі клопатамі.

У 1853 г. А. Кіркора пазнаёміўся і хутка пасябраваў з Людвікам Кандратовічам (Уладзіславам Сыракомлем), неўзабаве схіліўшы яго да напісання паэмы «Маргер», прысвечанай трагічнай старонцы гісторыі ВКЛ. Інтэнсіўная праца над гэтым творам забрала шмат сіл, здароўе аўтара пахіснулася, і ўвосень 1854 г. ён на паўтара месяца перабраўся са свайго фальварка Барэйкаўшчына ў Вільню, дзе жыў у доме Кіркора пад наглядом гарадскіх лекараў і пільным аякунствам Гелены. У гэты час ён напісаў тры жартоўныя эпітафіі (пераклад з польскай наш. – І. З.):

Гелена Маеўская
(1828–1900)

Для сябе:

Творцу «Маргера» хто знаў?!
Зрабіў добра, што сканаў.
Цішыня ў труне пануе,
Крыкаў жонкі ён не чуе.

Для Кіркора:

Тут ляжыць археолаг,
Сам сабе не зайздросціць,
Бо не можа выкапаць
Уласныя косці!

Для Гелены:

Тут ляжыць пекнае цела!
Баламуцтва – яе дзела.
Усе святыя ўцякайце,
Бо і вас спакусіць, знайце.

Напэўна, нечакана для сябе Сыракомля ўбачыў у маладой жанчыне нешта большае, чым проста сястру міласэрнасці ці адну з прыхільніц

Уладзіслаў Сыракомля
(1823–1862)

свайго таленту. Частыя канфлікты паэта з жонкай Паўлінай, якую сучаснікі характарызувалі як кабету добрую, але надзвычай праязічную, нярэдка і працяглыя камандзіроўкі Кіркора, адсутнасць у кіркораўскай сям’і дзяцей, нарэшце, жаданне Гелены вырвацца з атмасферы будзёншчыны – вось тыя акалічнасці, што спрыялі нараджэнню палкага кахання. Гэта не быў банальны адзюльтэр, з якім, зрэшты, падмануты муж змірыўся як з наканаванай непазбежнасцю, гэта быў выбух пачуцця, у чым пераконваюць далейшыя падзеі.

Як можна ўпэўніцца найперш з прыватнай перапіскі, Сыракомля ў пачатку 1857 г. пакінуў сям’ю і перабраўся з Барэйкаўшчыны ў Вільню, а ў сярэдзіне таго ж года Гелена кінула Кіркора, а разам з ім і забяспечанае ўладкаванае жыццё. Такія рашучыя крокі закаханых выклікалі неверагодны скандал. Любоўныя перыпетыі самага папулярнага ў краі паэта і сямейная драма вядомага выдаўца альманаха «TeKa Wileńska» Кіркора сталі падзейі нумар адзін у элітарным свеце. Публіка, зразумела, стала на бок пакінутых мужа і жонкі, шкадавала Сыракомлевых дзяцей, што не замянала распаўсюджванню брудных плётак. Закаханым быў аб’яўлены неафіцыйны байкот, перад ім зачыніліся дзверы дамоў нават блізкіх знаёмых. З Сыракомлем парвалі адносіны даўнія сябры Станіслаў Манюшка і Юзаф Крашэўскі. Жывучы з літаратурнай працы, ён ледзь зводзіў канцы з канцамі. Жорсткае асуджэнне віленскага грамадства прымусіла Гелену пераехаць у Кракаў да аўдавейнай маці. І ўжо з лютага 1858 г., вярнуўшыся на сцэну, яна не без поспеху выступала ў гаюльных ролях кракаўскага тэатра, які гастраліваў у многіх польскіх гарадах. Сыракомля ж заставаўся ў Вільні і быў нібы ў здранцвенні. Праз нейкі час ён паехаў за каханай і спаткаўся з ёю ў Познані ўлетку 1858 г. Гэта выклікала новую хвалю плётак і абурэння, асабліва ў клерыкальных колах. Паэт ездзіў услед за Маеўскай па гастрольным маршруце кракаўскага тэатра, калі атрымаў паведамленне пра цяжкую хваробу бацькі. Гелена, нібы адчуваючы фатальны для іх пачуцця вынік яго ад’езду на радзіму, усімі спосабамі імкнулася адтэрмінаваць расстанне – нават ці не наўмысна параніла сябе бутафорскім стылетам падчас спектакля. І ўсё ж Сыракомля мусіў вяртацца

ў край, дзе ўжо не застаў бацьку ў жывых. Згубіўшы роднага чалавека, паэт востра адчуваў сваю самотнасць, сумаваў, пісаў журботныя, поўныя скаргаў лісты да каханай, марыў і прагнуў вярнуцца да яе, але не мог адшукаць патрэбных сродкаў на паездку. Гелена ж мучылася і марна чакала. З часам яе адказы пачалі прыходзіць усё радзей, тон іх станавіўся халаднейшым, пакуль, нарэшце, яна адкрыта не напісала: «Ты для мяне быў засціў увесь свет, але калі цябе няма, я мушу шукаць заменніка». Сыракомля шчыра абурыўся, па яго выразе, «абрыдлым матэрыялізмам» і ў канцы верасня 1858 г. вярнуўся ў Барэйкаўшчыну.

Пасля таго як увідавочніўся іх раман, на працягу многіх месяцаў паэт перыядычна перажываў цяжкія псіхалагічныя крызісы, шмат піў, упадаў у дэпрэсію, з якой канчаткова не выйшаў аж да смерці ў верасні 1862 г. У адным з лістоў ён спавядаўся сябру: «Колькі я мушу знесці ўдараў, цярпець болю, сапраўднага катавання на гэтай глебе – цяжка апісаць. У хворым сэрцы, у збалелай галаве такі разлад, што не ў стане ўжыць нават самыя дзейсныя лекі ад пакутаў душы – працу. Пяро выпадае з рук».

Банальная ісціна заключаецца ў тым, што мінуўшына не церпіць умоўнага ладу. Яна здзейсненая дадзенасць, якую немагчыма, нешта выправіўшы, пераіграць ці пражыць наноў. Аднак часам здараецца, што ў гісторыі недаравальна не ўлічваецца суб'ектыўны фактар, на які заўсёды небяспечна заплішчваць вочы, у тым ліку і ў сучаснасці. Раман Сыракомлі з Геленай, пэўна, меў ускосны ўплыў і на развіццё беларускай літаратуры. Першы зборнік вершаў Вінцэся Каратынскага «Чым хата багата, тым рада» з прадмовай Сыракомлі быў выдадзены ў канцы 1856 г. Ён складаўся толькі з польскамоўных твораў, хоць першапачаткова аўтар, па прыкладзе В. Дуніна-Марцінкевіча, збіраўся ўключыць у яго і беларускія. Сыракомля адгаварыў свайго вучня і таварыша, прапанаваўшы падрыхтаваць асобны сумесны зборнік беларускай паэзіі. Аднак гэтай цудоўнай задуме так і не суджана было спраўдзіцца. Хоць сучасныя даследчыкі і канстатуюць, што «ніякіх звастак пра гэта не захавалася», але, безумоўна, былі тут і прычыны асабістага характару. У тых датклівых умовах, у якіх апынуўся паэт у 1857 і 1858 гг., яму было не да рэалізацыі свайго смелага выдавецкага плана, які не мог прынесці дывідэндаў. У 1859 г. у Паўночна-Заходнім краі пачала дзейнічаць пастанова аб забароне друкаваць беларускія творы лацінскім шрыфтам, і з таго часу Сыракомля, улюбёнец патрыятычна настроенай моладзі, не мог сабе дазволіць раскошу легальна, а гэта значыць, кірыліцай надрукаваць свае беларускія вершы.

Гелена ж яшчэ паўтара года выступала на кракаўскай сцэне, дзе адшукала шмат прыхільнікаў свайго таленту і прыгажосці. І толькі

ўвайшоўшы ў шэрагі канспіратараў, у 1860 г. пакінула сцэну і перасялілася ў Варшаву. Як агент і кур'ер Нацыянальнага ўрада яна брала чынны ўдзел у паўстанні 1863–1864 гг. У яе варшаўскай кватэры хаваўся апошні дыктатар польскіх інсургентаў, наш зямляк Рамуальд Траўгут. На наступны дзень пасля яго арышту трапіла за краты і яго апякунка і памочніца. У вязніцы Гелена трымалася мужа. У ліпені 1864 г. ёй вынеслі прысуд – восем гадоў катаржных работ у Сібіры. Там яна працавала на саляных капальнях. Пасля амністыі 1866 і 1867 гг. няўрымслівая жанчына пераехала ў Іркуцк, дзе зноў спрабавала выступаць у тэатры, але беспаспяхова. Там жа яна ў другі раз выйшла замуж – за выгнанца з Магілёўшчыны Пюро-Дэмбінскага, на радзіме якога і жыла пасля ссылкі. Калі памёр муж, яна перасялілася ў Віцебск.

Жыццёвыя катаклізмы Гелены Маеўскай, запал пачуццяў, якім яна аддавалася без астатку, яе творчая натура – вось атрыбуты неардынарнай асобы, надзеленай, па меркаванні Уладзіслава Каратынскага, «незвычайным розумам і сілай волі».

Пытанні і заданні

1. Чым партрэтны нарыс адрозніваецца ад літаратурнага партрэта (гл. тэму 9)?
2. Якую ролю адыграла Г. Маеўская ў асабістым жыцці У. Сыракомлі?
3. Складзіце самастойны храналагічны пералік грамадска-палітычных, літаратурных і культурных падзей, якія паўплывалі на літаратурнае жыццё ў Беларусі ў 1850-я гг.
4. Ахарактарызуйце ключавыя рысы светапогляду У. Сыракомлі.

4. СІНДРОМ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ІМУНАДЭФІЦЫТУ, АБО ЧАРГОВЫ НІНІЛ-ВЫПАД У КАЛІНОЎСКАЗНАЎСТВЕ

Кожны друкаваны тэкст утрымлівае шэраг кампанентаў: намер ці задуму стваральніка, якія арганізуюць сэнсавыя сувязі частак, прызначэнне або мэту напісання (для чаго?), адрасата, на асаблівасці ўспрымання якога ідзе арыентацыя (для каго?), ракурс бачання ці пункт гледжання, у залежнасці ад якіх знаходзяцца аргументацыя, ход думкі і інш. У сукупнасці ў чытача фарміруецца ўяўленне пра вобраз аўтара, які прысутнічае ў любым тэксце, а не толькі ў мастацкім. Аднак нярэдка здараецца, што гэты вобраз аўтара, нават у фармальна навуковых публікацыях, атрымліваецца супярэчлівым і расплывістым. Так бывае, калі крытычны погляд праз прызму традыцыйнага двуадзінства: што хацеў сказаць аўтар і як гэта было ім зроблена, якімі сродкамі, – выяўляе відавочнае некарэліраванне або, наадварот, адпаведнасць сакраментальных двух кампанентаў – зместу і формы. Пры гэтым апрыёры аўтар, маючы свабоду інтэлектуальнага выбару і волю адстойваць свой выбар, права на пэўную ступень суб'ектывізму пры выказванні ўласнага меркавання, павінен мець на ўвазе, што яго пазіцыя, выклікаўшы нязгоду, можа быць аспрэчана шляхам дыскутавання ці палемікі. Такім чынам узнікаюць *палемічныя артыкулы*, мэтай якіх з'яўляецца не толькі аспрэчванне пазіцыі апанентаў, але і раскрыццё ўласнага бачання праблемы, яе прычын, грамадскай значнасці і спосабаў вырашэння.

Пад рубрыкай «Меркаванне» ў лютаўскім нумары часопіса «Беларуская думка» за 2008 г. быў надрукаваны артыкул кандыдата гістарычных навук дацэнта Аляксандра Гронскага «Кастусь Каліноўскі: канструяванне героя» (хутчэй за ўсё, прымеркаваны да 170-гадовага юбілею з дня нараджэння рэвалюцыянера). У змесце рэдакцыя палічыла неабходным даць гэтаму матэрыялу свой падзагаловак – «Палемічная трактоўка вобраза

Кастусь Каліноўскі
(1838–1864)

вядомай гістарычнай асобы» – і такім чынам акрэсліла ўласную плюралістычную пазіцыю.

У 1868 г. з Фларэнцыі Дастаеўскі пісаў філосафу і публіцысту М. Страхаву: «Вы избегаєте полемики? Напрасно. Polemica есть чрезвычайно удобный способ к разъяснению мысли; у нас публика слишком любит её. Все статьи, например, Белинского имели форму полемическую. Притом же в полемике можно выказать тон журнала и заставить его уважать». Цытуем рускага класіка невыпадкова, бо ў яго лісце ўжыта не зусім звыклае для сучаснага чытача словазлучэнне «тон часопіса», а беларускадумкаўскі «падтытул» гранічна выразна характарызуе ўстаноўку: канфрантацыя па ўсіх напрамках

у імя канфрантацыі як такой. Матэрыял А. Гронскага літаральна прасякнуты верай ва ўласную правату. І гэта добра. Дрэнна іншае: ігнараванне таго простага факта, што паводле ключавых патрабаванняў гістарызму непрымальнымі з'яўляюцца не толькі мадэрнізацыя мінулага, супраць чаго і выступае аўтар, але і яго архаізацыя. Так, метадалагічна няслушна абмалёўваць сітуацыю напярэдадні і ў час паўстання пераважна на аснове выключна тэндэнцыйных афіцыйных «Архіўных матэрыялаў мураўёўскага музея, якія адносяцца да польскага паўстання 1863–1864 гг. у межах Паўночна-Заходняга краю» (Вільня, 1913), як гэта назіраецца ў А. Гронскага. Яго матэрыял увогуле вызначаецца «архаічнасцю». Пра гэта сведчаць выкарыстаныя крыніцы. Пад гучным найменнем «Літаратура» мы сустрэнем матэрыялы гродзенскай канферэнцыі 20-гадовай даўнасці, манаграфію М. Міско «Польскае паўстанне 1863 г.» (Масква, 1962), а з найноўшых публікацый, скажам, не аўтарытэтную калектыўную «Гісторыю Беларусі : у 6 т. Т. 4. Беларусь у складзе Расійскай імперыі (канец XVIII – пачатак XX ст.)» (Мінск, 2005), а далёка не бясспрэчны вучэбны дапаможнік Я. Трашчанка «Гісторыя Беларусі. Ч. 1. Дасавецкі перыяд» (Магілёў, 2003).

Увогуле, ствараецца ўражанне, што большая частка тэксту артыкула была напісана недзе ў сярэдзіне 1990-х гг., а затым, непасрэдна перад публікацыяй, ён «дапрацоўваўся» – у яго ледзь не механічна

ўстаўляліся некаторыя пазнейшыя крыніцы. На падставе чаго зроблены такія вывады?

Па-першае, фактар эстэтыкі чарнавіка, што выразна адлюстравалася ў спасылках. Каб не быць галаслоўнымі, прывядзём канкрэтную цытату: «Один из повстанцев-консерваторов Я. Гейштор, не поддерживавший “хлопоманские” (то есть крестьянолюбивые) установки Калиновского, называл его патриотом [10, с. 124]. Вряд ли человек, достаточно хорошо знавший взгляды Калиновского и много раз споривший с ним, не указал бы на его белорусскую ориентацию. Напротив, Я. Гейштор лишь подчёркивает польский патриотизм, исповедуемый им. Да и прочие участники восстания также не находили в деятельности Калиновского никакой белорусской составляющей [13, с. 142]. Таким образом, современники К. Калиновского не видели в его деятельности ничего белорусского, а польское подмечали многие». 10-я пазіцыя – называная манаграфія 1962 г. М. Міско – уведзена толькі з мэтай узбагачэння спіса выкарыстанай літаратуры, надання яму знешняй фундаментальнасці. Тут мусіла быць спасылка на першакрыніцу – успаміны Я. Гейштара, апублікаваныя, скажам, у зборніку «К. Калиновский: Из печатного и рукописного наследия» (Мінск, 1988), які фігуруе ў «Літаратуры» А. Гронскага пад нумарам 13. Дык вось, на 142-й старонцы гэтай кнігі змешчаны паказанні Э. Заблоцкага следчай камісіі, якія не толькі не могуць пацвердзіць, але і не маюць ніякага дачынення да сцвярджэння сучаснага гісторыка. І на такім хісткім, скажам прама, фальсіфікацыйным грунце А. Гронскі выбудоўвае свае канцэптуальныя высновы. Гэта тое, што называецца як зроблена.

Па-другое, у канцы 1990 г. на старонках штотыднёвіка ЛіМ апублікавалі артыкул В. Шалькевіча «Ля вытокаў: Пра першы артыкул на беларускай мове, прысвечаны К. Каліноўскаму», а неўзабаве там жа быў надрукаваны палемічны артыкул У. Казберука «Маякі і міражы: Ля вытокаў беларускага нацыянальнага адраджэння», у якім аўтар з пазіцыі рэвізіянізму зірнуў на некаторыя ключавыя пастулаты тагачаснага каліноўсказнаўства. Пасля гэтага ў друку распачалася ажыўленая дыскусія пра светапогляд, нацыянальнае самаўсведамленне і значэнне дзейнасці і творчай спадчыны рэвалюцыянера ў нашай гісторыі і культуры. Паказальна, што матэрыялы той палемікі «візуальна» зусім не адлюстраваны ў артыкуле А. Гронскага. І гэта пры тым, што пафас беларускадумкаўскага аўтара цалкам сугучны казберукоўскаму пафасу, у іх аднолькавы ракурс бачання і пункт гледжання. Аднак праз шмат гадоў А. Гронскі нічога новага не дадае да

таго, што калісьці сцвярджаў літаратуразнаўца У. Казбярук. Сучасны гісторык прапануе своеасаблівыя варыяцыі на тэму, адметны план-канспект колішняй дыскусіі, але без указання імёнаў «рэальных» папярэднікаў. Таму згадаўся тэарэтык М. Бельчыкаў, які пісаў: «Читая такое “исследование”, всё время чувствуешь как бы колебание почвы: то один стиль – лаконичный, строгий и темпераментный, то другой – задумчивый, нерешительный, ищущий. Но ссылок нет, и “разнокра-сочность” авторской палитры раздражает, ибо имеешь дело в общем с “тонкой” работой, о какой метко сказал когда-то Илья Ильф: “не украдено и в то же время не своё”». У нашым выпадку спасылкі ёсць, ды гэта, як было праллюстравана, не мяняе сутнасці справы.

У. Казбярук пісаў у названым артыкуле: «Паступова мы наблізіліся да складанага пытання: ці лічыў сябе беларусам сам К. Каліноўскі? Ці думаў ён пра Беларусь як пра нешта адметнае, нацыянальна самабытнае і адрознае? Інакш кажучы, ці ўяўляліся яму беларусы ў якасці самабытнай нацыі? Пацвярджэнне гэтага мы не знойдзем у “Мушыцкай праўдзе”». А. Гронскі нібы далей разгортвае думку: «Почему же “белорусский националист” К. Калиновский поддерживал тесные связи с представителями Варшавы? Не потому ли, что он всё-таки был поляком по крови, по культуре и, самое главное, по менталитету. Даже если он и видел Литву независимой от Польши, то только лишь как “другую Польшу” – государство крестьян, исповедующих утопический социализм и имеющих польское самосознание». Эмацыянальна, нават тэмпераментна. Але пераканаўча. Прэтэндуючы на інавацыйнасць, апераваць катэгорыямі ўмоўнага ладу ў дачыненні да гісторыі – значыць, нягледзячы на знешне навуковы апарат, займацца казуістыкай, выяўляць спрыт пры доказе чагосьці непраўдзівага.

Ці лічылі сябе беларусамі Францішак Скарына, Сімяон Полацкі, аўтары песенна-інтымнай лірыкі XVIII ст., Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч і Францішак Багушэвіч? Гэта тое ж самае, як высвятляць, ці лічылі сябе амерыканцамі дакалумбаўскія індзейцы. Проста бянтэжыць прымітыўная наўпроставая нацыянальная ідэнтыфікацыя нашых продкаў, якая часам прапаноўваецца. Яны жылі ў Рэчы Паспалітай, а затым гвалтоўна сталі падданымі Расійскай імперыі. За больш чым 200-гадовае існаванне шляхецкай рэспублікі проста не магла не ўтварыцца і ўтварылася пэўная метаэтнічная супольнасць, якая ахоплівала некалькі асноўных этнічных кампанентаў і атрымала агульную назву «польскі народ». Прычым кожны з гэтых кампанентаў у сваю чаргу складаўся з асобных элементаў: уласнапольскі – мазуры, малапаляне і інш.; беларускі – літвіны, беларусы, палешукі; літоўскі – аўкштай-

ты і жмудзіны; украінскі...; латышскі...; нямецкі... «Польскі народ» заўсёды быў сукупнасцю этнасаў і знаходзіўся ў зменлівым стане пераходу, таксама як і нядаўняя гістарычная супольнасць «савецкі народ». Па сутнасці, саманазоў *паляк*, якім карысталіся нашы землякі ў XIX ст., быў не нацыянальным самавызначэннем, а рудыментарам этнапалітычнай агульнасці, звязанай са знішчаным дзяржаўным утварэннем – Рэччу Паспалітай, у якой шляхта ўвогуле была адметнай этнасацыяльнай кастай, прадстаўнікі якой, аднак, ніколі не трацілі ўяўлення пра сваю лучнасць з уласна этнічным (сялянскім) кампанентам. Таму больш чым легкадумна блытаюць ідэалагічна абумоўлены модус-саманазоў, нацыянальнае самаўсведамленне і этнічную самаідэнтыфікацыю.

Ці зафіксавана ў творчай спадчыне К. Каліноўскага ўяўленне пра уласны і чужыя народы? Тое, што можна акрэсліць як «мы – і іншыя». Нават такі паслядоўны прыхільнік заходнерусізму, як Я. Карскі, гэта заўважыў. Ён пісаў пра другі нумар «Мужыцкай праўды»: «Аўтар праводзіць тую думку, што суседзі Беларусі, маскалі і немцы, ворагі. Палякі хацелі ім добра. Мужыкі гэта зразумелі і пад пачатам Касцюшкі распачалі бунт, але ён не ўдаўся». Яшчэ не бяда, што А. Гронскі выступае ў ролі «адкрывальніка» даўно вынайздзеных веласіпедаў, горш іншае, калі ён пачынае безадказна фальсіфікаваць факты. К. Каліноўскі – паляк па менталітэце... На чым грунтуюцца такія вывады?

Цяпер паразважаем пра *намер і мэту* стваральніка. Назавём рэчы сваімі імёнамі. Паводле матэрыялу А. Гронскага можна прыйсці да высновы, што нейкім неакрэсленым сілам у Беларусі выгадна хаваць гістарычную праўду ад уласнага народа. Зададзім заканамернае пытанне: «Каму гэта выгадна?» Цяперашнім уладам? Не! У такім разе, мусіць, некаторым гісторыкам, якія наўмысна не згадваюць нейкія кампраметыўныя матэрыялы? Не! Ва ўсякім разе, іх імёны аўтарам не называюцца. Значыць, напярэда, якая з’яўляецца варыянтам хлусні, існуе нібы сама па сабе, у абстракцыі. І з гэтым ветраком, адпаведным чынам адбіраючы факты, бярэцца змагацца шануюны гісторык. Напрошваецца вывад, што пад сцягам барацьбы з дагматызмам у навуцы і канкрэтным гістарычным міфам, паўсталым з-за імкнення *«штучна стварыць беларускага ідала»*, бачыцца ўсяго толькі жаданне аўтара адшукваць нейкія ўласныя дывідэнды. Ці не гэта найперш і рухала ім? Ён абраў надзвычай камфортны прынцып «крытычнага» аналізу: паўтарае тое, што ўжо было сказана больш за пятнаццаць гадоў таму. Гэта, зразумела, не патрабуе ні вялікага напружання, ні грунтоўных ведаў, а па вялікім рахунку і асаблівай адказнасці.

Паўторам, рэальны «апанент» у «палемічнай трактоўцы» А. Гронскага адсутнічае. Несур'ёзна бачыць яго ў асобе В. Ластоўскага, які ў 1916 г. упершыню ўвёў імя К. Каліноўскага ў беларускі кантэкст. Даўно і не Гронскім сказана, што зрабіў ён гэта «некарэктна». Не можа разглядацца як «апанент» і Г. Кісялёў, якога аўтар на падставе кароценькай цытаты ў самым пачатку свайго опуса абвінаваціў у імкненні «выдаць жаданае за рэальнае». Заўважу, што грунтоўныя працы Г. Кісялёва і В. Шалькевіча, прызнаных аўтарытэтаў у айчынным каліноўсказнаўстве, «па-навуковаму» карэктна ігнаруюцца. Такім чынам, апанент у прынцыпе не патрэбны. У 1923 г., якраз калі пабачыла свет першая беларуская гістарычная драма «Кастусь Каліноўскі» Е. Міровіча, А. Бялецкі напісаў: «Во что бы то ни стало получить патент пионера в не обследованных никем чащах, создавать свои системы, не подозревая или не желая подозревать о существовании других, нередко весьма солидных систем, желание говорить слова непременно новые, хотя бы на самом деле они давно и веско были другими сказаны». І гэта будзе актуальна для ўсіх часоў і ўсіх народаў.

А. Гугель, Р. Кудрэвіч. Кастусь Каліноўскі. Алей, 1958 г.
Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь

Гуманітарныя веды, незалежна ад волі асобных людзей, так ці інакш грунтоуюцца на разнастайных тыпалогіях і аналогіях. Часта цяжка супраціўляцца звабнасці экстрапаляцый, калі нейкі сучасны погляд на рэчы праецыруецца на папярэднія перыяды. Аднак, без сумнення, у бліжэйшых нашых суседзях – рускіх, украінцаў, палякаў, літоўцаў, латышоў – у гісторыі няма постацей, супастаўляльных з нашым К. Каліноўскім. Дык ці варта паддавацца ўздзеянню «мікробаў» нацыянальнага імунадэфіцыту, якія зніжаюць стойкасць арганіз-

ма нацыі, імкнучыся аслабіць яе самаахоўныя функцыі ў імя сваіх прыватных інтарэсаў?

Толькі ў 1928 г. на хвалі беларусізацыі ў кнізе С. Агурскага «Нарысы па гісторыі рэвалюцыйнага руху ў Беларусі (1863–1917)» былі перадрукаваны ўсе сем нумароў «Мужыцкай праўды». Пры публікацыі тэксты зазналі значную рэдактарскую праўку, а аўтар даследавання глядзеў на газету як на *польскае* выданне на беларускай мове. Пасля доўгія шэсць дзесяцігоддзяў у БССР матэрыялы газеты на мове арыгінала, цалкам і без купюр, па ідэалагічных прычынах не друкаваліся. Толькі ў 1988 г. у першым нумары часопіса «Малодосць» яны былі надрукаваны разам з тэкстам славуных «Пісьмаў з-пад шыбеніцы», падрыхтаваных да друку Я. Янушкевічам. Сёння найбольш поўным і аўтарытэтным выданнем творчай спадчыны рэвалюцыянера з’яўляецца выдадзены ў «Беларускім кнігазборы» том «Каліноўскі К. За нашу вольнасць. Творы, дакументы» (Мінск, 1999), падрыхтаваны Г. Кісялёвым.

Пытанні і заданні

1. Што такое палемічны артыкул і якія яго функцыі?
2. Чым могуць выклікацца спробы пераацэнкі значэння гістарычных асоб у нашай гісторыі?
3. Ахарактарызуйце ключавыя рысы светапогляду К. Каліноўскага.
4. Напішыце рэферат на тэму «Выражэнне гуманістычнага характару рэвалюцыйна-дэмакратычнай ідэалогіі ў матэрыялах “Мужыцкай праўды” К. Каліноўскага».
5. Падрыхтуйце тэзісы паведамлення на тэму «Пазітыўная праграма і пытанні праўды і свабоды ў творчай спадчыне К. Каліноўскага».

5. РАМАН Н. ЛАНСКОЙ «АБРУСЦЕЛІ»: ФЕНОМЕН ЗАБЫТАГА ТВОРА І АДЛЮСТРАВАННЕ РЭАЛІЙ БЕЛАРУСКОЙ ПРАВІНЦЫІ 1870-х гг.

Шматлікія раманы, паэмы, п'есы etc. па самых розных прычынах аб'ектыўна асуджаны на забыццё. У большасці твораў няма гарантыі застацца значнай літаратурнай з'явай, нават у тым выпадку, калі яны карысталіся высокай папулярнасцю ў сучаснікаў. Класічны прыклад з гісторыі айчыннага прыгожага пісьменства XIX ст. – паэма «Энеіда навыварат». Лічыцца, што вядомы сёння фрагмент тэксту мог быць напісаны Вікенціем Равінскім (1786–1855) у 1816–1825 ці 1827–1828 гг. Твор карыстаўся поспехам, актыўна распаўсюджваўся ў рукапісах, але ўпершыню быў апублікаваны ананімна толькі ў 1845 г. (часопіс «Маяк»). Наступны раз паэма была надрукавана ў 1890 г. у газеце «Смоленский вестник» дзякуючы ўнуку аўтара К. Равінскаму (1862–1942), які там жа змясціў адмысловы артыкул-прадмову «Забыты твор» з пацвярджаннем аўтарства свайго дзеда. Аднак паўнаватраснае «вяртанне» «Энеіды навыварат» належыць аднесці на 1908–1909 гг., калі яе двойчы з прафесійным аналітычным разборам апублікаваў акадэмік Я. Карскі. Кульмінацыйнай жа папулярнасці прызнанага «народнага» шэдэўра новай літаратуры стала яе публікацыя (разам з паэмай «Тарас на Парнасе») асобным выданнем тыражом 75 000 экзэмпляраў у 1953 г. Да катэгорыі забытых беларускамоўных твораў належалі ў свой час наступныя: верш «Зайграй, зайграй, хлопча малы», публіцыстыка К. Каліноўскага і яго вершы «Марыська чарнаброва, галубка мая», «Два д'яблы» і дзясятка іншых тэкстаў. Побач з імі сваё законнае месца знайшлі і буйныя празаічныя (асабліва мемуары) ды вершаваныя творы на іншых мовах (найперш лацінскай, польскай і рускай), якія сёння лічацца «вернутымі». Аднак сама праблема вяртання і адэкватнага асэнсавання з пазіцыі сучаснасці творчых набыткаў, так ці інакш звязаных з беларускай культурай, застаецца актуальнай.

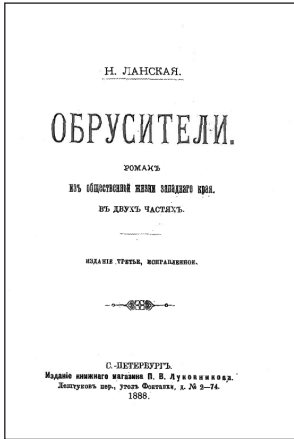
У 1883 г. у артыкуле «Погляд на бягучую літаратуру» вядомы тагачасны крытык М. Страхаў назваў такі квартэт рускіх пісьменнікаў, творы якіх рупліва і дбайна чыталіся сучаснікамі, – Ф. Дастаеўскі, М. Някрасаў, Л. Талстой і М. Салтыкоў-Шчадрын. Зразумела, у гэты пералік не трапіла імя Надзеі Уладзіміраўны Ланскай (1839–1914), у замужжы Якаўлевай, даволі вядомай тады журналісткі і пісьменніцы, якая супрацоўнічала галоўным чынам з пецябургскімі газетамі і часопісамі «Неделя», «Вестник Европы», «Новое время», «Северная пчела» і інш. Пра яе творчую біяграфію сёння вядома няшмат.

Надзея Ланская
(1839–1914)

Надзея Ланская нарадзілася 4 лютага 1839 г. у вёсцы Ігнацьеўскае Малаяраславецкага павета Калужскай губерні ў вялікай сям’і багатага памешчыка. Навучалася ў прыватных установах Калугі і Масквы. У пачатку 1870-х гг. яна распачала журналісцкую дзейнасць у пецябургскай газеце «Неделя», у якой публікавала карэспандэнцыі з вострай крытыкай дзеянняў чыноўніцкай адміністрацыі Мазыра, дзе ў той час служыў яе муж, выпускнік Маскоўскага ўніверсітэта. У канцы 1876 г. Якаўлевы пераязджаюць у Кіеў, а ў 1878 г. – у вёску Варатышына Смаленскай губерні. Жыццё на Смаленшчыне адбілася ў шэрагу твораў 1880–90-х гг. У кнізе нарысаў «Як жывецца ў правінцыі» распавядаецца пра становішча сялян і самавольствы адміністрацыі Духаўшчынскага павета, пра знакаміты пажар і забастоўку ткачоў на Ярцаўскай фабрыцы Хлудава. Вядома, што Смаленск і Ярцава пазнаюцца таксама ў шэрагу іншых твораў – «Сведка», «Залатая валюта», «Свайго не мінеш», рамане «Лаўры і церні». Апошнія гады Н. Ланская жыла ў былым пушкінскім маентку Міхайлаўскае Пскоўскай губерні ў прытулку для састарэлых пісьменнікаў, дзе і памерла 21 мая 1914 г.¹ Многія яе творы закраналі так званую «жаночую справу», якая надзвычай актуалізавалася ў другой палове XIX ст. Пісьменніца паслядоўна прытрымлівалася ліберальных поглядаў, зазнала рэпрэсіі: за раман «Абрусіцелі» пра чыноўніцкія злоўжыванні ў Беларусі была прыцягнута да судовай адказнасці.

¹ Больш даведацца пра жыццёвыя пуцявіны Н. Ланскай можна, наведваюшы электронны рэсурс <http://museum-1812.livejournal.com/32736.html>.

Тытульная старонка рамана
Н. Ланской «Абрусіцелі»
(1888)

Раман Н. Ланской «Абрусіцелі. 3 грамадскага жыцця Заходняга краю: у дзвюх частках» за кароткі прамежак часу быў выдадзены тройчы (1883, 1887, 1888) на рускай мове. У 1885 г. ён быў перакладзены на ўкраінскую мову і выдадзены ў Львове. Адзін з першых беларускіх даследчыкаў твора, яго актуалізатар і «вяртальнік» у літаратурны кантэкст С. Дубавец, аўтар артыкула «Чаму мы не сталі рускімі?» (Нёман. 1994. № 1) акцэнтаваў увагу на прадмове да львоўскага выдання. У ёй між іншым гаворыцца: «Кождый добрый обыватель Галичины повинен вважати за свой святыи політичний обовязок – показати австро-угорским Русинам внутрешне житее родных им и исторично близких народен, а особливо показати им долю народу, що подбила Росая. Для того то й подаемо отсе в перекладе образ, представляючи долю народа белоруского под панованем російским, урядованье тамошних институцій громадских, мировых судіев и властей політичных, названых там загально обрусителей, т. е. людей, котори хотели бы змосковцити, а притом ободрати зо всего все не російски народы в Россіи. Образ се правдивый, а зовсем несходный з деклямаціями російских славянофильских комитетов и их прихильников...» [Цыт. па: 35]. Такім чынам, па меркаванні ўкраінскіх выдаўцоў, у рамане праўдзіва была паказана гаротная доля беларускага народа пад расійскай уладаю.

Вытрымаўшы чатыры выданні за пяць гадоў, раман тым не менш у хуткім часе быў цалкам забыты больш чым на стагоддзе. На нашу думку, гэта адбылося не толькі па прычыне мастацкіх якасцей твора, але і з-за таго, што ён меў выразны антыкаланіяльны змест. Гэта сапраўды быў ці не першы своеасаблівы антыкаланіяльны раман, дзеянне якога разгортаецца на беларускім Палессі, а дакладней у Мазыры і яго ваколліцах. У Расіі на хвалі ўздыму патрыятычных пачуццяў у час Руска-турэцкай вайны (1877–1878) пачало шырока прапагандавацца так званае неаславянафільства. Напрыканцы 1880-х гг. адукаванае грамадства займалі зусім іншыя праблемы: руская самасвядомасць, нацыянальная руская думка, прыўкрасныя «інстынкты рускага сэрца», што зусім не стасавалася з выкрывальным пафасам «Абрусіцеляў».

Знешне перад намі адметны сямейна-бытавы раман пра службовыя непрыемнасці паспяховага чыноўніка Лупінскага і драму яго сям'і, але з поўнай адсутнасцю любоўнай інтрыгі. У рамане аўтарка пісала выключна пра бягучы момант. Падзеі адбываюцца ў 1876 г., а ў заключным XXVII раздзеле, своеасаблівым эпілогу, апавядаецца пра змену галоўных герояў-фігурантаў, але не нораваў: «Прошло около двух лет. Последняя война только-что кончилась (г. зн. 1878 г. – I. 3.). В городе не было уже ни Колобова, ни Орловых, ни Шольца. Уездом управлял исправник Акула. Первым человеком в городе стал судья Натан Петрович. Везде было тихо, спокойно, хорошо. Казалось, не было даже надобности в прокуроре...» [62, с. 279]. У духу часу раман насычаны даволі злоснай іроніяй у адносінах да рэчаіснасці: лупінскіх змяняюць акулы на фоне ўяўнай усеагульнай ідыліі. Нават назва – «Абрусіцелі» – магла прэтэндаваць на ператварэнне ў своеасаблівую сацыяльна-палітычную эмблему. Аднак ярлык «абрусіцеляў» быў недаспадобы тагачаснаму расійскаму грамадству, якое толькі што пераможна падбала пра вызваленне паўднёва-славянскіх братоў ад турэцкай няволі.

Н. Ланская падзяляе расіян, што прыехалі ў Беларусь, на два антаганістычныя лагеры. У цёмным – адны яе героі, напрыклад Гваздзіка і інш., адкрыта гавораць пра тое, што знаходзяцца тут, каб нажыцца, другія, як Лупінскі, маючы тую ж мэту, хочучь захаваць рэпутацыю добрапрыстойных людзей, у светлым – знаходзяцца станоўчыя персанажы, такія як ротмістр Зыкаў, Колабаў, пракурор Шольц, партыя Таццяны Мікалаеўны Арловай (відавочна, аўтабіяграфічны вобраз). Яны робяць малапаспяховыя спробы змагацца за праўду, што ў іх разуменні ёсць выкрыццём хабарнікаў. Аднак нават злоўлены па гарачых слядах Лупінскі, нягледзячы на ўсе намаганні Зыкава і Шольца, так і не панёс заслужанай кары.

Н. Ланская, пішучы раман ад імя «прыстойных» рускіх, што з'явіліся на Беларусі пасля паразы паўстання 1863–1864 гг., мела намер выкрыць «непрыстойных» рускіх – тарбахватаў новай хвалі і «абрусіцеляў», псіхалогію нажывы, двухаблічнае абывальніцкае існаванне, дзе нават ненайгоршыя, як той жа Лупінскі, усё ж прынамсі спрабуюць знайсці маральнае супакаенне і апраўданне, нейкі кампраміс паміж знешняй прыстойнасцю і ўнутранай асобаснай дэградацыяй. Такому асяроддзю і такому ладу жыцця, які вёў прамой дарогай да маральнай, а затым і фізічнай смерці, і прысвечаны твор.

Н. Ланская адчула на сабе ўплыў рэвалюцыйных ідэй народніцкай прапаганды, нейтралізаванай у далейшым пашырэннем вя-

лікадзяржаўных і шавіністычных настройаў у расійскім грамадстве. Намалюваныя аўтаркай вобразы сялян Мазыршчыны ўраджаюць нейкай нечалавечай накіраванасцю быць толькі ахвярамі сацыяльнай і бюракратычнай арганізацыі несправядлівага грамадства, у якім любы і кожны, з надзеленых уладнымі паўнамоцтвамі, ставіцца да прадстаўнікоў сялянства як да бараноў, якіх неабходна і належыць стрыгчы для паляпшэння ўласнага дабрабыту абрусцеляў. У хуткім часе тое ж самае мы ўбачым у творах Ф. Багушэвіча, напісаных ужо па-беларуску. Раманістка знаёміць чытачоў з жыццёвымі перыпетыямі шэрагу тутэйшых сялян, спрабуе нават імітаваць беларускае маўленне ў дыялогах: «...ён один сын у отца-калеки и у самого летось сынок родился» [62, с. 195]. Думаецца, што гэта было і запатрабаваннем часу, які ўладна дыктаваў рабіць героем, і героем сапраўдным, мужыка, тутэйшага прыгнечанага селяніна, і данінай модзе, якая выражалася ў арыентацыі на ўзоры яшчэ моцнай і папулярнай тады народніцкай белетрыстыкі. Нездарма М. Горкі ў артыкуле пра М. Ляскова аўтарытэтна сведчыў: «...в ту пору (1870-я гг. – I. 3.) главным и, пожалуй, единственным героем русской литературы был мужик, голоса почти всех писателей и журналистов сливались в хоровую песнь словословия разуму и сердцу народа. Интеллигенция ожидала, что народ, освобожденный от цепей физического рабства, расправит мощные крылья и орлиным взлетом вознесется дальше – к свободе гражданской и духовной. Интеллигенция той эпохи находилась в жестоком подозрении у глупой власти <...> молодежь десятками уходила “в народ”, а журналисты и писатели провожали уходящих “без страха и сомненья на подвиг доблестный” пламенными напутствиями в стихах и прозе» [29, с. 129]. Вось чаму беларускае сялянства малюецца Н. Ланскою са спачуваннем, што дастаткова яскрава характарызуе светапогляд пісьменніцы. Аднак праблема чыноўніцкага самадурства была звычайнай і нават шаблоннай для тагачаснай рускай літаратуры. Згадаем «Гісторыю аднаго горада» (1870, 3-е выд. 1883) М. Салтыкова-Шчадрына, а калальныя (беларускія) матэрыялы і каларыт з-за ўзроўню мастацкага ўвасаблення не дасягнулі ступені ўніверсальнага сімвала-эмблемы, як гэта сталася са шчадрынскім горадам Глупавым.

Н. Ланская малое карыкатурныя рысы абрусцеляў, акцэнтуючы ўвагу на вобразе маршалка Пятра Іванавіча Лупінскага, г. зн. «предводителя уездного дворянства». Ён спалучае ў сабе, як і Кручкоў з камедыі «Пінская шляхта», рысы гратэскага персанажа. З аднаго боку, непрыхаванае хабарніцтва, а з другога – хваравітае жаданне не толькі выглядаць (лічыцца) прыстойным чалавекам, але і валодаць рэпу-

тацыйй узору прыстойнасці, мець прызнаны ўсімі аўтарытэт лідара ва ўсіх справах павета без выключэння.

Раман Н. Ланской «Абрусіцелі» ў 2013 г. перакладзены на беларускую мову Т. Ківяцкай, выдадзены і такім чынам канчаткова вернуты ў кантэкст развіцця краёвай, па тэматыцы беларускай, літаратуры XIX ст. Таму менавіта па-беларуску пададзім, як руская пісьменніца з публіцыстычным запалам малявала тагачасную сітуацыю ў Беларусі: «Пасрэднік Лупінскі прыехаў у Заходні край якраз у гэты час. Некалькі гадоў таму Заходні край быў цэнтрам, куды з'язджалася вялікае мноства людзей велікарускага паходжання пераважна і праваслаўнага веравызнання абавязкова. У той час край уяўляў сабою арэну, дзе, не рызыкуючы нічым, можна было тысячу разоў праславіцца, выйсці, як той казаў, у людзі і потым, спачываючы на лаўрах, прамовіць са спакойным сумленнем: “Мы абрусілі”. Сюды імкнуліся ўсе тыя, хто быў чым-небудзь не задаволены ў сябе дома: кожны, каго абышлі чынам, месцам і ўзнагародай, у каго не прынялі або вярнулі праект, чый маёнтак праз новыя парадкі прыйшоў у заняпад, а ўзяцца за справу не было ні ўмельства, ні сіл – усё гэта спяшалася ў Заходні край. Тут збіраліся людзі розных прафесій, узростаў і становішчаў: маладыя, старыя, аматары пажыць і тыя, хто пражыўся дарэшты, расчараваныя ў каханні, падманутыя ў жыцці, і тыя, хто падманваў сам, – усе імкнуліся сюды з ліхаманкавай паспешнасцю. <...> Гэта была штогадзінная эміграцыя. <...> Знаходлівым і смелым людзям тут было раздолле; тут можна было зрабіцца панам без гроша; не купіўшы лесу, з выгодай прадаць яго, здзейсніць якое заўгодна пагадненне, назвацца чым заўгодна імем <...>. Атэстатаў ніякіх не патрабавалася: дастаткова было прыехаць з Расіі і абвясціць сябе праваслаўным, каб атрымаць ільготы, правы і прывілеі, якія ператвараліся ў сапраўдны рог дастатку. Таму можна ўявіць, якая процьма рознай дрэнні навадніла сабой гэтыя няшчасныя 9 губерняў! Які кантынгент хлусні, подласці, усялякіх падманаў, подкупаў, падлогаў і маральнай разбэшчанасці прынесла з сабой гэтае праваслаўнае войска згаладалых і сасмаглых, тых, хто спадзяецца і чакае!» [61, с. 590–592].

Вельмі важным з'яўляецца разуменне таго, што падобныя выкрывальныя раманы мог быць напісаны і, галоўнае, выдадзены толькі на рускай мове і, натуральна, рускім, а не мясцовым па паходжанні пісьменнікам. Зразумела, Э. Ажэшка, якая ў тыя ж 1880-я гг. апублікавала шэраг апавяданняў і цыкл аповесцей, прысвечаных жыццю беларускага сялянства і дробнай шляхты, адмоўнымі персанажамі, прайдохамі магла паказваць толькі тутэйшых па паходжанні жыхароў (напрыклад,

адвакат Капроўскі з «Нізін»), а ніяк не абрусіцеляў. Таму і сталася так, што праўду пра тагачасныя парадкі на Беларусі можна было прачытаць толькі ў творах на рускай мове. Зрэшты, і пра асэнсаванне месца беларускага народа ў славянскай супольнасці і пра самастойную будучыню Беларусі таксама пісалі толькі па-руску (публіцыстыка беларускіх народнікаў і два нумары часопіса «Гомон» (1884)). Аднак ці быў у краі тады патэнцыяльны чытач для такой выкрывальнай рускамоўнай літаратуры?

Вось што прыгадваў Ян Булгак у раздзеле «Пачаткі навукі. Дамашняе жыццё (1882–1884)» пра звычай ў тагачасных «сярэдных шляхецкіх дамах»: «Большасць тагачаснай моладзі не скончыла гімназіі: чатырохкласны школьны стаж ужо лічыўся сур’ёзным вынікам, а ўніверсітэцкі дыплом па-просту быў рэдкасцю. У нашым краі яго мелі лічаныя асобы...» [20, с. 75]. «Не падпісваліся і не чыталі» [4, с. 79] «ніводнага перыядычнага часопіса і не адчувалі недахопу палітычных ці іншых навін з шырэйшага свету» [20, с. 80]. І працягваў далей: «Аднак не трэба занадта сурова асуджаць маіх бацькоў за адсутнасць інтэлектуальных інтарэсаў. Яны былі дзецьмі сваёй эпохі, а гэта была эпоха пасля паўстання, пасля драмы 1863 г. Не прайшло яшчэ і 20 гадоў, а памяць пра Мураўёва і шыбеніцы на Віленскіх Лукішках была жывая ў душы кожнага дарослага паляка... Не заставалася месца на духоўныя патрэбы. Пасля нацыянальнай катастрофы людзі паволі вярталіся да жыцця і жылі як у летаргічным сне пад пагрозай арыштаў, даносаў і канфіскацыі. Радаваліся, калі тыя сціхалі і давалі людзям спакойна жыць, ці, хутчэй, весці расліннае жыццё. Сядзелі як мышы пад венікам і клапаціліся пра хлеб надзённы» [20, с. 82]. У такіх умовах зразумела, што раман Н. Ланской, прысвечаны беларускім рэаліям 1870-х гг., не мог адшукаць сабе патэнцыяльных (масавых) чытачоў у Беларусі, як і не стала іх у канцы 1880-х гг. і ў Расіі. У побыце ў бацькоўскім доме шляхціцы сярэдняй рукі Булгакі размаўлялі на польска-беларускай трасянцы. Як сведчыць Булгак, яна «склалася пад моцным уплывам народнай беларускай гаворкі з дадаткам розных іншых уплываў» [20, с. 84]. Мемуарыст таксама з сумам канстатаваў: «Уся наша польская мова, нават самая штодзённая і, здавалася б, непрэтэнцыёзная, была прасякнута французскімі ўплывамі і нашпігавана галіцызмамі... Гэта было, можа, яшчэ горш за навязаную нам рускую мову, нелюбимую і адразу ўзненавіджаную...» [20, с. 85]. Такім чынам, у тагачаснай Беларусі раман Н. Ланской наўрад ці мог разлічваць на шырокую чытацкую аўдыторыю, хоць змест і пафас, здавалася б, павінны былі спрыяць яго папулярнасці.

Росквіт хабарніцтва ў асяроддзі чыноўніцтва ў Беларусі і ўсёдазволенасць яшчэ задоўга да Н. Ланскоў былі па-мастацку зафіксаваны ў сатырычнай камедыі «Пінская шляхта» (1866), а таксама ў «Письмах з-пад шыбеніцы» (1864) К. Каліноўскага: «Чытаў я ў ксёнджах, што ёсць на свеце якаясь саранча, катора як гдзе пакажацца, усю худобу гаспадарску зглуміць. Маём мы, браткі, горшую яшчэ ад той саранчы, а гэта чыноўнікі маскоўскія з сваёю “праўдаю” і “справядлівасцю”, яны людзі вельмі здатныя, што па-маскоўску “праворныя”, умеюць так аблізаць чалавека, што з рук іх выйдзеж голенькі як маці радзіла – і жыві пад гэтакім рондам без суду і праўды» [46, с. 42]. Атмасфера дамінавання ў краі так званага рускага элемента і падкупнасць яго прадстаўнікоў, апісаныя Н. Ланскоў, пацвярджаюцца ва ўспамінах Я. Булгака: «Бацька абыходзіўся з мовамі вельмі практычна і гаварыў так, як яму было лепш і хутчэй, густа мяшаючы гутарковыя рускія словы, хоць па-руску не ўмеў правільна гаварыць... а кампаніі расіян пазбягаў як чорт свяцонай вады, пазбегнуць было нялёгка, бо ўжо ў суседняй вёсцы быў поп, “ураднік” і “настаўнік”... а таксама павятовы лекар у Гарадзішчы Сцепужынскі, выдаваў сябе за расіяніна і прымушаў гаварыць з ім на дзяржаўнай мове...» [20, с. 85]. Заганная з пункту гледжання чалавечай маралі практыка прыстасавальніцтва ў пытанні нацыянальнага самавызначэння асобы, дыктаваная цыннічным прагматызмам, знойдзе адлюстраванне ў трагікамедыі Янкі Купалы «Тутэйшыя» (1924).

Такім чынам, Беларусь, названая ў рамане Н. Ланскоў «Абрусіцелі» «Балоцінскай губерняй», паўстае як цалкам дэпрэсіўны і прыгнечаны рэгіён, у якім пануе вялікадзяржаўны чыноўніцкі дэспатызм і беззаконне. Мясцовыя жыхары, у адрозненне ад мігрантаў-абрусіцеляў, пазбаўлены якой бы там ні было надзеі на лепшае. Разам з тым раман уяўляе сабой каштоўнасць як багатая крыніца звестак пра асаблівасці грамадска-палітычнай, сацыяльнай і культурнай сітуацыі ў краі ў 1870-я гг., прэвалюючыя норавы і звычаі ў азначаны перыяд.

У падобным ракурсе беларускія рэаліі пачатку ХХ ст. маляваліся і ў першых дзвюх кнігах «Палескіх аповесцей» Якуба Коласа, якія ўвайшлі ў трылогію пісьменніка «На ростанях» (1921–1954). Але гэта ўжо абсалютна іншы ўзровень асэнсавання рэчаіснасці. Хоць абодва творы маюць выразны аўтабіяграфічны характар, варта памятаць, што Н. Ланская не нарадзілася ў Беларусі, а воляй лёсу жыла тут адносна непрацягла час. Таму і большасць яе герояў, памкненні якіх былі зразумелымі пісьменніцы і нават блізкімі, – прыезджыя, не тутэйшыя па паходжанні. Тым не менш арыентацыя аўтаркі на актуальную са-

цяльную праблематыку, на рэалістычна канкрэтнае адлюстраванне гістарычных падзей было плённым і карысным, хоць аналітычна заглябленага паказу жыцця мясцовага насельніцтва, перадусім сялянства, яна прапанаваць так і не змагла. У гэтым плане ў рамане пануюць пераважна дэкларацыйнасць, схематызм і нават, у пэўнай ступені, імітацыйная канфліктнасць. Праецыраваць палажэнні, стасоўныя да развіцця беларускай літаратуры ў XX ст., на літаратурны працэс XIX ст. часам метадалагічна непрадуктыўна. Аднак без рамана Н. Ланской, у якім упершыню даволі шырока паказана жыццё на Палессі, верагодна, магло б і не быць вядомага нам коласаўскага эпічнага палатна «На ростанях», як без апошняга не былі б напісаны «Людзі на балоце» І. Мележа.

«Вяртанне» рамана «Абрусіцелі» ў кантэкст развіцця айчыннай літаратуры звязана з кардынальнай пераацэнкай ідэалагічных каштоўнасцей і пошукамі, выяўленнем і асэнсаваннем гістарычнай праўды пасля атрымання Беларуссю статусу суверэннай дзяржавы.

Пытанні і заданні

1. Чаму праблема вяртання «забытых» твораў з'яўляецца важнай у гісторыі літаратуры?
2. Якім чынам Н. Ланская ў рамане «Абрусіцелі» адлюстравала беларускія рэаліі 1870-х гг.?
3. Напішыце разгорнутую анатацыю на раман Н. Ланской «Абрусіцелі».
4. Падрыхтуйце пісьмовую работу на тэму «Вобразы беларускіх сялян у рамане Н. Ланской “Абрусіцелі”».
5. Прааналізуйце спецыфіку канфліктаў у рамане Н. Ланской «Абрусіцелі».

6. ПОШУКІ АДЭКВАТНАСЦІ Ў ТВОРЧЫМ ЛЁСЕ ЗОФ'І МАНЬКОЎСКАЙ (АДАМА М-СКАГА)

Літаратурная маска – гэта прыём з выкарыстаннем псеўданіма, які дазваляе пісьменніку творча разняволіцца, схваць уласнае аблічча, прыпісаўшы аўтарства твораў фіктыўнай асобе, надзеленай не толькі адметнымі эмацыянальна-псіхічнымі перажываннямі, сацыяльным вопытам, але і «сваёй» біяграфіяй. Не трэба блытаць з паняццем, уласцівым постмадэрнісцкай крытыцы, у якой аўтар разумеецца як носбіт мноства аўтарскіх масак. Значыць, у дачыненні літаратуразнаўчай тэрміналогіі заўсёды трэба мець на ўвазе тое, што тэрміналагічная семантыка з часам можа істотна змяняцца, бо для яе характэрна іманентная рухомасць.

У кастрычніку 1911 г. у варшаўскім «Tygodniku Ilustrowanym» («Ілюстраваным штотыднёвіку») як рэдакцыйны ўступ да верша «Рэха» было змешчана наступнае паведамленне: «7 дня бягучага месяца памерла ў Дарагавіцы на Слуцкай зямлі Зоф'я з Манькоўскіх Тшашчкоўская, што пісала пад мужчынскім псеўданімам Адам М-скі; была на працягу многіх гадоў супрацоўніцай нашага штотыднёвіка. Яна належала да найэлегантнейшых нашых паэтаў у перыяд пасля 1863 года. Акрамя арыгінальных твораў, такіх як цыкл “Дарагавіцкія песні”, фрагменты якога ў свой час друкаваў штогоднік, акрамя зборніка лірычных вершаў “Акорды мінулага”, які тагачасная цензура так парэзала, што выдаць яго было немагчыма, яна аўтар шматлікіх перакладаў першаступеннай вартасці. Перакладала яна з правансальскай “Мірэе” Містраля¹, “Лузіяды” Камонса², “Габрэйскія мелодыі” Байрана, творы Ламарціна³, а таксама шмат іншых французскіх

¹ Маецца на ўвазе выключна «музычная» вясковая паэма пра каханне «Мірэе» (1859) Ф. Містраля.

² Своеасаблівы партугальскі а-ля вергіліеўскі эпас «Лузіяды» (1572) Л. Камонса.

³ А. Ламарцін (1790–1869) – французскі грамадскі дзеяч, пісьменнік і паэт-рамантык.

Зоф'я Манькоўская
(1847–1911)

паэтаў. І тут, бадай што, найлепей выявілася індывідуальнасць паэткі, вялікая здольнасць перакоўвання чужых формаў паводле ўласных кшталтаў, майстэрскае валоданне вершам. Ціхая і сціплая, яна праз усё жыццё не адкрывала забрала псеўданіма, і смерць яе ў глухім ліцвінскім закутку прайшла амаль незаўважна». Таго, хто напісаў бы працу некралог, не знайшлося. І ўся польскамоўная прэса абмежавалася кароткай канстатацыяй сумнага факта. Міжволі напрошваецца ледзь не рытарычнае пытанне: «Чаму на адыход у нябыт “найэлегантнейшай” паэткі і выдатнай перакладчыцы польская журналістыка адгукнулася ўсяго некалькімі радкамі?»

Шукаць адназначны адказ бесперспектыўна. Але выкажам шэраг меркаванняў.

«Ціхая і сціплая» Зоф'я Манькоўская ніколі не карысталася творчай «энергіяй скандалу», як гэта з поспехам рабілі некаторыя прадстаўнікі яе літаратурнага пакалення. Як паэтка яна, яўна не ў згодзе з тагачаснай літаратурнай модай, чэрпала натхненне не столькі ў надзённай рэчаіснасці, колькі ў сваёй душы, у сабе. Ведаючы і засвоіўшы ўсе еўрапейскія мастацкія навацыі сваёй эпохі, яна засталася выразна рэгіянальным творцам, пясняркай гаротнай Літвы. Звернем увагу на прэцэдэнт: за дваццаць гадоў перад тым, у 1891 г., калі ў Варшаве памёр наш зямляк Вінцэс Каратынскі, які каля трыццаці гадоў аддаў польскай журналістыцы, на яго пахаванні ўвогуле не знайшлося нікога, хто б над магілай сказаў добрае слова пра нябожчыка. Падобнасць гэтых фактаў пакідае пэўнае ўражанне і наводзіць на адпаведныя думкі пра прычыны «занядбанасці» краёўцаў дзеячамі «культурнай метраполіі». Здаецца, невыпадкова ў сучасным польскім літаратуразнаўстве творчасць З. Манькоўскай адносіцца да з'яў другародных не столькі з-за мастацкіх недахопаў, колькі ў сувязі з яе перыферычнасцю.

У эпоху пазітывізму (1863–1895), калі пачалася публічная літаратурная дзейнасць паэткі, вялікае значэнне надавалі творам праграмнага характару. Такого кшталту верш – «Браніславе С» (1884) – належыць п'яру Манькоўскай. У ім аўтарка прароча прадбачыла, што пасля яе смерці на час «знікне ўсялякі след», але верыла ў нямарнасць сваёй працы і спадзявалася, што праз гады нейкі нашчадак возьме яе кнігу ў якасці буквара. І вера ў гэта для лірычнай герайні стала свое-

асаблівым статус-кво для абгрунтавання сэнсу жыцця, дастатковым фактам яго небессэнсоўнасці. Што датычыць мужчынскага псеўданіма, абранага паэткай, то такі выбар мог стаць рэакцыяй на празмерныя, амаль абсалютызаваныя ў пазітывісцкіх літаратуразнаўчых штудыях памкненні цалкам атаясамліваць лірычнага героя з аўтарам, бачыць у мастацкіх тэкстах прамое адлюстраванне фактаў біяграфіі творцы. І тут, думаецца, мы маем справу не толькі з элементамі літаратурнай гульні. Гэта быў вынік пошуку аптымальнай формы для найбольшай творчай свабоды, для рэалізацыі на практыцы моднай тады ідэі пра незалежнасць Паэта як ад палітыкі, так і ад густаў натоўпу. А інакш як можна было б натуральна паяднаць у творчасці пакутна-грамадзянскі пафас з падкрэсленай індывідуалістычнасцю?

На шыкоўнай надмагільнай пліце на пагосце ў вёсцы Бабоўня Капыльскага раёна, безумоўна, згодна з воляй нябожчыцы зроблены такі надпіс:

ZOFJA Z MAŃKOWSKICH

TRZESZCZKOWSKA

Poetka Adam M-ski.

Ur. 1847 26/XI † 24/IX 1911

w Dorohowicy.

Może wiatr pieśni rozniesie po świecie

Pieśń serca, które czuło tak gorąco

Каменю, а не паперы ці людскай памяці напрыканцы жыцця даверыла паэтка таямніцу свайго літаратурнага псеўданіма, пазначыла месца свайго нараджэння і смерці – вёску Дарагавіца на Капыльшчыне. У якасці эпітафіі выкарыстаны радкі з яе верша «Адказ» (1898), у якіх зноў выказана спадзяванне на будучае прызнанне і папулярнасць.

Постаць Зоф’і Манькоўскай – загадкавая, высакародная і, несумненна, значная для нашай культуры. Але яе імя землякі-беларусы «адкрылі» толькі ў 1970-я гг. Яно было не асуджана на забыццё, а няўвішна аддадзена яму.

Біяграфічныя звесткі пра Зоф’ю Манькоўскую скупыя і часам вельмі супярэчлівыя. Нават сёння пра яе вядома няшмат, але вобраз, які складаецца

Магіла
З. Манькоўскай

з эпізадычных звестак, на наш погляд, вельмі прывабны. Яна была сваячкай Уладзіслава Сыракомлі, які і наканаваў ёй паэтычную будучыню. У 1861–1866 гг. дзяўчына вучылася ў адным з прыватных пансіёнаў Вільні, але так і не палобіла горад, заўсёды адчувала сябе «вяскоўцам» і нават прызнавалася, што прырасла «да зямлі, як сялянскае сэрца». Паводле адных крыніц, «маючы ўсяго толькі 17 гадоў» (1864 г.?), паводле іншых, «пасля заканчэння пансіёна» яна выйшла замуж за афіцэра-артылерыста Вацлава Трашчкоўскага. (Існуюць два варыянты транслітарацыі кірыліцай гэтага прозвішча: Трашчкоўскі і Тшашчкоўскі. Фанетычны спосаб яго перадачы па-беларуску значна больш натуральны – Чачкоўскі). Само сабой зразумела, што пасля разгрому паўстання Каліноўскага шлюб з афіцэрам царскай арміі выклікаў асуджэнне ў грамадстве. У краёвым шляхецкім асяроддзі такі крок лічыўся не проста непрыстойнасцю, а ледзь не здрадай. Манькоўская паехала за мужам, брала ўдзел у Руска-турэцкай вайне 1877–1878 гг., затым доўгі час жыла ў расійскай правінцыі. У адных публікацыях сцвярджаецца, што ў 1889 г. яна вярнулася на радзіму і пасялілася ў роднай Дарагавіцы, дзе жыла з мужам. Ёсць і іншыя, значна менш верагодныя звесткі: што толькі на пачатку ХХ ст., «развёўшыся з мужам, вярнулася на радзіму». Ва ўсякім разе, каля 25 гадоў Манькоўская правяла па-за межамі Беларусі. У пачатку 1880-х гг. пад уплывам паўстанца-земляка Фелікса Зяноўвіча яна сур’ёзна занялася літаратурнай творчасцю, перадусім перакладамі еўрапейскай паэзіі на польскую мову.

На жаль, даволі багатая эпістальярная спадчына Манькоўскай вывучана недастаткова і апублікавана толькі фрагментарна. Але ўжо сёння стаў відавочным факт, што напярэдадні вяртання на радзіму паэтка мела акрэсленую патрыятычную і нацыянальна-асветніцкую праграму дзеянняў. Па-першае, яна прынцыпова выступала супраць боязі «краёвага сепаратызму», што, напрыклад, выражалася ў замене рэдактарамі ў яе польскамоўных вершах назвы «Літва» на выраз «родная зямля». Па-другое, прызнавалася, што адрасуе вершы найперш землякам, і дапускала, што ў іншым выпадку проста не магла б тварыць. У лютым 1888 г. паэтка пісала ў лісце да рэдактара варшаўскага тыднёвіка «*Życie*» («Жыццё») З. Пшасмыцкага: «Вось і мая сірочая песенька не можа ўзносіцца і звінец над усёй зямлёю. Не хопіць ёй духу. Але дзесьці над малай рачулкай, што імкне да Нёмана, дзе і жыўя людзі, і магілы песню гэтую па голасу пазнаюць. А можа, нават і душа, што можа ў маёй песні жыць, у іншым месцы ўзносіцца не захацела б. Мы, ліцвіны, з асаблівым пачуццём прывязваемся да свайго кута...» Па-трэцяе, яна была пераканана ў надзённасці стварэння паў-

навартаснай мастацкай літаратуры на беларускай мове і неабходнасці яе папулярызаванні, чым і збірлася непасрэдна заняцца. У сакавіку 1888 г. яна паведамляла таму ж адрасату: «З паэтычнымі творамі [французскай паэтыкі] Акерман¹ дашлю Пану яшчэ пару беларускіх перакладаў. Нядаўна ў “Штогодніках” пісалі, што калі б надрукавалі “Пана Тадэвуша” па-беларуску, мужыкі яго не чыталі б. А ці чытаюць яго карэнныя польскія мужыкі на польскай мове? Мяркую, што ніхто не скажа сцвярдзальна, такія рэчы павінна распаўсюджваць інтэлігенцыя. Што беларуская песня мела б велізарны ўплыў, гэта я ведаю з уласнага вопыту: друкаваць не дазваляюць, але моладзь магла б несеці яе па хатах. Калі ж вярнуся ўжо назаўсёды, гораца сярод сваіх гэтым займаюся». І па-чацвёртае, Манькоўская не проста дэкларавала свае беларускія асветніцка-адраджэнскія намеры, але і канкрэтна ўзялася за іх рэалізацыю. Да таго часу яна ўжо пераклала з польскай мовы на беларускую чатыры вершы з Т. Ленартовіча, Я. Чачота і М. Канапніцкай. І яе перакладчыцкае майстэрства было выключным, бо гэтыя пераклады вызначаюцца нерэдуцыраванасцю арыгіналаў, дакладнасцю перадачы вобразаў, элегічным лірызмам, тонкім адчуваннем мовы. У ліпені 1888 г. яна даслала ў лісце да таго ж З. Пшасмыцкага адзіны, з вядомых сёння, арыгінальны верш на беларускай мове «Божа, наш бацька...», які часам друкуюць пад назвай «Беларуская малітва». У ім раскрываецца містычнае і маштабнае сялянскае светабачанне. Паэтычная культура Манькоўскай вельмі высокая. За два дзесяцігоддзі да купалаўскага верша «Мая малітва» яна стварыла першы вершаваны ўзор «нацыянальнай малітвы». Да выхаду ж славутай «Дудкі беларускай» Францішка Багушэвіча заставалася яшчэ тры гады.

Увогуле, беларускія творы Зоф’і Манькоўскай блізкія па мастацкім узроўні да значна пазнейшых па часе вершаў Купалы і Коласа. І беларуская мова для паэтыкі мела нейкі асаблівы статус. У адным з лістоў яна шчыра і неяк наіўна прызналася: «Столькі гадоў пражыўшы на чужыне, скажу Табе незвычайную рэч: размаўляю чыста па-беларуску, так як у народзе ўжо не гавораць... А гэта справа больш складаная, бо пры адсутнасці літаратуры няма магчымасці вучыцца гэтай мове. І толькі як піша паэт:

Тады прыгожы матыль, як у бурштыне ўтоне,
Навекі постаць сваю захавайшы.

Я гэтак мову і памяткі нацыянальныя пранесла ў сваім сэрцы».

¹ Л.-В. Акерман (1813–1890) – французская паэтка, аўтарка трох паэтычных зборнікаў, якія карысталіся папулярнасцю ў сучаснікаў.

Чвэрць стагоддзя паэтка на чужыне берагла ў сэрцы беларускую мову, на якой узялася пісаць з-за высокіх патрыятычных парыванняў. Таму несправядліва, што пасля смерці яе імя дзесяцігоддзі было выкінута з кантэксту развіцця айчыннага прыгожага пісьменства. Нават сёння відаць, што для выпраўлення такіх дэфармацый спатрэбіцца шмат часу. Трэба старацца як найхутчэй акрэсліць сапраўднае значэнне яе творчасці ў гісторыі роднай літаратуры, бо ў нас так мала яшчэ зроблена ў гэтым кірунку.

Сучасныя польскія навукоўцы могуць дазволіць сабе высвятленне прычын міфічных гомасексуальных матываў у асобных творах паэтки і нават змяшчаць падобныя «даследаванні» ў сеціве. Казус паўстаў таму, што, будучы жанчынай, Манькоўская друкавала свае творы пад мужчынскай маскай і падпісвала адпаведным псеўданімам. Зрэшты, для літаратуры памежжа XIX–XX стст. такая з’ява не была нечым унікальным. Так, для вершаў найбуйнейшай паэтки рускага сімвалізму Зінаіды Гіпіус таксама было характэрным весці гаворку ад асобы мужчыны, а Валерый Брусаў у 1913 г. выдаў асобны зборнік «Вершы Нэлі» з прадмовай ад сапраўднага імя. Перад беларускімі даследчыкамі і працаўнікамі культуры сёння стаяць канкрэтныя задачы: актуалізаваць творчасць паэтки на радзіме, найперш на Капыльшчыне, надаць яе вернутаў спадчыне функцыянальнае значэнне, высветліць, наколькі гэта магчыма, факты рэальнай і творчай біяграфіі, уключыць яе творы ў літаратурны кантэкст эпохі і гісторыю беларускага нацыянальнага самапазнання.

Пакуль жа мы не можам даць адказ нават на прынцыповае пытанне: «Чаму высокія намеры паэтки ў справе тварэння беларускай літаратуры не былі рэалізаваны?» Прычына ў цензурных забаронах? У тым, што пасля вяртання на радзіму «ілюзіі» разбіліся аб прозу краёвай рэчаіснасці? Або Манькоўская вырашыла, што Мацей Бурачок і Сымон Рэўка, яны ж Францішак Багушэвіч у адной асобе, лепш справяцца з пастаўленай задачай? Ці, можа, у няўдалым асабістым жыцці: адсутнасці дзяцей, поўным неразуменні і адчужанасці мужа? Ва ўсякім разе, дома творчая сублимацыя паэтки выяўлялася ў польскамоўнай абалонцы. Патрыятычныя матывы, уплыў беларускага фальклору, родныя краявіды, модная тады настраёнасць расчараванасці і тугі, адметная ментальнасць шляхты Беларусі – усё гэта знайшло адлюстраванне ў польскамоўнай лірыцы Манькоўскай. Яна свядома не гналася за сенсацыйнасцю тэмы, а ўслед за Міцкевічам і Сыракомлем паэтызавала шляхецкі мікракосмас краёўцаў, якому жорсткае XX стагоддзе наканавала лёс Атлантыды.

Як творца Манькоўская аддавала перавагу вельмі моднай і пашыранай тады форме санета, але адно з першых адчула, што рэчаіснасць вымагае абсалютна іншай паэтычнай метафізікі. Таму яе вершы амаль пазбаўлены рамантычнай экзатычнасці, а грунтуюцца на гранічна канкрэтных апісаннях, звязаных з паўсядзённым жыццём. Аб'екты адлюстравання – гэта вёска, хата, рэчка, засценак, дуброва, сасна... Ва ўсёй польскамоўнай паэзіі Беларусі няма ніводнага аўтара, лірыка якога настолькі напрамую ідэнтыфікавалася б з малой радзімай – вёскай Дарагавіца і яе ваколіцамі. Невыпадкова, доўгі час жывучы па-за межамі радзімы, у адным з лістоў Манькоўская пісала: «...Ёсць сфера асабістых перажыванняў і ўспамінаў, якія звязаны з дрэвам, з каменем, Бог ведае яшчэ з чым».

Да каменя ў паэтку, як здаецца, былі асаблівыя адносіны. У Старым двары, недалёка ад Дарагавіцы, і сёння ляжыць велізарны валун, на якім высечаны імёны яе бацькоў. Бачыцца штосьці фатальнае ці нават містычнае ў тым, што імя бацькі і першая літара прозвішча (Adam M), якія сталі асновай для літаратурнага псеўданіма Манькоўскай, адкалоліся. У размовах з мясцовымі старажыламі высветлілася, што некалі валун везлі на могілкі, але ён разламаў калёсы ды так і застаўся ляжаць пры дарозе. Верагодна, гэта яскравы напамін пра няўдалую спробу Зоф'і ўшанаваць памяць блізкіх. Але «аварыя», па прычыне якой, відаць, і быў пашкоджаны камень, перакрэсліла адпаведныя планы. Манькоўская сціпла ацэньвала свой паэтычны талент, таму ў рэальным жыцці нібы палемізавала з Гараццём, Пушкіным і Міцкевічам, якія паслядоўна ўскладалі надзеі на літаратурны «нерукатворны» манумент пасля сябе. Яна не мела такіх амбіцыйных надзей і недарэмна спадзявалася нагадаць пра сябе канкрэтным помнікам. Каб не забыліся...

Творчы лёс Манькоўскай у многім драматычны. Пры жыцці яна не здолела выдаць падрыхтаваны зборнік вершаў «Акорды мінулага». Няпроста склалася і яе жаночая доля. Напрыканцы свайго зямнога кону паэтка цяжка хварэла. Неяк «не шанцуе» і пасля смерці. Сённяшнія нашчадкі колішніх землякоў Манькоўскай, малой радзіме якіх яна прысвяціла столькі сардэчных вершаў, ведаюць пра яе вельмі мала. А падрыхтаваны сумесна Інстытутам славістыкі польскай АН і Інстытутам літаратуры НАН Беларусі зборнік паэзіі «Цяпер і назаўсёды» (укладальнік Юры Гарбінскі) быў выдадзены ў 2004 г. мізэрным накладам.

Самымі руплівымі перакладчыкамі паэзіі Манькоўскай на беларускую мову з'яўляюцца заўчасна спачылы Уладзімір Мархель і Ірына

Багдановіч. Менавіта дзякуючы іх працы, хоць мы яшчэ толькі падступаем да маштабнай рэцэпцыі творчай спадчыны Манькоўскай, ужо сёння вызначліся некаторыя яскравыя дамінанты ў яе лірыцы:

- любоў да радзімы (пераважна малой, якая напрамую асацыіруецца з Дарагавіцай);

- вяскowy ўклад жыцця з яго патрыярхальнымі атрыбутамі;

- тэма кахання і разнастайныя любоўныя рэфлексіі;

- глыбока псіхалагічныя пейзажныя вершы;

- матывы набліжэння смерці і філасофскае асэнсаванне пражытага жыцця;

- тэма паэта і паэзіі і мастацтва ўвогуле;

- успаміны дзяцінства і маладосці і інш.

Звяртаюць на сябе ўвагу асабліва меладычнасць, музычнасць і тонкая вобразнасць вершаў паэтки. У яе лірыцы значная колькасць твораў напісана ў форме «песенькі», як акрэсліла сама аўтарка абрачную жанравую разнавіднасць. У паэтки было нямала падстаў для расчараванняў, таму матывы няспраўджанасці мар і надзей знайшлі адлюстраванне ў многіх вершах, у якіх пераважна дамінуе мінорная танальнасць. Даследчыкі падкрэсліваюць арыгінальны характар лірыкі Манькоўскай. І ў гэтым маюць рацыю. Аднак паэтка была прадаўжальніцай папярэдніх паэтычных традыцый, актыўна займалася перакладчыцкай дзейнасцю. Тым не менш у першую чаргу яна была творцам свайго часу: адлюстравала ідэйна-тэматычныя і мастацкія асаблівасці, адметную эстэтыку перыяду пераходу ад пазітывізму да мадэрнізму.

Нягледзячы на мужчынскі псеўданім і адпаведную мужчынскую іпастась лірычных герояў многіх яе вершаў, мастацкае адчуванне і светаўспрыманне, зафіксаванае ў яе паэзіі, падкрэслена жаночыя. Выклікае недаўменне, як Зянон Пшасмыцкі (Мірыям), які ліставаў з Манькоўскай больш за дзесяць гадоў, не вызначыў, што яго адрамант – жанчына. Можа, ставіўся да пераліскі фармальна?

У 1894 г. у Варшаве ў перакладзе на польскую мову Манькоўскай і А. Лянге пабачыў свет адзіны зборнік Шарля Бадлера «Кветкі граху», ці «Кветкі зла». Але ў адрозненне ад французскага паэта ў арыгінальнай лірыцы Манькоўскай прэвалюе не культ знарочыста пачварнага, як у французскага паэта, а культ прыгажосці, прыўкраснага ў шырокім значэнні гэтага слова. Таму зусім невыпадкова яна звяртаецца ў паэзіі да кветак, вобразы якіх надзяляе адметнай сімволікай. Назвы пяці яе вершаў маюць найменні кветак ці кустоў. Гэта «Мянушка» (1888), «Ліля» (1893), «Бэз» (1897), «Флёксы» (1901), «Астры» (1901). Як ба-

чым, перад намі досыць багаты паэтычны «гербарый». Прычым, так бы мовіць, збіраўся ён на працягу доўгага перыяду, ці не найбольш актыўнага ў творчасці паэтыкі. Акрамя таго, ёсць шэраг вершаў, у якіх кветкі выконваюць стрыжнёвую вобразаўтваральную нагрузку. Для прыкладу возьмем верш «Туга (Песенька)»:

Вясновы бэз тугу прынёс –
Чакання смутак горкі:
Трымцяць на вях кроплі слёз,
І сэрца рвецца вонкі.
Але ж няўмольны час прабіў –
Вясна адкрасавала,
Цябе няма і бэз адцвіў,
Адна туга не звяла.
Я сніла зноў, што водар руж
Маю тугу развее,
І мы зліем памкненні душ,
І свет вакол з’яснее.
Але ж адкрасаваў язьмін,
І згаслі руж пурпуры.
Пялёсткі чарадой гадзін
На дол зляцелі хмуры.
І ліст пажоўк прадвесцем сцюж,
Зшарэла неба просінь...
Ты не прыйшоў у часе руж –
Прыйдзі ж хаця б увосень!
Спавіў зімовы снежны сон
Усю зямлю дазвання.
Не страшыць сэрца блізкі скон,
Бо ў ім жыве каханне.

Тут вобразы кветак асацыіруюцца са зменай пораў года ў прыродзе, пераходам ад вясны да лета: бэз, ружы, язьмін... Праходзіць восень, настае зіма, але яны не страшаць лірычную гераіню, якая па-сапраўднаму кахае. Верш «Туга» датуецца 1893 годам, і, паводле каментарыяў зборніка «Цяпер і назаўсёды», ён быў апублікаваны ў часопісе «Атэнзум» пасля верша «Лілея». У апошнім раскрываецца сутнасць трагічнага факта пачуццёвай і маральнай біяграфіі лірычнай гераіні. Яна палка кахае невядомага Яго, прагне быць шчаслівай, быць разам, але не можа сабе дазволіць гэтага, бо ёсць нейкая магутная забарона. Таму яна выдае сябе сумнай і раўнадушнай, *хоць кроў гарыць, палаюць вочы*. І ёй толькі застаецца сказаць пра прычыну і спадзявацца:

Чаго жыццё мне даць не можа,
Мой мілы дружа, ўзяць не смею.
Успамінай мяне прыгожа:
Як сон, як белую лілею.

Вядомы верш Петруся Броўкі «Пахне чабор» можна ўспрымаць як своеасаблівую парафразу верша Манькоўскай «Бэз». Пах бэзу выклікае ўспаміны пра колішнія каханне, сум па мінулай маладосці і шчасці. Рэфрэн «Ах, як пахне бэз!» нібы яднае сучаснае з мінулым, дазваляе віртуальна вярнуцца ў маладосць, якую, «як яблынь квецень», здзімуў вецер.

Зусім іншы характар мае верш «Флэксy». Восень, жніво, пад сярпом недарэмна паміраюць каласы... Лірычны герой у такую пару хацеў бы і згодны нямарна, як і колас, скончыць сваё жыццё або, як мядовы пах белых флэксаў, растварыцца ў пачуццях жывых. Кампазіцыйна верш падзелены на дзве часткі. Другая – патрыятычная:

Хоць я ў жыцці заўжды быў смутным,
Бо лёс шматкrotna зычыў мне завеі,
О, родны краю! Не псалом пакутны
Спяю табе я, але гімн надзеі!
Твае пяскі я цалаваць гатовы,
Як рукі маці сын перад дарогай...

Надзеі герой звязвае з тым, што «...ідзе заўтра, і праўда, і прыгажосць... // Ціха – звоніць серп – цвітуць белыя флэксy» (падрадковы пераклад наш. – І. З.). Цвіценне і пах белых (значыць, свабодных) флэксаў паўстаюць як прадвеснікі жніва і вызвалення.

Дом Манькоўскай у Дарагавіцы

Верш «Астры» – гэта ўспамін вераснёвых вечароў, калі ў закаханых маладых сэрцах Яго і Яе была вясна, а ў слоіку на стала паміж імі стаялі белыя астры. Усё мінулася, і лірычны герой задае рытарычныя пытанні: «Ці памятаеш нашу восень? Ці памятаеш нашы астры?» Кветкі сталі не нейкім абстрактным сімвалам, а сімвалам канкрэтнага кахання.

Трэба звярнуць асаблівую ўвагу на верш «Мянушка». Аўтарка спецыяльна патлумачыла: «Мянушка – гэта народная назва кветкі, якая адпавядае пралесцы». Гэты верш напісаны ў 1888 г., тады ж узнікла і «Беларуская малітва» Манькоўскай. Гэты верш – успамін з маленства, калі знуджаныя доўгаю зімою дзеці чакаюць вясны. І яна прыходзіць разам з маленькай мянушкай, якую не любяць паэты, але якую так пяшчотна ўспамінае лірычны герой. Пра прыход вясны ў лес дзецям паведамляе сівы дзядок, які ім прынес дудку з вярбы. Ён вяртаўся з прасекі, дзе гняздуюцца буслы, і пад дубам убачыў разасланы з мянушак плашч. Іх шмат і па берагах недалёкай рэчкі. Стары гукае: «Бяжыце, дзеці, ў лес, у поле». І шчаслівыя дзеці ўпіваюцца раскошай вясновай прыроды, зліваюцца з ёю. Аўтарка апісвае прыгожыя ландшафтныя малюнкi. У вершы выдатна перададзены жыццёвыя адчуванні паэтки, захопленай вясною. Але фінал настальгічна-тужлівы з выкарыстаннем казачнага элемента:

Знік мар тых свет сардэчны
Далёка ўжо ў прасторы –
За трыдзявтай рэчкай,
За трыдзявтым морам.
Калі ж пралескі ўбачу,
Хацеў бы зноў зманіцца –
Прысніць той сон дзіцячы,
І ўжо не абудзіцца.

Манькоўская пяшчотна і ўдзячна адносілася да роднай зямлі, да яе сціплай прыгажосці. Сёння паблізу Дарагавіцы недалёка ад старажытнага гарадзішча Замэчак стаіць адзіны засохлы дуб-волат. Мясцовыя старажылы сцвярджаюць, быццам ён і даўней быў адзін на ўсё наваколле. Таму можна меркаваць, што менавіта ён прыгадваецца і ў вершы «Мянушка». У такім выпадку гэта лішні раз яскрава пацвярджае, наколькі творы паэтки, прысвечаныя краёвым рэаліям, звязаны з нейкімі канкрэтнымі аб'ектамі, у тым ліку і прыроднымі.

Такім чынам, сімволіка вобразаў кветак – арганічная частка лірыкі З. Манькоўскай. Кветкавая лексіка іграе значную ролю ў яе вобразнай

сістэме. Бясспрэчную перавагу маюць кветкі «культурныя» і белыя па колеры: бэз, язьмін, астра, флэксы, ружа... Вобразы кветак у вершах паэтка, як правіла, не маюць самакаштоўнасці, а служаць для раскрыцця душэўнага стану лірычнага героя.

Лірыка Зоф'і Манькоўскай (Адама М-скага) – адна з самых яркіх з'яў у паэзіі Беларусі памежжа XIX і XX стагоддзяў.

Пытанні і заданні

1. Што такое аўтарская маска?
2. Па якой прычыне, на вашу думку, З. Манькоўская карысталася мужчынскім псеўданімам?
3. Як вырашаецца пытанне ўзаемаадносін мужчыны і жанчыны ў лірыцы З. Манькоўскай?
4. Падрыхтуйце рэферат на тэму «Мастацкая адметнасць лірыкі З. Манькоўскай».
5. Прааналізуйце беларускія пераклады З. Манькоўскай.

7. ПРАВЕДНИЦА І ЗЛАЧЫНЦЫ Ў АПОВЕСЦІ Э. АЖЭШКІ «НІЗІНЫ»

Тэндэнцыйная аповесць – праявітная форма, якая мела на мэце перадусім выхаваўчыя функцыі праз схематычны паказ сутыкненняў кантрасных станоўчых і адмоўных персанажаў і была найбольш папулярнай у польскай літаратуры эпохі пазітывізму, г. зн. і ў 1860–70-я гг.

Каштоўнасць творчай спадчыны Э. Ажэшкі для развіцця беларускай літаратуры паступова вызначаецца ў айчынным літаратуразнаўстве. Так, у акадэмічнай «Гісторыі беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў» канстатуецца: «Асаблівую ролю ў гісторыі беларуска-польскіх літаратурных і культурных узаемадачынненняў, у мастацкім пазнанні жыцця беларускага народа ў XIX ст. адыграла Эліза Ажэшка. У яе літаратурнай спадчыне ёсць творы, прысвечаныя беларускай вёсцы. Гэта, найперш, “Малюнак з галодных гадоў”, “Нізіны”, “Дзюрдзі”, “Хам”, “У зімовы вечар” і інш. <... > Польская пісьменніца закладвала тэятрадыцыі, на якія маладая беларуская літаратура змагла арыентавацца ў пачатку XX ст. Беларускаму аўтарам яна давала ўзоры рэалістычнага майстэрства, грамадзянскай значнасці мастацкай творчасці, зацікаўленасці жыццём народа» [28, с. 347, 348].

Літаратуразнаўца У. Казбярук у прадмове да беларускага перакладу рамана «Над Нёманам» адзначае: «Эліза Ажэшка мае вялікія заслугі ў справе мастацкага пазнання і адлюстравання жыцця беларускага народа. У беларускім мужыку яна пабачыла чалавека выключнай маральнай чысціні, працавітага, шчырага, сумленнага. У творах пісьменніцы (“Нізіны”, “Хам”, “Дзюрдзі”, “У зімовы вечар” і інш.) беларускі селянін паказаны ў побыце, у працы, у паводзінах, перажываннях, маральных канфліктах. Хоць сама яна пісала на польскай мове, аднак значную ролю адыграла ў гісторыі беларускай культуры» [45, с. 15].

Сёння ўжо прынята гаварыць пра аповесці «Нізіны» (1884), «Дзюрдзі» (1885), «Хам» (1888) як пра своеаса-

Эліза Ажэшка
(1841–1910)

блівы «сялянскі» цыкл твораў пісьменніцы 1880-х гг., аб'яднаных адлюстраваннем жыцця беларускага сялянства, а ў «Нізінах» – і дробнай шляхты. Пры гэтым прынцыпова трэба падкрэсліць, што аўтарка з самага пачатку не мела відавочнага і свядомага імкнення да цыклізацыі названых аповесцей, што адбылося, на нашу думку, у значнай ступені спантанна і самаадвольна. Зварот да адпаведнай тэматыкі і праблематыкі выпяваў паступова і быў абумоўлены шэрагам прычын як агульнага, так і прыватнага характару. Ён не быў звязаны, як прынята лічыць, выключна і ледзьве не толькі з пашырэннем у той час дыскусій пра народ, сялянскую долю, лёс асобнага мужыка.

Дарэчы, у гэты ж час даволі гучна пра сябе і свае аўтанамісцкія погляды заявілі беларускія народнікі.

Вельмі шмат для разумення светапогляду пісьменніцы, а таксама прычын нараджэння і працэсу выпявання яе творчых задум, абумоўленых асабістымі кантактамі, дае перапіска гродзенскай аўтаркі з Янам Карловічам. Так, у лісце ад 19 лютага [стараго стылю] 1882 г. Э. Ажэшка піша: «Ці чытаў Пан тую цікавую палеміку паміж спадарыняй Кавэрскай і Litwos (псеўданім пісьменніка Г. Сянкевіча. – І. З.), з аднаго боку, і Канапніцкай, з другога. Кавэрская і Litwos прытрымліваюцца думкі, што нашы сяляне ўсеагульна і абсалютна шчаслі-

Дом-музей Э. Ажэшкі ў Гродне

вия, а хто інакш думае, той здраджвае грамадскай справе» [110]. Відавочна, сімпаты аўтаркі былі на баку яе сяброўкі М. Канапніцкай, што знайшло пацвярджэнне ў тым ліку ў «Нізінах», напоўненых натуралістычнымі апісаннямі напаўжабрачага існавання парабкаў, парабчанак і членаў іх сямей.

Усяго праз тры месяцы, 30 мая [старога стылю] 1882 г., адрасату было скіравана шчырае паведамленне-прызнанне з Гродна: «Як па мне, то якраз на той прыступцы, якая з’яўляецца ў нейкай ступені падстаўкай пад ногі магнатэрыі, узор шляхціца ўяўляецца з боку найбольш адмоўнага, можа, нават з самага адмоўнага. Наша мова мае для акрэслівання гэтага ўзору цудоўнае слова: паўпанак. **Для мяне ў свеце няма нічога больш абрыдлівага, як паўпанкі, абодвух полаў** (вылучана намі. – І. З.). Чысцейшым і вышэйшым, і яшчэ, можна сказаць, пладавіцейшым ёсць гэты “дробны панок”, разумова цёмны як ноч, і гэта праўда, але праца і маральныя ўласцівасці якога абяцваюць хоць нейкую будучыню для наступных часоў і пакаленняў» [110]. На нашу думку, якраз такая пазіцыя знайшла яскравае мастацкае ўвасабленне ў «нізінаўскіх» апісаннях норавяў, разумовых і маральных якасцей усіх сямейнікаў «паўпанка» аканомы Бахрэвіча, як самога чэрствага, трусаватага, але працавітага гаспадара, так і яго жорсткай і абмежаванай, але пыхлівай з-за шляхецтва жонкі Мадзі і іх дачок Рузі і Карольці, якім гувэрнантка нібыта чытала «апавесці Дарвіна» [2, с. 34]. З ажэшкаўскага прызнання, што «ў свеце няма нічога больш абрыдлівага, як паўпанкі, абодвух полаў», і нарадзіліся, верагодна, іранічныя карціны побыту і пошлых сямейных калізій Бахрэвічаў, якія часам набываюць нават саркастычнае гучанне, трэба думаць, не без уплыву твораў М. Салтыкова-Шчадрына, якога Э. Ажэшка не толькі шмат чытала, але і «глыбока паважала» [Гл.: 110, ліст да Я. Карловіча ад 10 сакавіка [старога стылю] 1882 г.].

Напрошваецца вывад, што пісьменніца далёка не заўсёды спяшалася адразу падзяліцца сваімі непасрэднымі ўражаннямі з чытачамі, а давала ім магчымасць «адстаяцца», канчаткова аформіцца, набыць творчай задуме выразныя абрысы. З (15) верасня 1883 г. з Міневічаў Я. Карловічу паведамлялася: «<...> Таксама пільна і зблізку прыглядалася да шарачковай шляхты, якую ў гэтым годзе па розных прычынах не толькі бачыла, але нават адведвала. У суседняй ваколіцы запанаваў тыф, жаніх маёй служанкі таксама захварэў і памёр, але пакуль памёр, хадзілі мы да яго, дапамагаючы доктару ў лячэнні. Адсюль шматлікія знаёмствы і нават прыязнасць з тымі сімпатычнымі людзь-

мі. Калі-небудзь напишу пра іх пару апавяданняў, бо зараз абсалютна нічога не маю ў галаве» [110]. Гэтая задума, паказаць дробную шлях-ту як хлебаробаў і «сімпатычных людзей», увасобіцца толькі праз некалькі гадоў у рамане «Над Нёманам». Цяпер жа ж Э. Ажэшка, як звычайна пасля восеньскага пераезду з вёскі ў горад, рупліва аддалася напісанню свайго першага буйнога «сялянскага» твора.

У манаграфіі В. Гапавай канстатуецца: «Аповесць “Нізіны” была напісана ў канцы 1883 года, прычым напісана надзвычай хутка, усяго за два месяцы. Задуманая ўпачатку як апавяданне, у працэсе работы яна разраслася: “Нізіны” закончыла, уласна, ужо два дні назад, а спазнілася таму, што пісала навелу для “Світу” – “Раманіха”, а яшчэ і таму, што ў мяне гэтая аповесць нечакана пад канец разраслася... Я ўжо нагадвала вам, што фонам гэтай аповесці з’яўляюцца адносіны тутэйшых сялян, а героямі яе – тайныя радцы.

Павінна дадаць, што я карысталася рэалістычным метадам, калі пісала яе, больш, чым для якой бы там ні было іншай маёй аповесці.

Я хацела перавесці на паперу жывую натуру без усялякіх ружовых прыхарошванняў. Але такая трактоўка прадмета многім людзям не падабаецца» [24, с. 111]. Значыць, можна меркаваць, што ў працэсе непасрэднага напісання трасфармавалася не толькі жанравая форма твора, апавяданне перарасло ў аповесць, але і змяніліся галоўныя героі. Відаць, па першапачатковай задуме імі былі менавіта «тайныя радцы» – адстаўны салдат Мікалай, гарадскі адвакат-ашуканец Капроўскі і ў нейкай ступені былы каханак аканом Бахрэвіч, і толькі ў выніку галоўнай гераіняй стала парабчанка Хрысціна. Аўтарка выразна ўсведамляла, што, бадай, упершыню ў яе пісьменніцкай практыцы ўзнік такі надзвычай сацыяльна завостраны, можна сказаць, нават выкрывальны твор, і, улічваючы густы тагачаснай рэальнай чытацкай аўдыторыі, небеспастаўна непакоілася з-за гэтага. Невыпадкова, на нашу думку, у пазнейшых аповесцях «Дзюрдзі» і «Хам» сацыяльны аспект амаль не будзе закранацца або будзе прыглушаны, выяўляючыся ў агульным гуманізатарскім і даволі абстрактным ключы.

Ва ўсякім разе, 6 мая 1884 г. Э. Ажэшка так, нібы між іншым, паведаміла Я. Карловічу: «Мае “Нізіны” пачнуць друкавацца ў “Крају” ў сярэдзіне чэрвеня» [110]. Аповесць, як і наступныя творы «сялянскага» цыкла, вырасла, хутчэй за ўсё, з апавяданняў своеасаблівага суаўтара, сябра і будучага мужа пісьменніцы, гродзенскага адваката Станіслава Нагорскага, які выдатна ведаў рознага кшталту круцалёў

ад юрыспрудэнцыі. Менавіта ён стаў скарбонкай разнастайных жыццёвых фактаў, юрыдычных казусаў, людскіх, у тым ліку сялянскіх, гісторый, звычайных і незвычайных, несправядлівых і шчымлівых, недарэчных і нават абсурдных, якія трэба было па-мастацку асэнсаваць, каб намаляваць тагачаснае краёвае жыццё ў яго шматстайнасці і адметнасці.

І пісьменніца смела пайшла па шляху абагульненняў, не забываючы даваць волю і ўласнай творчай фантазіі, і шматгадоваму вопыту празаіка. У «Нізінах» падзеі адбываюцца недзе ў 1880 г., праз дзевятнаццаць гадоў пасля скасавання прыгону. Аўтарка, не шкадуючы змрочных фарбаў і натуралістычных дэталей, малюе сапраўды гаротную долю парабчанкі Хрысціны. Сірочае дзяцінства, спакушэнне і падман безабароннай і пакорлівай дзяўчыны-прыгажуні шляхцюком Бахрэвічам, нешчаслівае, поўнае крыўдаў жыццё з былым мужам Максімам, затым вартая спачування доля адзінокай жанчыны-маці, якая адна гадуе і выхоўвае двух сыноў, прытуліўшыся з ласкі былога каханка ў парабоўскім убогім чвараку, штодзённая катаржная праца найміткі, што дазволіла за дзевятнаццаць гадоў па драбніцах набіраць 300 рублёў грошай для падрослых дзяцей і ўласнага годнага пахавання «ў прыгожай труне, з ксяндзом і харугвамі» [2, с. 56].

Аднак усе заащчаджаныя праз гады грошы з-за празмернай даверлівасці і ўсеабдымнай мацярынскай любові да старэйшага хваравітага сына Піліпкі, якога маці прагне выратаваць ад салдатчыны ў далёкіх паўночных краях, пры абьякавасці бацькі Бахрэвіча і ўяўнай «дапамозе»-пасрэдніцтве паважанага ў вёсцы адстаўнога салдата Мікалая пераходзяць да «гарадскога мікроба» адваката-ашуканца Капроўскага, які і жыве, карыстаючыся недасведчанасцю і цёмнай сялян. Адаўшы ўсе грошы, Хрысціна тым не менш траціць самае дарагое – абодвух сыноў: старэйшы Піліпка без капейкі едзе-такі служыць на Поўнач, малодшага ж Антосіка не возьмуць у прымакі, і не стане ён гаспадаром з-за страчанай, хоць і абячанай толькі яму, часткі грошай, праклінае і б'е маці, па сутнасці, выракаецца яе. Такі драматычны фінал аповесці.

Па волі аўтаркі Хрысціна надзелена многімі дабрачыннасцямі. Зразу яна сарамлівая і нясмелая прыгажуня-сірата з выразнымі вачамі, потым даверлівая, пакорлівая і адданая каханка, затым самахварная маці, набожная і гераічна працавітая, ціхая, добрая і не-сварлівая жанчына, якая пры гэтым «ведае сваю вартасць і годнасць» [2, с. 56], ніколі не піла гарэлкі і берагла «ад п'янства і ад усяля-

кай распусть» [2, с. 58] сваіх сыноў, выхаванню якіх, будучы прыгожай, але непатрабавальнай да ўласных выгод і патрэб, бяспрашна ахвяравала ўсё сваё жыццё, нават «з дваццаць гадоў не спявала» [2, с. 85]. І вось такі цалкам добрасумленны і справядлівы чалавек, які толькі па маладосці з-за палкага кахання схібіў у выкананні хрысціянскіх заповедзяў, але шматгадовымі пакутамі акупіў сваю віну, у фінале церпіць фіяска. І ў выбары гераіні, і ў яе сумным лёсе бачыцца эмансіпатарская тэндэнцыйнасць аўтаркі, якая пакідае чытачам магчымасць самім прадказаць будучыню гераіні-праведніцы, без сумненняў, безнадзейную і цяпер ужо трагічную.

І надварот, трусаваты, але нахабны невуц з чатырма класамі гімназіі, неўрастэнік з нязмернай прагай задавальнення «разбэшчаных інстынктаў спажывання» [2, с. 75], раззлаваны на лёс, зайздрослівы, нізкі і крывадушны карыстальбец адвакат Капроўскі застаецца непакараным. Прамое негатыўнае выражэнне аўтарскай пазіцыі да яго ёсць у тэксце, але яно бачыцца і ў тым, што нават знешне гэты адмоўны персанаж цалкам непрывабны. «Узнік ён проста з гарадскога пылу і броду, – вось так адразу нібы кляймоўца гэты псеўдаслужка законнасці ў аповесці. – Можна было б нават сказаць, што ягоная знешнасць прыстасавалася да гэтай стыхіі альбо нават што яна стварылася з розных яе складнікаў. <...> Задзёрты нос і грываса бледных вуснаў надавалі ягонаму твару выраз нахабнай самаўпэўненасці, вузкі лоб парэзаны быў ніцямі зморшчынак, што выпісвалі гісторыі таямнічых згрызотных турбот і няўдач. Невысокі і худы, з маленькімі рукамі і нагамі, усёй сваёй фігурай ён паказваў перавагу нерваў над іншымі складнікамі свайго арганізму; можна было нават сказаць, што ён увесь быў з нерваў і што ў дадатак нервы гэтыя былі хворымі» [2, с. 73]. Аднак, урэшце, верагодна, Капроўскі даможацца «сваёй мэты, якою было багацце» [2, с. 75]. Ён паказаны праўдзівым злачынцам, што безаглядна і з лёгкасцю нявечыць людскія лёсы ў імя сваіх эгаістычных інтарэсаў, якія ставіць вышэй за ўсё.

На яго фоне ў досыць бляклай і нават камічнай злачыннай іпастасі малюецца вобраз аканомы Бахрэвіча, здоровага і інтэлектуальна абмежаванага «як ноч» аматара «ракака», колішняга спакусніка і каханка прыгажуні Хрысціны, а потым палахлівага падабцасніка сваёй грознай жонкі Мадзі, якая не толькі трэціруе, але і нярэдка няшчадна б'е яго венікам. Прычына ж нібыта ў тым, што «Капроўскія ў параўнанні з Бахрэвічамі былі такой арыстакратыяй, што калі б Мадзя была нават гультайкай, ніхто б не пасмеў яе за гэта ўпкінуць»

[2, с. 41]. Зрэшты, у аповесці аканом Бахрэвіч пакараны за грахі сваёй маладосці: як некалі ён, пакарыстаўшыся, кінуў Хрысціну з дзецьмі, так цяпер кузен Капроўскі, спакусіўшы малодшую Бахрэвічаву дачку Карольцю, дзеля кар’еры адмаўляецца ажаніцца з ёю. Аднак ці мала ў літаратуры XIX ст. было вобразаў даверлівых і ашуканых мужчынамі дзяўчат?

Ва ўсякім разе, з пункту гледжання гістарычнай перспектывы абсалютна новым тыпам для тагачаснай прозы стаў вобраз памочніка Капроўскага ў яго цёмных справах – адстаўнога салдата Мікалая, чалавека з доўгім і вострым носам, немажонга і няшчаснага, кінутага жонкай з чатырма дзецьмі. Каб выманіць у Хрысціны грошы, менавіта ён намаўляе жанчыну-парабчанку звярнуцца да «гадваката», які нібыта з лёгкасцю зладзіць тое, каб сыноч Піліпка застаўся служыць у родным краі, а не паехаў у марозлівую чужыну, жакліваасцю якой раз-пораз і палохае былы салдат распачную маці. Разам з Капроўскім яны ашукваюць сялян, падзяляючы паміж сабой іх грошы. Але ў Капроўскага на мэце былі ліквідацыя картачных даўгоў і выдаткі на палубоўніц, а ў Мікалая – зусім іншае. Загадаўшы Хрысціне назаўтра прынесці грошы, якія нібыта павінны ўратаваць яе сына, ён нават сумеўся: «Застаўшыся сядзеццэ на парозе хаты, ён зляжыў рукі на каленях і задумаўся. Хвіліну крывіўся так, як быццам праглынуў нешта вельмі нясмачнае, але потым пагляд ягоны паводле звычкі перакінуўся на той кавалак зямлі, які шырокімі межамі трохкутніка цягнуўся ад лесу, забіраў у агромністыя абцугі ўсю ягоную невялічкую сядзібу. Ляжала там гэтая любімая, гэтая жадаемая зямля, якая ў шэрым змроку яшчэ зелянела парам і залацілася ад даспяваючага жыта» [2, с. 87]. Як бачым, Э. Ажэшка пэўным чынам стараецца апраўдаць Мікалая, бо голас сумлення старога салдата заглушаюць думкі аб хуткім набыцці новай зямлі, што дазволіць вырвацца з нішчымніцы.

У пачатку 1970-х гг., калі з-за пануючых ідэалагічных догмаў сама прага зямлі абвяшчалася дробнабуржуазным перажыткам і ледзь не злачынствам, згаданы ўжо У. Казбярук пісаў: «У аповесці з вялікай мастацкай сілай раскрыта спрадвечная, святая, але і трагічная кара беларускага селяніна пра зямлю – непазбежная, абумоўленая ўсім ладам жыцця. Увесь трагізм яе заключаецца ў тым, што зямля для селяніна – адзіны сродак існавання. І ў той жа час яна недаступная, чужая. Жаданне набыць яе не ўзвышае чалавека, а штурхае на злачынствы, выклікае і абвастрае сацыяльныя канфлікты ў вёсцы, нават

у самім сялянскім асяроддзі. Парабак судзіцца са сваім дзядзькам за зямлю, хоць ведае, што не мае рацыі: ён толькі разлічвае, што зможа дасягнуць свайго, бо заплаціць адвакату; адстаўны салдат Мікалай ганебна выманьвае апошнія капейкі ў сваіх аднавяскоўцаў усё з той жа мэтай – набыць кавалак раллі» [44, с. 52–53]. Зразумела, што ў краіне перамогшага сацыялізму само жаданне набыць зямлю асуджалася, але ў апісаных пісьменніцай часы гэта лічылася не толькі справай ухвальнай, якая станоўча характарызавала асобу, але і ледзь не высакароднай. Заўважым, што ажэшкаўскага Мікалая ад коласаўскага Міхала і тым больш мележаўскага Васіля падзяляюць дзесяцігоддзі. Ён іх далёкі папярэднік, у якога не ўсё страчана, бо натуральная для сялініна ўлада зямлі, паводле перакананняў сучаснікаў, асабліва народнікаў, абавязкова павінна была перамагчы ў свядомасці мужака ўладу грошай. Хоць Мікалаевы «маленькія шэрыя вочы глядзелі смела, нават трошкі нахабна, часам мільгала ў іх жорсткасць і хцівасць» [2, с. 49], але ён, «найбольш паважаны ў вёсцы» [2, с. 63] «вясковы разумнік» [2, с. 66], не ўхіляўся ад сялянскай працы: «паўморга (каля 35 сотак. – І. З.) бульбы акучваў ён уручную матыкай» [2, с. 82]. У дадатак Мікалай не толькі клапатлівы бацька і музыка, які часта «дзьмуў у трубу і кідаў на сцішаныя позныя восенню палі працяжныя, сумныя, аднастайныя гукі» [2, с. 82], але і майстар прымітыўных музычных інструментаў, якія раздаваў «потым дзецям у вёсцы і ў фальварку» [2, с. 41].

Такім чынам, аповесць «Нізіны», у якой знайшлі адлюстраванне многія актуальныя праблемы парэформеннай беларускай вёскі, з'яўляецца твораў наватарскім і смелым. У ёй пісьменніца на практыцы паспрабавала выкарыстаць прыёмы сацыяльнага рэалізму, з характэрнай для яго псіхалагічнай абмалёўкай персанажаў, галоўных з якіх, аднак, па-ранейшаму выразна падзяляюцца на дзве процілеглыя катэгорыі. З аднаго боку, ахвяра неспрыяльных абставін і несправядлівага сацыяльнага ўладкавання, у маральных адносінах амаль праведніца, пажыццёвая парабчанка-гаротніца Хрысціна, якая па-рамантычнаму церпіць паразу ў змаганні з лёсам. З другога боку, злачынцы – адвакат Капроўскі, былы салдат Мікалай і аканом Бахрэвіч. Аднак злачыннасць кожнага з іх аўтаркай прыныпова дыферэнцыруецца, як і беспакаранасць і ступень амаральнасці і фінансавага поспеху двух першых, на фоне спазнаўшага ганьбу і знеслаўленне бацькоўскага гонару апошняга з названых герояў, з якіх толькі Капроўскага можна назваць праўдзівым антыгероем. Хоць сама

Э. Ажэшка ў карэспандэнцыі і згадвала, што «карысталася рэалістычным метадам», калі пісала аповесць «Нізіны», для твора характэрна ідэйна-змястоўная і эмансіпатарская тэндэнцыйнасць.

Пытанні і заданні

1. Што такое тэндэнцыйная аповесць?
2. Якія сродкі мастацка-псіхалагічнага раскрыцця герояў выкарыстоўвае Э. Ажэшка ў аповесці «Нізіны»?
3. Як Э. Ажэшка адлюстравала праблему народа ў аповесці «Нізіны»?
4. Падрыхтуйце рэфератыўнае паведамленне пра ўзаемаадносіны Э. Ажэшкі з Я. Карловічам і Ф. Багушэвічам.

8. АЦЭНКІ АДАМА КІРКОРА АСОБЫ І ЧЫННАСЦІ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ

Часта здараецца, што ацэнка творчай спадчыны дзеяча культуры мяняецца ў параўнанні з ацэнкай сучаснікаў. У гісторыі беларускай літаратуры XIX ст., напрыклад, нельга ігнараваць кароткае негатыўнае выказванне Ф. Багушэвіча пра творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча. Аднак, кажучы пра іншых, кожны характарызуе і самога сябе, і, можа, нават у большай ступені, чым таго, пра каго ён гаворыць. Таму такія ацэнкі ўяўляюць асаблівую каштоўнасць для гісторыка літаратуры. Кіркораўскія публікацыі ілюструюць узровень тагачаснага скарызнаўства, абцяжаранага далёкімі ад навукі палітызаванымі трактоўкамі.

Адам Кіркор (1818–1886) пакінуў значны след у гістарыяграфіі і краязнаўстве, этнаграфіі і фалькларыстыцы, публіцыстыцы, мемуарыстыцы і нарысістыцы, а таксама літаратуразнаўстве. Як арганізатар выдавецкай справы, рэдактар альманахаў «Radegast» (1843), «Pamiętniki Umysłowe» (1845–1846), «TeKa Wileńska» (1857–1858), «Na dziś» (1872), «TeKa Krakowska» (1884) і газет «Kurjer Wileński» (1860–1866), «Новое время» (1868–1870) ён быў вядомы не толькі ў Беларусі і Літве, але і ў адукаваных колах польскага і рускага грамадства. Кіркораўскія выданні, незалежна ад таго, выходзілі яны ў Вільні, Пецярбургу або Кракаве, мелі рэгіянальны літоўска-беларускі характар, тэматычна былі звязаны з грамадскімі і культурнымі праблемамі мясцовага жыцця, узбуджалі ў чытачоў пачуццё патрыятызму і ў пэўнай ступені накіроўвалі развіццё літаратуры ў краі. Пішучы па-польску і па-руску (па няпэўных звестках, і па-беларуску), ён лічыў сябе ліцвінам, у адной з публікацый назваў сябе «не прыроджаным палякам, а беларусам» і ў той жа час не пярчыў, калі да яго звярталіся, як да «істинно русского» чалавека. У светапоглядзе А. Кіркора важнае значэнне адыгрываў славянафільскі аспект.

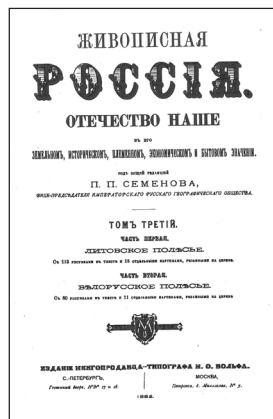

Адам Кіркоў
(1818–1886)

Упершыню А. Кіркоў выступіў на літаратурнай ніве ў 1839 г. у «Вопытах у рускай славеснасці выхаванцаў гімназій беларускай навучальнай акругі», а яго апошняя кніга «Літоўская базіліка» выдадзена ў 1886 г. Ён быў аўтарам дзясяткаў артыкулаў і разнастайных навуковых, навукова-папулярных і літаратурных прац, найважнейшымі сярод якіх з’яўляюцца «Гістарычны даведнік па Вільні і яе ваколіцах» (1856, 2-е выд., 1880), «Этнаграфічны погляд на Віленскую губерню» (1858) з далучэннем першага надрукаванага беларуска-рускага слоўніка, «Нарысы сучаснай рускай літаратуры» (1873), «Пра літаратуру братніх славянскіх народаў» (1874), у якой першы раздзел прысвечаны разгляду гісторыі беларускай літаратуры, «Літоўскія абразкі: З успамінаў бадзягі Sobarrі» (1874), каларытныя і адметныя па кампазіцыі і стылістыцы мемуары; нарысы пра Літву і Беларусь, змешчаныя ў 3-м томе «Маляўнічай Расіі» (1882), змяняльная і найбольш значная ў XIX ст. работа пра нашу бацькаўшчыну, разлічаная на масавага чытача. А. Кіркоў сябраваў з беларускімі пісьменнікамі У. Сыракомлем, В. Каратынскім, В. Дуніным-Марцінкевічам, А. Вярыгам-Дарэўскім, А. Плугам, А. Ельскім, Ю. Ляскоўскім, ён меў шырокія сувязі ў краёвых, расійскіх і польскіх навукова-культурных колах.

На хвалі «галоснасці», абвешчанай імператарам Аляксандрам II у другой палове 1850-х гг., імя Франціска Скарыны ў адпаведным, асветніцкім і нацыянальна-будзільцельскім, кантэксте было згадана А. Кіркорам у «Этнаграфічным поглядзе на Віленскую губерню» (1858). Аўтар з публіцыстычнай пафаснасцю імкнуўся пераканаць чытачоў: «Не падлягае сумненню, што дыялект, які называюць цяпер беларускім, менавіта той самы, якім карысталіся старажытныя Крывічы. На ім былі напісаны літоўскія законы,

Упершыню А. Кіркоў выступіў на літаратурнай ніве ў 1839 г. у «Вопытах у рускай славеснасці выхаванцаў гімназій беларускай навучальнай акругі», а яго апошняя кніга «Літоўская базіліка» выдадзена ў 1886 г. Ён быў аўтарам дзясяткаў артыкулаў і разнастайных навуковых, навукова-папулярных і літаратурных прац, найважнейшымі сярод якіх з’яўляюцца «Гістарычны даведнік па Вільні і яе ваколіцах» (1856, 2-е выд., 1880), «Этнаграфічны погляд на Віленскую губерню» (1858) з далучэннем першага надрукаванага беларуска-рускага слоўніка, «Нарысы сучаснай рускай літаратуры» (1873), «Пра літаратуру братніх славянскіх народаў» (1874), у якой першы раздзел прысвечаны разгляду гісторыі беларускай літаратуры, «Літоўскія абразкі: З успамінаў бадзягі Sobarrі» (1874), каларытныя і адметныя па кампазіцыі і стылістыцы мемуары; нарысы пра Літву і Беларусь, змешчаныя ў 3-м томе «Маляўнічай Расіі» (1882), змяняльная і найбольш значная ў XIX ст. работа пра нашу бацькаўшчыну, разлічаная на масавага чытача. А. Кіркоў сябраваў з беларускімі пісьменнікамі У. Сыракомлем, В. Каратынскім, В. Дуніным-Марцінкевічам, А. Вярыгам-Дарэўскім, А. Плугам, А. Ельскім, Ю. Ляскоўскім, ён меў шырокія сувязі ў краёвых, расійскіх і польскіх навукова-культурных колах.

Тытульны ліст 3-га тома
«Живописной России»
(1882)

граматы і ўсе публічныя акты да часоў Стэфана Баторыя... На беларускім дыялекце вядомы наступныя найбольш важныя кнігі: Статут Казіміра Ягелона 1492 г., Статут Літоўскі, складзены ў 1505 г., выпраўлены ў 1522, 1529, 1564 і 1588 гг. (друкаваўся ў 1856, 1858 і 1821 гг.), Трыбунал вялікага князя літоўскага 1581 г., Летапісец Літоўскі і Рускі (выд. Даніловічам у 1827 г.), Хроніка Быхаўца (выд. Нарбутам у 1846 г.), Біблія, выд. Скарыны ў 1517 г. (у Празе, а потым у 1525 г. у Вільні), Псалмы, Апостальскія дзеі, яго ж, выд. 1525 г., Пасланні апост. 1528 г. і шмат іншых» [51, с. 125]. Гэта этнаграфічнае даследаванне складалася па акрэсленай праграме Рускага геаграфічнага таварыства, але аўтар імкнуўся выйсці за вузкія рамкі і падкрэсліць багатыя культурныя традыцыі беларускага народа. Ён ужо тады выдатна разумеў не толькі тое, якую ролю адыгрывалі ў ВКЛ беларуская мова і культура, але і значэнне выданняў Скарыны для пацвярджэння багатых культурных здабыткаў рэнесанснай эпохі.

Найбольш важнае для гісторыі беларускага літаратуразнаўства выступленне вучонага ў якасці даследчыка літаратуры – гэта кніга «Пра літаратуру братніх славянскіх народаў» (1874), якая змяшчала тэксты публічных лекцый, прачытаных А. Кіркорам у кракаўскім Тэхнічна-прамысловым музеі ў 1873 г. У літаратурным аглядзе газеты «Czas» сцвярджалася: «Сярод іншых лекцый найбольш адзначыліся лекцыі пра літаратуру братніх славянскіх народаў, якія прачытаў сп. А. Кіркор, вядомы віленскі пісьменнік і археолаг, і якія зараз выйшлі асобнай кніжкай... Трэба прызнаць, што аўтар у вельмі займальнай форме выканаў пастаўленую перад сабой задачу, бо змог пра кніжкі, вядомыя толькі эрудытам, і пра аўтараў, слава пра якіх не разышлася шырока, расказаць так даступна, даць ім такія цікавыя гістарычныя характарыстыкі, што нідзе аўтар не выглядае сухім, але паўсюль пазнавальным, аж да завастрэння цікавасці да знаёмства з тымі крыніцамі, з якіх ён так умела чэрпаў» [111]. Кіркораўскія лекцыі адразу атрымалі высокую ацэнку, што паспрыяла іх хуткаму выданню асобнай кнігай. Але пазней гэтая важная праца была незаслужана забыта. Нават у вялікім артыкуле «Беларуская літаратура і бібліяграфія» (1892) А. Ельскага, якому А. Кіркор завяшчаў значную частку свайго рукапіснага архіва, не змешчана інфармацыя пра яе [106]. У сувязі з тым, што кніга «Пра літаратуру братніх славянскіх народаў» была выдадзена па-за межамі Расіі і нязначным накладам, увядзенне яе ў навуковы ўжытак у беларускім літаратуразнаўстве адбылося толькі ў 1960-я гг. Упершыню кароткая характарыстыка зместу кіркораўскіх лекцый дадзена А. Мальдзісам [72, с. 127–128].

А. Кіркоў быў добра знаёмы з працамі рускіх славістаў па гісторыі ўсходнеславянскіх літаратур, але з некаторымі іх канцэптуальнымі палажэннямі ён прынцыпова не пагаджаўся. Апынуўшыся ў Кракаве, па сутнасці, у эміграцыі, вучоны змог адкрыта выказаць сваю пазіцыю. Паказальнае ў гэтым сэнсе шчырае кіркоўскае прызнанне пра змест і скіраванасць сваіх лекцый у датаваным 1873 г. лісце да пецяўбургскага славіста А. Катлярэўскага: «Зразумела, прабелаў мне не пазбегнуць: зусім няма матэрыялаў. Суцяшаюся тым, што ўсё ж хоць мая праца і вельмі будзе дрэнная – але першая ў польскай літаратуры. За напрамак я не перажываю – яго не асудзіць і ліберальны рускі. Бадай што, рускаму не спадабаецца тое, што я праводжу рэзкую мяжу паміж усходняй і заходняй Расіяй і гавару спярша пра апошнюю, г. зн. пра русінаў літаратуру (іначай кажучы, пра маларускую і беларускую), а пра расійскую ці маскоўскую пачынаю з XV і XVII стст. Але што ж рабіць – Кіева, “Песні пра паход Ігара”, Скарыну, Статута і г. д. і г. д. маскалям я не аддам. Усё гэта наша, а іх літаратура ўласна ж і пачынаецца з часоў архі-Грознага, Курбскага і інш.» [80, с. 440]. І такой неардынарнай для таго часу трактоўкі фактаў мінулага, паводле якой «Слова...», асоба і чыннасць Скарыны і Статуты ВКЛ сталіся фундаментальнымі «катэгорыямі», А. Кіркоў паслядоўна прытрымліваўся ў кнізе «Пра літаратуру братніх славянскіх народаў», адкрыўшы яе нарысам «Русінская літаратура». Гаворачы пра беларускую мову і літаратуру, вучоны выразна акрэсліў сваю пазіцыю: «Беларус і сёння не падаўся такім вялікім зменам і да нашых дзён захававу мову, на якой напісана была знакамітая паэма “Песня пра паход Ігара”, на якую Скарына пераклаў Святое Пісанне, на якой абвяшчаліся законы, статуты, прывіліі, наданні і г. д. з першай паловы XIII ст.» [107, s. 50].

А ў той перыяд у польскай навуцы і публіцыстыцы было пашырана безапеляцыйнае меркаванне, прыведзенае А. Каўкам, што «Русь (Беларусь. – І. З.) нарэшце пазбылася даўнейшага варварства дзякуючы польскай культуры» [50, с. 131]. У сувязі з гэтым, гаворачы пра культурную сітуацыю ў Вялікім Княстве Літоўскім у XIV–XVII стст., А. Кіркоў выступаў з выразна тэндэнцыйных пазіцый. Невыпадкава ён не толькі падкрэсліў, што пераклад Бібліі на русінскую (старабеларускую. – І. З.) мову быў надрукаваны на 44 гады раней за першы польскамоўны пераклад, але і на аснове фактаў даводзіў, што культура ВКЛ у гэты перыяд была на вельмі высокім узроўні. «Літоўская Русь не была так далёка дзікай і варварскай нават і перад першым з’яднаннем з Польшчай (маецца на ўвазе Крэўская ўнія 1386 г. – І. З.), – палеміч-

на адзначалася ў кіркораўскіх лекцыях. – Не кожнаму вядома, што русінская мова некалькі стагоддзяў была пануючай на Літве і Русі, што не адны толькі сялянскія песні, але і літаратурныя творы, а таксама дакументы і творы рэлігійнага, гістарычнага, прававога і дыпламатычнага зместу пісаліся на гэтай мове» [107, s. 37]. Як асветнік А. Кіркор выдатна разумеў важнасць выдавецкай дзейнасці ў гісторыі літаратуры і культуры. Прыведзены ім факт выдання ў Княстве ў перыяд з 1517 па 1632 г. 149 кніг на старабеларускай, польскай і лацінскай мовах сведчыў аб высокім узроўні развіцця «русінскай» цывілізацыі.

Цікавую ацэнку даў вучоны дзейнасці Францыска Скарыны. Гаворачы пра скарынаўскую эпоху, А. Кіркор пісаў: «Пяройдзем да помнікаў пісьменства, надрукаваных у XV і XVI стагоддзях. З гэтага пункту гледжання русінскае пісьменства не толькі не саступае іншым братнім, але нават у пэўных адносінах ідзе паперадзе іх. Такі вывад не з'яўляецца толькі меркаваннем. Наадварот, мы сцвярджаем гэта на аснове навукова вырашанага пытання» [107, s. 24]. А. Кіркор прапанаваў кароткі нарыс жыцця і дзейнасці Скарыны, асабліва падкрэсліваючы факт перакладу Бібліі менавіта на родную мову (у процівагу польскай і «расійскай»). Ён назваў Палачаніна «чалавекам... глыбокай навукі» і «верным католікам» [107, s. 28], сцісла акрэсліў акалічнасці драматычных стасункаў першадрукара з Марцінам Лютарам і каралём Жыгімонтам I Старым, не хаваў таго, што некаторыя сучаснікі абвінавачвалі Скарыну ў чарнакніжніцтве.

Кіркораўскае стаўленне да прысвечаных першадрукару даследаванняў было крытычным. Прынамсі, ён адным з першых асудзіў заганную практыку выкарыстання творчай спадчыны Скарыны ў палітычных мэтах. А такія факты мелі месца, асабліва пасля паўстання 1863–1864 гг., калі скарынаўскія выданні сталі важкім аргументам, каб «даказаць старшынство і сілу рускай цывілізацыі ў заходніх губернях» [50, с. 147]. Нібы праводзячы паралель з уласным пакручастым жыццём, А. Кіркор разважаў: «Часам здзіўны лёс наканаваны чалавеку, ён хутка выйдзе на самастойную дарогу, і, не дагаджаючы той ці іншай партыі, лагеру альбо пашыранай думцы, ідзе за натхненнем сваёй ідэі і сэрца, знаходзячы адзінае суцяшэнне ў спакоі ўласнага сумлення. Так было і са Скарынай. Пры жыцці ірвалі яго, знеслаўлялі, нават прыцягвалі да суда, а вось і пасля смерці, праз тры стагоддзі, палітычныя партыі карыстаюцца ім і працай гэтага слаўнага чалавека, кожны з лагераў яе сабе прысвойвае і на сваю карысць тлумачыць» [107, s. 28]. Думаецца, што названы палітычны чынік і стаў

прычынаю таго, што ў пазнейшых падцэнзурных выданнях А. Кіркора, апублікаваных у Расіі, імя і чыннасць Скарыны або не згадваліся ўвогуле, як сталася з перавыданнем «Гістарычнага даведніка па Вільні і яе ваколіцах» (1880) [108, s. 30], або пра іх пісалася са значна меншым п'етэтам.

Так, у нарысе «Асвета і народная творчасць у Літве», змешчаным у 3-м томе «Маляўнічай Расіі» (1882), інфармацыя пра Скарыну заключана ў адным абзацы і падаецца пераважна канстатацыйна. А. Кіркор сцвярджае: «Русская библия переведена с латинской Вульгаты Францом Скориною из Полоцка... Некоторые из русских вельмож обратили на него внимание, как на человека весьма способного, и сознавая необходимость иметь библию на родном языке, поручили ему это великое дело... Скорина усердно взялся за перевод, но вероятно типография Фиола (Швайпольта Фіёля. – І. 3.) оказалась недостаточною для издания библии, и потому Скорина отправился в Прагу, где и начал ее печатание в 1517 г., продолжая его до 1520 г. Между тем в Вильне, стараниями того же Бабича, основана была значительная типография... Тогда Скорина поспешил в Вильно и здесь продолжал печатание, оконченное в 1525 г. Кроме перевода библии, Скорина издал несколько... других русских книг. Издания его украшены великолепными по времени политипажамы, сделанными в Нюрнберге» [38, с. 100]. Тым не менш у багата ілюстраваным 3-м томе «Маляўнічай Расіі» ніводнай скарынаўскай гравюры не змешчана, нават вядомай партрэтнай выявы. І гэта ўяўляецца невыпадковым. А. Кіркор, верагодна, свядома імкнуўся пазбягаць таго, што магло б прывесці да эблематызацыі Ф. Скарыны ў якасці «рускага» першадрукара. Аўтар, па зразумелых прычынах, не мог адкрыта акцэнтаваць увагу на «беларускасці» асветніцкай чыннасці Палачаніна, але знайшоў магчымасць даць падказку дапытліваму чытачу. У гэтым сэнсе вельмі паказальна, што ў абзацы, які непасрэдна папярэднічаў канспектўнаму экскурсу, прысвечанаму Скарыне, сцвярджалася: «Первая библия на славянских языках напечатана по-чешски в Праге в 1488 г., вторая же, на белорусском языке в 1517 г. (відавочна, тут маецца на ўвазе Скарынава выданне. – І. 3.), третья, Краинская, в 1555, а затем четвертая, польская, напечатанная в Кракове для римско-католического исповедания в 1561...» [38, с. 100]. Гэты факт дастаткова выразна характарызуе датклінасць сітуацыі і пазіцыю А. Кіркора як аўтара, які, з аднаго боку, павінен быў улічваць жорсткія патрабаванні рэдактараў і расійскай цэнзуры, кансерватыўная і выключна імперская скіраванасць

дзеінасці якой пасля гвалтоўнай смерці Аляксандра II у 1881 г. стала беспрэцэдэнтнай, а з другога боку, заставацца верным уласным перакананням і гістарычнай праўдзе.

Такім чынам, А. Кіркор належаў да ліку тых даследчыкаў і папулярызатараў навукі другой паловы XIX ст., дзякуючы працам якіх постаць Францыска Скарыны, набываючы рэнесансную маштабнасць, паступова ўпісвалася ў кантэкст менавіта беларускай гісторыі. Аднак ідэйная скіраванасць і пафас кіркораўскіх публікацый, у якіх ішла гаворка пра асобу і чыннасць першадрукара, у значнай ступені залежалі ад часу і месца іх напісання, характару выдання, інтэлектуальнай атмасферы і палітычнай кан'юнктуры, пашыраных у тагачасным грамадстве.

Пытанні і заданні

1. Якую ролю ў гісторыі беларускай літаратуры адыграў А. Кіркор?
2. Якія ацэнкі даў А. Кіркор жыццю і творчасці Ф. Скарыны?
3. Ахарактарызуйце ступень развіцця скарыназнаўства ў сярэдзіне XIX ст.
4. Складзіце храналагічны спіс асноўных публікацый А. Кіркора.

9. ЯНАЎ ДЗЕНЬ (ДА ЮБІЛЕЮ ЯНА ЧАЧОТА І ЯНА НЕСЛУХОЎСКАГА)¹

Прынята вылучаць чатыры жанравыя разнавіднасці такой формы, як літаратурны партрэт: юбілейны артыкул, некралог, уласна літаратурны партрэт і біябібліяграфічны нарыс. Да трох апошніх з іх існуюць пэўным чынам рэгламентаваныя патрабаванні. Некралог уяўляе сабой невялікі апублікаваны матэрыял мемарыяльнага характару па прычыне смерці канкрэтнага чалавека, дзе акрэсліваюцца этапы яго жыцця, выражаецца спачуванне родным і блізкім ды традыцыйна адсутнічае крытычная інфармацыя пра нябожчыка. У літаратурным партрэце, як правіла, засяроджваецца ўвага на адметнасці творчай індывідуальнасці пісьменніка. Біябібліяграфічны нарыс арыентаваны на выкладанне фактаў біяграфіі і храналагічны агляд публікацый творцы. У адрозненне ад партрэта і нарыса, для якіх уласціва імкненне да аб'ектыўнасці, **юбілейны артыкул** з'яўляецца менш рэгламентаваным, суб'ектыўным і эмацыянальным водгукам на нейкую значную дату (юбілейную падзею), важнасць якой ён закліканы падкрэсліць, звярнуўшы на яе ўвагу. Увогуле, у процівагу юбілейным фельетонам такі артыкул прадугледжвае пазітыўнасць і ўрачыстасць, свабоду ад якой бы там ні было зададзенасці.

У час росквіту прыроды, на Купалле, на беларускай зямлі нараджаюцца Паэты. І гэта не толькі слаўны Янка Купала, але і яго менш вядомыя папярэднікі – Ян Чачот (1796–1847) і Янка Лучына (1851–1897).

Няма сэнсу ў юбілейным артыкуле прыгадваць біяграфіі Творцаў, але на асобных момантах з іх спыніцца мэтазгодна. Вуліца Яна Чачота ёсць у Варшаве. І для сучасных палякаў ён дзеяч польскай культуры, сябра Міцкевіча. Аднак насамрэч не ўсё так адназначна.

¹ Створана на аснове артыкула, напісанага ў 2016 г.

«Усё тут кепска, усё тут будзе недаспадобы чалавеку, які не жываюць, а розумам глядзіць на тое, што дзеецца. <...> Здаецца, нідзе больш не могуць людзі жыць так, як тут – для жывата і сябе <...> Словам, усё імкнуцца тут да таго, каб ухапіць у свае хцівыя кіпцюры ці то грамадскае дабро, ці чый-небудзь прыватны набытак, усе рвуць, махлююць, крадуць. У гэтым мастацтве палякі даганяюць ужо рускіх, а можа, са сваімі настаўнікамі і зраўняліся», – дзяліўся сваімі ўражаннямі ад польскіх нораваў Я. Чачот у лісце да Адама Міцкевіча з Варшавы ўвосень 1821 г.¹ Гэта – не выпадковая рэакцыя местачковага хлопца на прагматызм жыцця ў вялікім горадзе, а выразнае неатаямлівае сябе, краёўца-літвіна, з палякамі і выражэнне негатыўных адносін да рыс менталітэту апошніх. Прыведзеная цытата з прыватнага і шчырага ліста сябру – гэта гістарычны факт, які дапамагае зразумець, чаму Я. Чачот напісаў па-беларуску нямала вершаў, імянінних вітанняў і драматычных сцэнак, заснаваных на беларускім фальклору, якія карысталіся папулярнасцю ў асяроддзі філамацкай моладзі.

Ігнат Дамейка прыгадваў пра Чачота і Міцкевіча: «Два нашы студэнты Наваградскай школы з гадоў маленства добра ведалі наш... люд, палюбілі яго песні, прасякнуліся яго духам і паэзіяй <...>. У тыя школьныя гады ўбогая страхі і народная песня распалілі ў абодвух першыя паэтычныя агонь. Адам хутка ўзнісся да высокай сферы сваіх цудоўных твораў. Ян жа да смерці застаўся верны народнай паэзіі...»². Відавочна, што на творах беларускага фальклору будучыя паэты выходзілі з маленства і былі двухмоўнымі – ведалі беларускую мову і краёвы варыянт польскай.

А вось што пісаў асуджаны па справе філаматаў за «польскі нацыяналізм» Чачот ўвосень 1825 г. з Арэнбурга: «Цяпер арэнбургская лінія, можна сказаць, запруджана палякамі (так нас называюць тут і за такіх прымаюць)»³. І на Урале Чачот не лічыў сябе палякам.

Са ссылак ён вярнуўся цяжка хворым, але аддаў усе сілы збору і выданню твораў беларускага фальклору. Шэсць зборнікаў утрымлівалі каля 1000 песень, прыказкі, прымаўкі, беларускі слоўнічак, 29 уласных беларускіх вершаў. І тым ён паставіў сабе помнік.

Уладзіслаў Сыракомля называў яго незабыўным, Францішак Багушэвіч карыстаўся «народнымі песнямі», сабранымі ім, Янка Купала

¹ Чачот Я. Выбраныя творы / уклад. К. Цвіркі. Мінск, 1996. С. 289–290.

² Там жа. С. 9.

³ Там жа. С. 306.

Янка Лучына
(1851–1897)

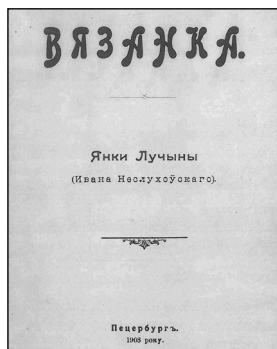
ўдзячна называў яго імя. Адна з мемуары-стак згадвала, што калі ў Вільні пачала выходзіць «Наша ніва», то «некагорыя з палякоў глядзелі на гэта як на “хлопоманство” і вы-яўленне краёвага патрыятызму ды казалі, што прыпамінала гэта Яна Чачота...»¹.

У першай палове XIX ст. на ніве беларус-кай літаратуры дзеячы перыядычна з’яўля-ліся, а вось рэальных працаўнікоў, такіх як Ян Чачот, бракавала.

Кожнае чалавечае жыццё хавае ў сабе ней-кую драму. Не абярэжаныя ад гэтага і пісьмен-нікі, асабліва беларускія пісьменнікі XIX ст., калі яны мелі мала шанцаў надрукавацца. У пачатку 1894 г. выпускнік Кіеўскага ўнівер-сітэта Мітрафан Доўнар-Запольскі звярнуўся

ў лісце да 42-гадовага менчука Яна Неслухоўскага (Янкі Лучыны) з пы-таннем аб выданні яго беларускіх вершаў асобнай брашурай. На што той малааптымістычна адказаў: «Сам ініцыятарам выдання не магу быць, але калі б яно здзейснілася, садзейнічаць пастараюся. <...> Бяз мэты, гэта значыць без надзеі на друкаванне, мая і без таго кульга-вая муза маўчыць, зубы зцяўшы» [71, с. 189–190]. Парадокс?! Малады ініцыятар чалавек робіць аўтару звабную прапанову, але атрымлі-вае такі «невыварны» адказ.

Паэтычны зборнік Я. Лучыны «Вязанка» пачынаў свет у Пецяярбургу ў 1903 г. толькі праз шэсць гадоў пасля смерці аўтара. І як-раз гэта выданне сталася першай мастацкай кніжкай, выпушчанай у XX ст. на беларус-кай мове. Своеасаблівая «нярупанасць» паэта была абумоўлена не столькі сціпласцю, колькі незайздросным матэрыяльным становіш-чам і цяжкай хваробай, якія і сталі прычынай яго тагачаснай творчай дэпрэсіі. Прыкладна ў той жа час ён прызнаваўся ў адным з лістоў: «Ужо два гады я нічога не пішу» [71, с. 189]. А журботная паэтка з Капыльшчыны Зоф’я Манькоўская так ахарактарызавала свайго

Вокладка зборніка
«Вязанка» (1903)

¹ З гісторыяй на «Вы»: артыкулы, дакументы, успаміны / уклад. Я. За-прудніка. Мінск, 1994. С. 193.

мінскага сабрата па пярэ: «Н. (Ян Неслухоўскі. – I. З.) – чалавек добрых памкненняў, але нешчаслівы, калека, са спаралізаванымі нагамі <...>. Хто ў такім няшчасці, як ён, думае яшчэ аб працы грамадскай, той мусі мець вялікае сэрца». Сучаснікі вельмі высока ацэньвалі талент паэта, скажам, польская паэтка Марыя Канапніцкая. Аднак былі і пэўныя агаворкі: «Неслухоўскі быў сапраўдным паэтам, але несучасным: новыя паэтычныя плыні зусім не аказвалі на яго ўплыву, яго настаўнікамі былі Міцкевіч, а перш за ўсё Сыракомля» [6, с. 121].

У пачатку ХХ ст. лёс творчай спадчыны Лучыны складваўся парознаму. З аднаго боку, літасціва, бо пабачыла свет «Вязанка» (1903), з другога – празмерна сурова. Так, у першым томе славурых «Беларусаў» (той жа 1903) Я. Карскі даў такія ацэнкі лучынаўскім вершам: «Верш мастацкай вартасці не мае», «Даволі непісьменны ў адносінах арфаграфічных верш правільна апісвае бедную беларускую прыроду і ўтрымлівае разумныя пажаданні» [48, с. 357]. Значна пазней у 3-м томе «Беларусаў» (1922) акадэмік напіша пра спадчыну Лучыны мякчэй, але непасрэдна спрычыніцца да нараджэння двух міфаў: 1) «Паэзія Неслухоўскага служыць толькі дапаўненнем творчасці Багушэвіча» [49, с. 428]; 2) «Мова Ів. Неслухоўскага ўжо больш чыстая, але верш яшчэ слабы ў адносінах рытму, часта ён мае сілабічны характар» [49, с. 433].

Аднак брутальныя ацэнкі Я. Карскага не перашкодзілі пазітыўнаму ўплыву твораў паэта на суайчыннікаў. Паказальна, што Якуб Колас звярнуўся да беларускамоўнай творчасці дзякуючы вершу Лучыны. Народны паэт прыгадаў: «Пра беларускую літаратуру я нічога не ведаў. Чуў толькі беларускія песні, якія, седзячы за калаўротам, спявала мая маці. Першы беларускі твор, які я пачуў, быў верш Янкі Лучыны (Неслухоўскага) “Стары ляснік”. Ён моцна мяне ўразіў <...> тым, што быў напісаны па-беларуску <...> выклікаў у мяне ўпэўненасць самому напісаць нешта падобнае, не чуць не горш напісанага»¹.

Жыццяпіс Яна Неслухоўскага небагаты на нейкія выключныя факты, таму звернем увагу на паасобныя. Будучы пісьменнік нарадзіўся ў Мінску. Сям’я жыла ва ўласным доме на вуліцы Юр’еўскай, што месцілася на частцы сённяшняй Інтэрнацыянальнай (ад Леніна да Янкі Купалы). У тагачасным Мінску жыў калі-нікалі Беларускі Дудар В. Дунін-Марцінкевіч. На жаль, факты ўплыву яго творчасці на паэзію Лучыны нам невядомы.

Іншая справа з паўстаннем 1863–1864 гг. Ёсць пакаленне Багушэвіча, да якога належаць Каліноўскі, Абуховіч, Тапчэўскі, і ёсць па-

¹ Колас Я. Збор твораў : у 14 т. Т. 13 : Письмы 1908–1949 гг. / рэд. тома Ю. Пшыркоў. Мінск, 1977. С. 22.

каленне Лучыны, прадстаўнікі якога, па словах паэта, «самую цудоўную старонку айчынай гісторыі», «апошняе намаганне прыгнечанага народа, здзейсненае з мэтай скінуць ненавіснае, прыніжальнае ярмо» [71, с. 129] перажылі ў маленстве, калі яны не маглі быць непасрэднымі чыннымі ўдзельнікамі, бо ім была наканавана роля, скажам так, эмацыянальных сведак.

Ян Неслухоўскі ведаў пра многае, горача перажываў тагачасныя падзеі, што пазней дазволіла яму выступіць у якасці гісторыка паўстання на Міншчыне ў выдадзеным у Кракаве ў 1889 г. абразку «З крывавых дзён», падпісаным крыптанімам *S. У нарысе было зафіксавана і паўночнае з’яненне ў снежні 1862 г., калі маразы даходзілі да 30°, і «адсутнасць згоды і сапраўднай бескарыслівай любасці да краю» ў грамадстве Міншчыны, і тое, што «жыхары Мінска, асабліва моладзь, горача ўспрынялі паўстанне» і многае іншае. Трэба прачытаць гэты твор, каб мець уяўленне аб тым, што ж сапраўды адбылося тады і як тыя падзеі адгукнуліся ў нашай гісторыі. Сам творца быў перакананы: калі б адкрылася яго аўтарства для расійскіх улад, яго несумненна чакала б Сібір.

Бура мінулася, пакінуўшы ў трапяткім сэрцы падлетка няздзейсненую мару аб гераічных учынках, але трэба было жыць далей. У 1865 г. Ян паступіў адразу ў 3-ці клас Мінскай гімназіі. Цікава, што будучы гімназістам ён пачаў збіраць творы беларускага фальклору. У «Матэрыялах для изучения быта і языка русскага населения Северо-Западнаго края» (СПб., 1887) змешчана запісаная «учеником VI кл. Минской гимназии Неслуховским» дзіцячая песня. Гімназія была закончана з пахвальным лістом у 1870 г., а з восені 1871 г. па верасень 1877 г. Неслухоўскі быў студэнтам Пецябургскага тэхналагічнага інстытута.

Пра гады вучобы амаль нічога невядома. Аднак адшукалася цікавае супадзенне пэўных фактаў яго біяграфіі з жыццямі яго равенніка рэвалюцыянера-народніка і паэта Сяргея Сінягуба (1851–1907). Ён таксама спачатку вучыўся ў Мінскай гімназіі, а затым з 1871 г. стаў студэнтам таго ж Пецябургскага тэхналагічнага інстытута. Калі ўлічыць гэтыя акалічнасці, было б дзіўным, каб яны не былі знаёмы паміж сабой. Ва ўсякім разе, тэма магчымых сувязей Сінягуба з Лучынам уяўляецца перспектыўнай.

Атрымаўшы дыплом інжынера-тэхнолага, Неслухоўскі, па непацверджаных звестках, служыў на чыгуначных складах у Тыфлісе ў перыяд з 1877 па 1879 ці нават па 1886 г. На мяжы 1879–1880 гг. яго напаткала няшчасце: ён раптоўна быў спаралізаваны, а лячэнне не дало магчымасці абыходзіцца без мыліц. Уявіце сабе маладога чалавека, якому не было і 30 гадоў, у такім стане. Жыццёвая драма, ад-

нак, не зламала Неслухоўскага, але змусіла застацца ў Мінску, дзе ён да канца дзён служыў у адміністрацыі Лібава-Роменскай чыгункі.

Максім Багдановіч пісаў: «<...> Паміж твораў Неслухоўскага няма пісьменніцкіх выкідышаў, каторыя так нярэдка цяпер. Талент яго ўстаў перад чытачамі ва ўвесь свой рост»¹. Лірыку Лучыны характарызуе эмацыянальнасць, меладычнасць, пейзажнасць, якія адным з першых адзначыў Максім Гарэцкі: «Родную прыроду Неслухоўскі першы апісаў з асаблівай паэтычнай мяккасцю, з беларускім лірызмам» [25, с. 262].

Да нас дайшло ўсяго 14 беларускіх арыгінальных вершаў паэта. У 3-томнай «Анталогіі беларускай паэзіі», якая па азначэнні ўтрымлівае ўсё лепшае, змешчана дзевяць з іх. Вось такі на рэдкасць высокі працэнт якаснай паэтычнай прадукцыі, пра што гаварыў яшчэ Багдановіч. Большасць вершаў стала класікай нацыянальнай паэзіі канца XIX ст.

Дыямент паэзіі Лучыны – польскамоўная паэма «Паляўнічыя акварэлькі з Палесся». Задоўга да Коласа і Мележа тут было апаэтызавана Палессе. Лучынава творчая спадчына дайшла да нас не ў поўным аб'ёме. І ў жыццямі паэта нямала таямніц і загадак. Пра гэта якраз і гаварыў нястомны шукальнік літаратурных скарбаў Генадзь Кісялёў: «Аўтографу мастацкіх твораў выдатнага пісьменніка эпохі Янкі Лучыны амаль не захавалася <...>. Сярод многіх легенд <...> ёсць таксама легенда аб існаванні выдання Лучынавай “Вязанкі” 1891 г.» [52, с. 324–325].

Ёсць нешта містычнае ў тым, што Г. Кісялёў знайшоў вечны спачын на Кальварыйскіх могілках. Там жа на Кальварыі побач з братам і сястрой быў пахаваны і Янка Лучына.

На карце сучаснага Мінска можна адшукаць вуліцу Яна Чачота ў мікрараёне Брылевічы і Янкі Лучыны – у Лошыцы. На жаль, большасць жыхароў сталіцы, як і насельнікі гэтых вуліц, маюць вельмі прыблізнае ўяўленне пра тое, хто гэта былі. Трэба прызнаць, што і Ян Чачот, і Янка Лучына нямала зрабілі для Беларусі, за што мы, нашчадкі, павінны быць ім глыбока ўдзячнымі.

Пытанні і заданні

1. У чым жанравая спецыфіка юбілейнага артыкула?
2. Як можна ахарактарызаваць нацыянальнае самавызначэнне Я. Чачота?
3. Падрыхтуйце рэферат на тэму «Жыццё і творчасць Я. Лучыны».
4. Раскрыце спецыфіку выяўлення патрыятычнага пафасу ў вершы Я. Лучыны «Роднай старонцы».

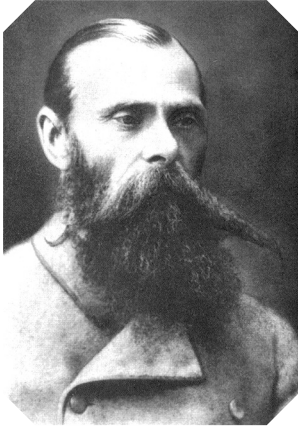
¹ Багдановіч М. Поўны збор твораў : у 3 т. Мінск, 1993. Т. 2. С. 184.

10. АДЛЮСТРАВАННЕ ЭТНІЧНЫХ СТЭРЭАТЫПАЎ У ТВОРЧАСЦІ ФРАНЦІШКА БАГУШЭВІЧА І ПЕРЫПЕТЫІ РЭЦЭПЦЫІ ЯГО СПАДЧЫНЫ

Пад *рэцэпцый* (ад лац. – прыняцце) як асноўнай катэгорыі рэцэптыўнай эстэтыкі звычайна разумеецца ўспрыманне мастацкага твора або творчай спадчыны пісьменніка ў цэлым, інакш кажучы, засваенне тэкстаў чытачамі. Аднак яно ў значнай меры залежыць як ад спецыфікі культурна-гістарычных умоў у розных краінах і ў розныя перыяды, так і ад суб'ектыўных фактараў, індывідуальных, псіхалагічных, калектывісцкіх і іншых прыярытэтаў патэнцыяльных рэцыпіентаў. Здараецца, што творчасць пісьменніка можа даволі актыўна асэнсоўвацца ў літаратуразнаўчай навуцы, але пры адсутнасці канцэптуальнасці аўтар можа дзесяцігоддзі разглядацца найперш як заснавальнік якога-небудзь літаратурнага метаду ці пачынальнік нейкага жанру, пры гэтым застаючыся, па сутнасці, «неразгаданым» творцам.

В. Быкаў у артыкуле «Ведаць тое, аб чым пішаш» разважаў: «Існуе парадаксальная на першы погляд думка, быццам для таго, каб перадаць дух часу, трэба адысці ад гэтага часу на адлегласць, бо з адлегласці ўсё відаць болей выразна. І сапраўды, сучаснасць цяжка ўлавіць для тыпізацыі» [21, с. 142]. У дачыненні да творчай спадчыны Ф. Багушэвіча трэба адзначыць, што пісьменнік, па-першае, за рэдкім выключэннем амаль не імкнуўся асэнсоўваць рэчаіснасць з адлегласці, бо пісаў пра сучаснасць, і па-другое, ён, як ніхто іншы з беларускіх літаратараў канца XIX ст., ведаў жыццёвыя ўмовы і адчуваў свой час, адлюстраванню спецыфікі якога і служыла яго прэра. Ён, практыкуючы адвакат, які ў лісце да сябра пісаў, што мае «за кліентаў палову Вільні і ваколіцаў» [13, с. 203], а таксама шматгадовы карэспандэнт пецябургскага часопіса «Крај», на старонках якога апэратыўна адгукаўся на разнастайныя факты бягучага жыцця названай

Францішак Багушэвіч
(1840–1900)

тэрыторыі. Ён знаходзіўся ў сталіцы краю, у гушчы падзей, ведаў характэрныя правы этнасацыяльнага быцця народа, якія каардынавалі паводзіны і дзейнасць прадстаўнікоў розных пластоў тагачаснага грамадства Беларусі.

Аднак трэба ўяўляць адметнасць сітуацыі на Беларусі ў апошнія дзесяцігоддзі XIX ст. Яна вызначалася тым, што большасць насельніцтва, якое складалася з сялянства, увогуле не валодала выразнай самасвядомасцю, бо наша тэрыторыя нават адукаванымі жыхарамі найперш успрымалася ў залежнасці ад іх палітычных сімпатый як дэпрэсіўная гісторыка-культурная правінцыя адпаведна Расійскай імперыі або Польшчы ці колішняй Рэчы Паспалітай.

У час паўстання 1863–1864 гг. і пасля яго паразы ў Беларусі нарасталі нацыянальная напружанасць і склаліся сацыяльна-палітычныя, эканамічныя і культурна-гістарычныя ўмовы, якія штурхалі прадстаўнікоў як прарасійскай, так і прапольскай арыентацыі да псіхалагічнага яднання і ў выніку да этнічнай кансалідацыі. Гэта пацвярджаецца, напрыклад, той радасцю, з якой Е. Раманаў успрыняў з'яўленне першага зборніка «Дудка беларуская» Ф. Багушэвіча. У 1894 г. у рэцэнзіі, змешчанай у «Гродненских губернских ведомостях», ён з задавальненнем адзначыў: «Появление этого сборничка, нам кажется, свидетельствует о том, что пробудилось-таки, наконец, русское (відавочна, лагічнай было б ужыць азначэнне *белорусское*. – І. З.) самосознание у наших ополячившихся белорусов» [6, с. 91].

Не выглядае выпадковасцю і той факт, што выданне зборніка «Дудка беларуская» (1891) супадае па часе з фармулёўкай канцэптואльных вывадаў у сферы беларусазнаўства. Так, у IV томе «Гісторыі рускай этнаграфіі» (1892), прысвечаным Беларусі і Сібіры, А. Пыпін, нягледзячы на жорсткасць цэнзуры, канстатаваў: «Освобождение крестьян в первый раз открыло для русского общества в полной мере вопрос о *белорусском народе* (курсіў А. Пыпіна. – І. З.), с которым, однако, еще предстояло познакомиться, потому что о нем недоставало иногда даже элементарных сведений» [88, с. 250–251]. І далей: «Существование местных особенностей страны и народа не подлежит

сомнению...» [88, с. 251]. Варта пагадзіцца з вывадам А. Аксёнавай: «При всей сложности обсуждения в печати положения национальных меньшинств Российской империи Пыпин поддерживал национально-культурные стремления белорусского и украинского народов и отрицательно относился к обрусительным мерам правительства» [4, с. 490]. Але тое, што засведчыў расійскі вучоны і што было зразумелым для Ф. Багушэвіча, успрымалася сучаснікамі як нешта маргінальнае і звязанае з адхіленнем ад агульнапрызнаных норм, характэрных для побытавай свядомасці.

Ф. Багушэвіч уяўляў няпростасць сваёй мэты, для дасягнення якой неабходна было вырашыць дзве складаныя задачы: выпрацаваць і пашырыць агульную літаратурную мову і такім чынам паўплываць на фарміраванне нацыянальнай самасвядомасці. У «Прадмове» да «Дудкі беларускай» у форме даверлівай гутаркі размова ідзе пераважна пра тры ключавыя прыкметы, якія характарызавалі беларусаў як адметную этнічную супольнасць, – мова, гісторыя і тэрыторыя. Пры гэтым другі і трэці кампаненты шчыльна звязаны з першым – моўным. Аўтар свядома пакідае па-за ўвагай у «Прадмове» іншыя важныя прыкметы, напрыклад праблему этноніма ці саманазвы, рэлігію, нарэшце, стаўленне беларусаў да прадстаўнікоў іншых народаў.

Этнонім беларус так і не выкарыстаны ў тэкстах багушэвічаўскіх зборнікаў. Прычына таго не ў нясмеласці, а ў асцярожнасці прадстаўнікоў, паводле выразу філосафа У. Красюка, «мясцовай прыпалячанай шляхты» [58, с. 184], з асяроддзя якой і паходзіў Ф. Багушэвіч. Ён лічыў ужо дарэчным называнне свайго галоўнага героя мужыком, але меркаваў, што яшчэ заўчасна адкрыта пазіцыянаваць яго ў якасці беларуса, бо гэта не было б праўдай і супярэчыла б згаданым вымогам тыпізацыі. Спатрэбіцца час, каб Янка Купала напісаў верш-дэкларацыю «Я мужык-беларус...» (1905–1907).

Затое этнаканфесійныя пытанні знаходзяць адлюстраванне ў вершах «Хрэсьбіны Мацюка» і «Свая зямля», а праблема этнічнай дыферэнцыяцыі на ўзроўні «свой-чужы» – у вершах «Немец», «Падарожныя жыды», «Жыдок», «Адказ Юрцы на “Панскае ігрышча”» і інш. У гэтых творах адлюстраваны міжнацыянальныя ўзаемаадносінны. Нацыянальная ж кансалідацыя не можа адбывацца без працэсу этнічнай дыферэнцыяцыі. Але ў творчасці Ф. Багушэвіча, насычанай кантэкстуальнымі антонімамі «мужык-пан», «мужык-урадовец», мы не сустракаемся з проціпастаўленнем «гутэйшы-паляк» і нават досыць рэдка з антытэзай «гутэйшы-рускі». У «Хрэсьбінах Мацюка» галоўны герой у выніку фізічнай расправы над ім, учыненай рускімі вайскоў-

цамі, адзіна магчымым выйцем з сітуацыі лічыць пераход-хрышчэнне «З *тутэйшага* (вылучана Ф. Багушэвічам. – I. 3.) ды ў палякі!» [13, с. 56]. Пры гэтым у творчасці былога паўстанца Ф. Багушэвіча праявы русафобіі не прасочваюцца, і нават прадузятасць да рускіх сустракаецца досыць рэдка. І гэта, трэба думаць, было звязана са славянафільскімі сімпатыямі аўтара, які ў «Прадмове» да «Дудкі беларускай» ужыў такую ацэнку славянскіх народаў – «пабратымцы нашыя» [13, с. 33], а ў адным з лістоў прызнаваўся, што любіць чэхаў [13, с. 206]. У катэгорыі «ружны чужы зброд» [13, с. 56] у «Прадмове» называюцца яўрэі, да якіх у вершах далучаюцца немцы і рускія.

Сярод этнічных стэрэатыпаў, ці ўстойлівых, эмацыянальна насычаных, абагульненых вобразаў тыповых прадстаўнікоў пэўных этнічных супольнасцей, вылучаюць аўтастэрэатыпы, якія адлюстроўваюць ключавыя рысы ўласнай групы, і гетэрастэрэатыпы, звязаныя з асаблівасцямі знешнасці, рысамі характару, паводзінамі і г. д. рэпрэзэнтантаў іншаэтнічных «чужынцаў». З пункту гледжання гетэрастэрэатыпаў асабліва паказальны ў плане адлюстравання міжэтнічнай адчужанасці і «антыпрышлецага» пафасу верш «Немец» з першага зборніка Ф. Багушэвіча:

Дык надта ж і стыдна, каб не памыліцца:
Пакланіцца немцу ці якому жыду!
Няхай яго сточа – набярэшся стыду;
Няхай лепей з дому я той дзень не выйду.
А пазнаць жа трудна як жыда, як немца,
Як пана якога ці там чужаземца.
А што жыд да немец – дзеці адной маткі:
І мова падобна, і адны ухваткі.
І абодва ласы на чужую працу,
І, мусіць, абодва ядуць з кроўю мацу!
Абодва абдураць, абдзяруць як ліпку,
Адбяруць і сошку за бітую скрыпку... [13, с. 50]

Відавочна, што ў вершы «немец» і «жыд» выступаюць як кантэкстуальныя сінонімы, якія абазначаюць людзей, у аднолькавай ступені схільных да круцельства, падману і існавання за кошт працы іншых. Разам з тым для багушэвічаўскага героя найбольшым клопатам з'яўляецца не столькі маральная ацэнка дзейнасці гэтых «чужаземцаў», колькі патэнцыяльная магчымасць іх неўсвядомленага ўшанавання, што выльецца ў прыніжэнне ўласнага гонару.

У артыкуле З. Шыбекі «Буржуазія», змешчаным у «Энцыклапедыі гісторыі Беларусі», аўтар, канстатаваўшы, што «ліхварства было ма-

напалізавана яўрэйскай буржуазіяй», а звязаныя з земляробствам беларусы «былі перакананы, што гандляваць могуць толькі яўрэі, што гандаль – справа нікчэмная», што 25,6 % немцаў на нашай тэрыторыі належалі да буржуазіі і інш., прыйшоў да высновы: «Такія паказчыкі сведчаць пра эканамічнае нераўнапраўе беларускай нацыі, яе малую канкурэнтаздольнасць не толькі ў эканамічным, але і ў культурным жыцці. <...> Уключэнне іншанацыянальных элементаў у буржуазныя структуры грамадства на землях пражывання карэннай нацыі – беларусаў – шкодзіла іх сацыяльнаму развіццю, ускладняла шлях да нацыянальнага самавызначэння і незалежнасці» [104, с. 137].

Такім чынам, у багушэвічаўскім творы закранаюцца рэальныя праблемы сацыяльных пераўтварэнняў у Беларусі ў другой палове XIX ст. у іх узаемазвязі з сістэмай этнічных стэрэатыпаў, звязанай з негатыўным стаўленнем тутэйшых сялян не столькі да мясцовых паноў, колькі да прадстаўнікоў іншых нацыянальнасцей – яўрэяў, немцаў і, у меншай ступені, рускіх. Вось як гэтае пытанне вырашаецца ў заключнай частцы верша «Немец»:

Здаецца б, нічога? Калі хто не ведае,
Але пачакаўшы, дык выйшла камедыя.
Жыд купіў у месце сабе камяніцу,
Глядзім – і наш рускі кінуўся за граніцу:
Пакінуў і жонку, адрокся і дзеці;
З’явіўся пан новы (гэта ўжо трэці)...
А які б то пан той?.. Ну, ці хто павера?..
Гэты ж самы немец! каб яго халера!
От цяпер згадай ты – хто кім калі стане?
Аб пану ні весці, ні слыху, нізвання,
Жыд панам зрабіўся, немец яшчэ большы,
А мужык быў голы, цяпер яшчэ гольшы!
Так і на гародзе: лебяды, крапіва, –
Толькі вырві рэпу, – дык зарастуць жыва,
Так як чорт насее! Ото ж так і людзе:
Т у т э й ш ы загіне, дык вораг прыбудзе! [13, с. 51]

Сацыяльныя пературбацыі і негатыўныя эмацыянальна-ацэначныя адносіны лірычнага героя верша да *жыда* і *немца* таксама сведчаць пра наяўнасць у тагачаснай Беларусі нацыянальнай напружанасці, ступень якой у акумуляцыі прадузятых уяўленняў была блізкай да крытычнай. Перад чытачамі адлюстраваны антаганізм: мы і яны. Яны не столькі прадстаўнікі іншых этнасаў, ці проста прыблуднікі, з якімі міжволі трэба жыць побач і ўзаемадзейнічаць, колькі галоўныя *ворагі*.

Гістарычны вопыт міжэтнічных кантактаў, набыты за папярэднія перыяды, ужо не адпавядаў умовам камунікацыі 1870–80-х гг., што інтэнсіфікавала развіццё працэсаў унутрыэтнічнай беларускай адасобленасці і такой вострай міжэтнічнай паларызацыі, якой ніколі не было раней. Зусім не ідэалізуючы мясцовае сялянства, пра што сведчаць адлюстраваныя пісьменнікам аўтастэрэатыпы, ён крытычна глядзеў на сацыяльнае дамінаванне ў тагачаснай Беларусі прадстаўнікоў некарэнных нацыянальнасцей, не закрываў вочы на іншыя этнічна-сацыяльныя супярэчнасці, напрыклад антысеміцкія норавы.

У раздзеле «Художественная литература на народном языке» III тома «Беларусаў» (Петраград, 1922) Я. Карскага творчасць Ф. Багушэвіча разглядаецца ў главе IV «Новейшая белорусская литература», у якой пасля верша «Немец» ідзе гаворка пра верш «Жыдок». Акадэмік падкрэсліў: «Впрочем, к еврею белорус относится без предрассудков: он мирится с ним и даже питает к еврею некоторое расположение. В стихотворении “Жыдок” рассказывается, как поселившийся в деревне еврей постепенно разбогател и стал пользоваться даже уважением:

Пярвей жыда звалі Бэрай,
І паршыўцам, і халерай;
Потым звалі ягамосьцям,
Жыд стаў першым ў хаце госьцям.
Пярвей ён даваў паклоны,
Потым кланяўся хрышчоны.
А цяпер, ідучы міма,
Ўсякі шапку яму здыме
І цалуе аж у рукі.

Еврей любил деньги, но погубить человека из-за них не мог:

Каб такі нам пан сыскаўся,
То б сьвятым ён называўся –

так заканчвае сваё стихотворение наш автор. Можно, однако, указать стихотворения, где явно просвечивает юдофобство Богушевича» [49, с. 417].

У заключнай заўвазе Я. Карскі не меў рацыі. Ф. Багушэвіч лічыў станоўчай рысай жыдоў іх схільнасць да кампрамісаў, умённе дамаўляцца, якія адкрыта раіў пераняць абагульненым *нам*, а г. зн. беларускім сялянам, ад імя якіх выступаў і якім адрасаваў свае творы. Такая прынцыповая пазіцыя знаходзіць мастацкае ўвасабленне ў пазбаўленым алегорыі, але баечным па форме, павучальна-гумарыстычным вершы «Падарожныя жыды». З жанрам байкі яго лучыць

кампазіцыйны падзел на афарыстычную і апісальную (з каларытным дыялогам) часткі. Пачынаецца верш з прыказак: «Што крук круку не выдзюбае вока, // То ведама даўно і ведама далёка; // І гдзе крапчайшыя дзяруцца, // Дык слабшыя няхай жа не суюцца» [13, с. 53]. У невялікай апісальнай частцы вядзецца аповед пра здарэнне ў дарозе, з наступнай завязкай: «З двух мястэчкаў два падвозцы // Двух жыдоў вязлі напроці. // Спаткаліся ж на вузенькай дарожцы // І ні адзін не уступае па ахвоце» [13, с. 53]. Пачалася сварка, і кожны з мужыкоў-вазніц пачаў няшчадна лупцаваць яўрэя-пасажыра свайго антаганіста. «Так б’юць, аж кроў цячэ жыдам! // Ты б’еш майго, а я твайму аддам!» [13, с. 54]. Дзякуючы дыялогу надаецца дынамізм дзеянню, акрэсліваецца драматызм сітуацыі, у якую не па сваёй віне, а па волі заўзятых агрэсіўных фурманаў трапілі падарожныя яўрэі, якія, аднак, знайшлі саламонава рашэнне, памяняўшыся вазніцамі. Завяршаецца верш мараллю: «А што, каб так і мы зрабілі, // А можа бы, і нас не білі?» [13, с. 54]. У вершы яўрэі паўстаюць як бязвінныя ахвяры самадурства нанятых імі фурманаў, якія толькі вонкава ўлічваюць інтарэсы сваіх працадаўцаў, а насамрэч дзейнічаюць толькі па сваім капрызе, пакладаючыся на даўнюю практыку поўнай бяспраўнасці яўрэяў і іх ніжэйшасці ў грамадстве незалежна ад матэрыяльнага становішча. Варта адзначыць, што сюжэтная калізія верша не столькі жыццёвая, колькі «баечная», літаратурная.

У XX ст. менавіта адлюстраванне этнічных гетэрастэрэатыпаў істотна паўплывала на працэс рэцэпцыі творчасці Багушэвіча, які не пазбег сумных перышетый.

Асэнсаванне асобы і творчай спадчыны Ф. Багушэвіча зазнала некалькі этапаў. Пры жыцці пісьменніка ў пачатку 1890-х гг. у ім бачылі і аўтара, які «*імкнецца абгрунтаваць права на развіццё роднай мовы*» [6, с. 88–89], і аднаго з «*ополячывшихся белорусов*», у якога, як адзначалася, «пробудилось-таки, наконец, русское самосознание» [6, с. 91], і нават пісьменніка, які незразумела для каго і для чаго выдае свае творы [6, с. 91]. У 1899 г. віленская цэнзура знайшла ў рукапісе Ф. Багушэвіча «Беларускія расказы Бурачка» тэндэнцыю «кроме “малорусской”, создать еще “белорусскую” литературу и таким образом разбить и ослабить литературное и национальное единство, а вследствие этого и политическое могущество русского народа» [6, с. 105]. Незадоўга перад смерцю пісьменніка яго творы кваліфікаваліся як наўпроставая пагроза палітычнай магутнасці Расіі. У некраюгах Ф. Багушэвіч паўстае ўжо ў іншых іпастасях: «беларускі народны пісьменнік, аўтар многіх каштоўных твораў, напісаных на аснове

мясцовага сялянскага жыцця» [6, с. 95], народалюбец, які «шчасце сваё бачыў у любові да народа» [6, с. 96], «паэт па складу свайго характару і душы», які «становіцца <...> беларускім паэтам, паэтам адзіным такога роду» [6, с. 98], «паэт Белай Русі» [6, с. 100].

У 1903 г. пабачыў свет I том («Введение в изучение языка и народной словесности») «Беларусаў» (Варшава, 1903) Я. Карскага. У ім у раздзеле з паказальнай назвай «Ненародные произведения на современном белорусском наречии» будучы акадэмік (з 1916 г.) адносна першага зборніка паэта паведамляў: «В 1891 г. вышла на белорусском наречии очень тенденциозная книжка *Мацяя Бурачка* (вылучана Я. Карскім. – I. З): *Dudka białoruskaja*. Krakow. Это сборник белорусских искусственных стихотворений, интересных для знакомства с народным языком. Как можно видеть, между прочим, из разбора этой книжки, помещенного в “Галичанине” за 1892 г. <...> а также из предисловия к самой “Дудке”, Бурачок, напоминая белорусам об их общей жизни с Литвой в прежние времена и о древности их языка, а также бывшей литературной его обработке, старается возбудить сепаратистические стремления национальные и литературные: отстранить белорусов от великорусов и побудить их к выработке самостоятельной литературы. “Pradmowa” написана довольно ловко, в духе раньше рассмотренных прокламаций (маюцца на ўвазе “Мушыцкая праўда”, “Гутарка старога дзеда” і інш. – I. З.), несомненно, с целью вызвать смуту в русском семействе. Она может даже произвести некоторое впечатление на людей, мало знакомых с историей белорусской территории и с особенностями славянских языков, которые здесь упоминаются, а также с отношениями русских наречий» [48, с. 357]. Можна пераканацца, што Я. Карскі абвінаваціў пісьменніка ў зламыснай тэндэнцыйнасці, узбуджэнні сепаратызму, імкненні аслабіць рускі свет і магчымым негатыўным уплыве публіцыстычнай прадмовы на недасведчаных чытачоў. (Зрэшты, у т. III, кн. 2 «Беларусаў» (1922) аўтар хоць і паўтарае некаторыя ранейшыя закіды, але ўжо называе Ф. Багушэвіча разам з Янкам Лучынам (I. Неслухоўскім) «главарыямі» беларускага адраджэнскага руху, сцвярджае, што яны «очень талантливые и убежденные писатели» [49, с. 403], якім акадэмік проціпастаўляў правадыроў «дальнейшего белорусского движения» [49, с. 403]).

Дарэчы, як відаць з апублікаваных у 2016 г. матэрыялаў В. Круловой, Я. Лучына таксама негатыўна ставіўся да яўрэяў, асуджаючы іх палітычны канфармізм і эканамічнае дамінаванне ў Беларусі пасля паўстання 1863–1864 гг. У абразку «З крываваых дзён» (1889) пісьменнік засведчыў: «Пасля ж паўстання <...> жыды <...> змянілі кірунак

грамадскага жыцця. Забралі ў свае рукі ўвесь гандаль краіны, асабліва лясамі, і знішчаюць іх дашчэнту, пабраталіся з расіянамі, моладзь і дзеці пачалі вывучаць рускую мову, польскую ж мову перасталі разумець. Так паступаючы, дайшлі да багаццяў, усе капіталы сканцэнтравалі ў сваіх руках, а апрача гэтага, пачалі дабівацца грамадзянскіх правоў» [59, с. 142–143].

У 1908 г. Камітэт па справах друку ў сувязі з перавыданнем зборніка «Дудка беларуская» суполкай «Загляне сонца і ў наша ваконца» прапанаваў пракурору Пецярбургскай судовай палаты «возбудить судебное преследование против автора инкриминируемых стихотворений Матая Бурачка (Франца Богушевича), местопребывание которого Комитету неизвестно» [6, с. 111], за імкненне «изобразить белоруса страдающим от произвола властей и угнетения панов» [6, с. 107]. Праваахоўнікі не ведалі, што аўтара «преступного деяния» ўжо больш за восем гадоў не было ў жывых. У нашаніўскі перыяд у беларускім друку дамінавалі станоўчыя ацэнкі творчасці пісьменніка. Часавая адлегласць, пра якую разважаў В. Быкаў, паўплывала на асэнсаванне багушэвічаўскіх твораў. Аднак пасля грамадскіх катаклізмаў 1917 г. адносіны да антысемітызму, які быў пашыранай з’явай у 1870–90-я гг., істотна змяніліся.

У 1920-я гг. выйшла некалькі выданняў працы М. Гарэцкага «Гісторыя беларускае літаратуры» (1920, 1921, двойчы 1924 г.), разлічанай на найшырэйшую аўдыторыю. Жаданне дыстанцыравацца ад антысемітызму прымусіла аўтара апраўдваць пісьменніка: «Нацыянальны элемент у Багушэвіча ніколі не пераходзіў у нацыяналістычную аднабокасць некаторых нацыянальных і маланацыянальных нашаніўцаў» [25, с. 243]. Непасрэдна ж перад гэтым дэкларавалася: «Па духу, па спосабе думання, па ідэалогіі ўся наогул паэзія Багушэвіча вельмі нацыянальна, так што ён – наш першы нацыянальны паэт у поўным значэнні гэтага слова» [25, с. 243]. Аналізуючы творы, «у якіх *нацыянальны элемент* (курсіў М. Гарэцкага. – І. З.) узят за самы прадмет творчасці» [25, с. 247], аўтар спыняецца на вершах «Мая хата», «Хмаркі», «Калыханка», «Ахвяра», «Хрэсьбіны Мацюка». Вершы «Немец» і «Падарожныя жыды», у якіх адлюстроўваюцца этнічныя гетэрастэрэатыпы і азначаецца нацыянальны элемент, відаць, свядома не аналізуюцца даследчыкам, які заўважае: «Яго (Багушэвіча. – І. З.) сацыяльны падыход спараджаў сатыру ў адносінах да паноў, жыдоў-гандляроў, немцаў-авантурнікаў, мужыкоў-нядбаліц і г. д.» [25, с. 257]. М. Гарэцкі такім пералікам аднародных членаў наўмысна сцвярджаў «інтэрнацыянальны» характар суб’ектаў выкрыцця.

Выключэнне складае верш «Жыдок», які зноў жа разглядаецца як узор сатырычнага твора «на эксплуатацятараў-гандляроў, якімі з розных гістарычных і іншых прычын сталіся на Беларусі найболей людзі жыдоўскай нацыі, як эксплуатацятарамі-панамі сталіся людзі польскай і пазней маскоўскай нацыі» [25, с. 257]. Аўтар падкрэслівае, што «нічога благага проціў усяе жыдоўскае нацыі ў гэтай сатыры Багушэвіча няма» [25, с. 257], што «тут пясняр апісаў такога “жыдка” (не зневажаючы гэтым яго нацыю)» [25, с. 258]. Не ўвайшлі названья вершы і ў выдадзеную М. Гарэцкім «Хрэстаматыю беларускае літаратуры. XI век – 1905 год» (Вільня, 1922), у «Прадмове» да якой складальнік адзначыў, што «кніга больш-менш дапасована да маёй “Гісторыі беларускае літаратуры”» [100, с. 3].

У БССР важкім крокам у справе папулярызачыі творчасці Ф. Багушэвіча сталі «Нарысы гісторыі беларускае літаратуры. Ч. 1» (1928) М. Пятуховіча. У прысвечаным пісьменніку раздзеле аўтар, спаслаўшыся на даследаванні М. Гарэцкага і Я. Карскага і адзначыўшы беднасць біяграфічных матэрыялаў, прыйшоў да слушнай высновы: «Далёка ад прынцыпу “мастацтва для мастацтва” Багушэвіч вынес свой падарунак музы на шырокую гістарычную арэну барацьбы. Але стыхія барацьбы не нашкодзіла эстэтызму: творчасць беларускага паэты <...> – няўмірушчы помнік здаровага сынтэзу грамадзкасці і мастацкасці» [84, с. 108].

Асабліва важнае значэнне, на нашу думку, мае прысвечаны Ф. Багушэвічу артыкул М. Пятуховіча, змешчаны ў першым томе выдання «Літаратурная энцыклапедыя» (1930). У ім акцэнтуюцца ўвага на сувязі светапогляду пісьменніка і эстэтыкі яго творчасці з народніцтвам: «Идеология белорусского поэта – народническая. Она возникла на почве разложения крепостного хозяйства, возможно под влиянием украинского и русского народничества. <...> С народниками Б[огушевича] роднит также психология кающегося дворянина и своего рода антиэстетизм. Формально-художественные приемы Б[огушевича] тесно связаны с его народнической тематикой. Поэт весьма часто стремится взглянуть на жизнь глазами простого человека – крестьянина; этим и объясняются в поэзии Б[огушевича] приемы сказа и острашения. <...> Даже привлекая общечеловеческие сюжеты, Б[огушевич] подчиняет их народнической тематике. Так, напр[имер], в разработку фаустовской легенды и легендарно-религиозных представлений о загробном мире поэт вносит народнические мотивы» [83]. Аднак гэтыя каштоўныя вывады, як і заўвага, што пісьменнік «к политическим вопросам <...> относится с значительным индифферентизмом» [83],

не знайшлі развіцця ў багушэвічнаўстве савецкага перыяду: у 1937 г. М. Пятуховіч быў расстраляны, а ў хуткім часе трапіла пад забарону і сама «Літаратурная энцыклапедыя».

Даследчык гістарыяграфіі рэвалюцыйнага народніцкага руху М. Цюкачоў у доктарскай дысертацыі прыйшоў да наступнай высновы: «Период с середины 1930-х до середины 1950-х гг. – это <...> период доминирования сталинской концепции народничества. В развернутом виде эта концепция была сформулирована в «Кратком курсе» истории ВКП (б) в 1938 г. <...> Народничество было объявлено “злейшим врагом марксизма”, поэтому его научное изучение полностью прекратилось. Очень большое внимание уделялось освещению деятельности “революционных демократов” 1860-х гг., которые, якобы, и были прямыми предшественниками социал-демократии марксистского толка» [95]. Такім чынам, прычына хавалася ў прынцыповай змене ідэалагічнага курсу бальшавіцкай партыі, што ў далейшым прымушала даследчыкаў дыстанцыраваць Ф. Багушэвіча ад народніцкай ідэалогіі, часам ужываючы для абазначэння яе перыфразу «стары, сялянскі сацыялізм» ці наогул адмаўляючы ўплыў народніцтва на творчасць пісьменніка.

У Заходняй Беларусі даследаваннем жыцця і творчасці Ф. Багушэвіча плённа займаўся А. Станкевіч і А. Луцкевіч, які ў багатым на новыя матэрыялы артыкуле «Жыццё і творчасць Фр. Багушэвіча ў успамінах ягоных сучаснікаў» (1938) сцвярджаў: «На маё пытанне, ці не было ў Багушэвіча нейкае лучнасці з народавольцамі, Нагродзкі адказаў нэгатыўна. Дый здаецца, што пацвярджэнне гэтага дае заўсёдная варожасць Багушэвіча да ўсяго расейскага, якую Нагродзкі асабліва падчыркае» [70, с. 326]. Значна раней, напрыклад у артыкуле «Жыдоўскае пытанне ў нашым пісьменстве» (1921), выдадзеным нават асобнай брашураю, А. Луцкевіч быў салідарны з М. Гарэцкім, калі пісаў: «Калі беларускі народ і мае благое пачуццё да жыдоў, дык адносіць яго пераважна да адзінак, да запраўдных эксплёататараў вёскі. Гэтае пачуццё асабліва ярка выяўляе <...> В. Дунін-Марцінкевіч, рысуючы ў сваёй оперы “Сялянка” тып шынкара-круццяля. <...> Таксама, як Марцінкевіч, да жыдоўскага пытання падыходзілі і такія прадстаўнікі беларускіх народнікаў, як Мацей Бурачок і Янка Лучына. Справу гэту Бурачок закрануў ужо ў сваім адказе Юрцы (Гурыновічу) на яго верш “Панскае ігрышча”, але больш поўна асвятляе яе ў сатырычным вершу “Жыдок”» [70, с. 105]. Далей ідзе цытата са спасылкай на «Гісторыю...» М. Гарэцкага. Звернем увагу на тое, што ў пачатку 1920-х гг. А. Луцкевіч лічыў Ф. Багушэвіча беларускім народнікам.

Ва ўсякім разе, пісьменнік быў салідарны з многімі ідэалагічнымі ўстаноўкамі народнікаў. Нездарма М. Гарэцкі ў «Гісторыі беларускае літаратуры» перыяд «ад Багушэвіча да 1905 г.» называў «народніцкім».

У першай трэці XX ст. «Дудка беларуская» і «Смык беларускі» актыўна і неаднойчы перавыдаваліся ў розных гарадах, аднак паводле загаду № 33 Галоўліта БССР ад 3 чэрвеня 1937 г. віленскія, мінскія і ковенскія выданні багушэвічавых зборнікаў, разам з сотнямі іншых «шкодных» кніг і брашур, было загадана канфіскаваць і знішчыць шляхам пропуску праз рэзальныя машыны або спалення [68, с. 154, 155, 163]. Таксама на знішчэнне асуджаліся ўсе кнігі М. Гарэцкага, А. Луцкевіча, «Нарысы гісторыі беларускае літаратуры. Ч. 1» (1928) М. Пятуховіча, «Нарысы па гісторыі беларускай літаратуры» (1922) М. Янчука [17, с. 155–167]. У графу «Дадаткова канфіскуюцца» патрапілі чытанкі для трэціх і чацвёртых класаў, выдаваныя ў 1933–1936 гг., і, па сутнасці, усе школьныя хрэстаматыі па беларускай літаратуры для п'ярых – сёмых, дзявятых – дзясятых класаў [68, с. 167], у тым ліку тыя, складальнікам якіх быў Л. Бэндэ. Маштабнасць тагачаснай татальнай ідэалагічнай чысткі пацвярджаецца і тым, што ў спісе «варожых» кніг, акрамя дзясяткаў навуковых і мастацкіх выданняў, у тым ліку паэмы «Тарас на Парнасе», фігуруюць нават «Пытанні ленінізму» (1931) І. Сталіна ў перакладзе на беларускую мову.

Пачынаючы з 1940 г. на працягу паўстагоддзя ў БССР чытачы маглі знаёміцца толькі з адобранай цэнзурай часткай творчай спадчыны Ф. Багушэвіча, якая выдавалася ў выглядзе «Выбраных твораў» у 1940, 1946, 1952 і 1967 гг. Пры гэтым не толькі сцвярджалася пра сакрамэнтальнае «ўсё лепшае», але і згадвалася пра так званыя «памылкі». Так, у прадмове Я. Шарахоўскага да выдання 1952 г. канстатавалася: «Вобраз пісьменніка, які паўстае з яго творчасці, – гэта вобраз сялянскага дэмакрата, змагара за долю народную, у светапоглядзе якога часам спалучаліся рысы перадавой ідэалогіі з рысамі адсталымі і рэакцыйнымі, але творчасць якога, узятая ў цэлым, адыграла значную ролю ў справе абуджэння народнага самаўсведамлення» [103, с. 22]. У катэгорыю «не лепшага» ў выданні 1952 г. трапілі па чатыры вершы з кожнага зборніка паэта: «Дудка беларуская» – «Здарэнне», «Немец», «Падарожныя жыды», «Хрэсьбіны Мацюка»; «Смык беларускі» – «Жыдок», «Панскае ігрышча (Юркі)», «Адказ Юрцы на “Панскае ігрышча”» і «Свая зямля». У большасці гэтых вершаў спецыфічным чынам адлюстраваны этнічныя стэрэатыпы і міжнацыянальныя ўзаемаадносіны. Непрадстаўленасць тэкстаў прыводзіла да казусаў. Так, Я. Шарахоўскі сцвярджаў: «Праўда, выражаючы сялянска-дэма-

кратычную ідэалогію, творчасць Багушэвіча не пазбаўлена і адсталых, а часам і рэакцыйных рыс (нацыяналістычныя настроі ў вершах “Немач”, “Хрэсьбіны Мацюка”, “Здарэнне” і інш.) [103, с. 22]. Як бачым, верш «Немец» названы «Немач», а залічэнне верша «Здарэнне» да нацыяналістычных – элементарны ляпус.

Вымушаны ідэалагічна эдыцыйны прынецпы практыкаваўся пры выданні зборнікаў тэкстаў «Беларуская літаратура XIX стагоддзя» (1940, 1950), «Беларускія пісьменнікі другой паловы XIX стагоддзя» (1956), хрэстаматый для студэнтаў ВНУ «Беларуская літаратура XIX стагоддзя» (1971, 1988). Зразумела, што кожнае наступнае выданне дапрацоўвалася і дапаўнялася новымі матэрыяламі, але вершы «Немец», «Падарожныя жыды», «Жыдок», «Панскае ігрышча (Юркі)», «Адказ Юрцы на “Панскае ігрышча”» не пабачылі друку нават на старонках апошняга са згаданых выданняў.

У савецкі перыяд якраз нацыянальны аспект, і справа тут не толькі ў антысемітызме, у творчай спадчыне пісьменніка падлягаў ідэалагічнай карэкціроўцы. Тады быў запатрабаваны народны трыбун, мужыцкі адвакат, выкрывальнік сацыяльнай несправядлівасці, а не нацыянальны паэт. У адным з лістоў да Я. Карловіча, крытыкуючы дзейнасць банкаў, Ф. Багушэвіч пісаў: «Гэта звычайная праява камунізму, а можа, нават усяго сацыялізму, гэткае свайго роду “самоуправство”!» [13, с. 250]. Заўважым: сацыялізм, па меркаванні Ф. Багушэвіча, быў генетычна звязаны з «самоуправством». Як прадбачанне ўспрымаецца такая ацэнка ў супастаўленні з практыкай выдання творчай спадчыны пісьменніка пасля 1937 г.

Важным у пасляваенным багушэвічнаўстве стаў 1948 год. На старонках газеты «Літаратура і мастацтва» 17 студзеня выйшла публікацыя дырэктара Інстытута літаратуры і мовы АН БССР В. Барысенкі «Ідэйныя скажэнні ў асобных артыкулах крытыкаў і літаратуразнаўцаў». Матэрыял быў падрыхтаваны нібыта ў сувязі з абмеркаваннем вучэбных праграм і хрэстаматый па беларускай літаратуры для школ. Прасякнуты «ідэямі сталінскай дружбы народаў» аўтар выказваў упэўненасць у тым, што праграмы «маюць грубыя палітычныя памылкі і скажэнні нацыяналістычнага характару» [15]. З клопатам пра ідэалагічную бальшавіцкую выверанасць і навуковасць ён крытыкаваў публікацыі М. Ларчанкі, Ю. Пшыркова, У. Агіевіча, Л. Фіглоўскай і агулам беларускіх буржуазных нацыяналістаў. Настойваючы на класавай дыферэнцыяцыі пісьменнікаў мінулага і выступаючы супраць прыхарошвання іх творчых абліччаў, а таксама супраць так званай адзінай плыні, В. Барысенка рэзка размяжоўваў В. Дуніна-Марцінкевіча

і Ф. Багушэвіча, А. Ельскага і К. Каліноўскага, Я. Купалу і А. Гаруна, крытыкаваў М. Ларчанку за агульнае падвядзенне іх пад катэгорыю «выдатных асветнікаў». А самая высокая ацэнка «выдатны», на думку аўтара, датычыцца ў першую чаргу асобы Ф. Багушэвіча – прадстаўніка «рэалістычна-дэмакратычнай літаратуры», які і «рашуча выступаў», і «правільна вызначыў», і, разам з іншымі прагрэсіўнымі творцамі, меў правільныя «погляды на гістарычнае прызначэнне народа», разумеў народнасць літаратуры... Сам тэкст, насычаны сацыялагічнымі клішэ і палітызаванымі штампамі, пакідае ўражанне, што аўтар абараняе пісьменніка ад нейкага неназванага апанента. В. Барысенка добра памятаў страты беларускай літаратуры і літаратуразнаўства ў 1930-я гг. і меў прыхаваны намер, бо прапанаваў своеасаблівы, адпаведны духу часу варыянт «лагоднай» крытыкі.

Яго «Ідэйныя скажэнні ў асобных артыкулах крытыкаў і літаратуразнаўцаў» яўна кантраставалі з назвай іншага артыкула «Невуцтва і абарона нацыяналізма», апублікаванага 31 студзеня 1948 г., г. зн. праз два тыдні, у той жа газеце «Літаратура і мастацтва». Аўтарам быў Л. Апанасовіч (Лукаш Бэндэ), які з цалкам выкрывальным пафасам сярэдзіны 1930-х гг. пісаў: «Багушэвічу, як сялянскаму дэмакрату, уласцівы не толькі моцныя, але і слабыя бакі, не толькі прагрэсіўныя элементы, але і асобныя рэакцыйныя тэндэнцыі. <...> Паэту і яго творчасці ўласцівы і ноты пропаведзі нацыянальнай замкнёнасці, ізаляванасці, а разам з тым і ваяўнічы шавінізм у адносінах да яўрэяў, ідэалізацыя і ўсхваленне каталіцызма. Гэтыя тэндэнцыі яўна супярэчаць здароваму і цвярозаму дэмакратычнаму рэалізму паэзіі Багушэвіча. <...> Але факт застаецца фактам, і аб ім трэба ведаць нашаму чытачу. А між тым, некаторыя літаратуразнаўцы не любяць і не хочуць гаварыць аб кансерватыўных элементах і рэакцыйных тэндэнцыях у творчасці Багушэвіча. <...> Некаторыя крытыкі лічаць, што чым больш напішаш аб пісьменніку пахвальнага, хоць і непраўдзівага, тым большую карысць прынясеш справе папулярызацыі літаратуры. На гэты шлях стаў М. Ларчанка <...> у сваім артыкуле “Першы вялікі нацыянальны паэт”, надрукаваным у часопісу “Беларусь” (1945 г., № 1), [ён] замоўчвае кансерватыўныя і рэакцыйныя тэндэнцыі ў творчасці Багушэвіча і характарызуе яе як суцэльна прагрэсіўную, рэвалюцыйную» [11]. Паказальна, што аналагічныя факты ў метадалагічных падыходах выклікаюць заклапочанасць і В. Барысенкі: «У асобных літаратуразнаўцаў выявіўся аднабокi падыход да ацэнкі пісьменнікаў. Гэта відаць з таго, што падкрэсліваюцца толькі станоўчыя бакі і за-

моўчаюцца іх слабыя бакі, памылкі і недахопы. Нашы літаратуразнаўцы і крытыкі любяць “папраўляць гісторыю”. Памылкі і недахопы творчасці выдатных пісьменнікаў мінулага ператвараюцца пад іх пяром у станоўчыя бакі. Гаварыць аб недахопах класікаў літаратуры яны лічаць вялікім грахам» [15].

У абодвух крытыкаў назіраецца не проста пэўная, а амаль поўная сугучнасць ідэй, і толькі форма іх выкладання адрозніваецца. Гаворка ідзе пра адно і тое ж, толькі іншымі словамі, нават і ключавая лексема супадае («замоўчвае», «замоўчаюцца»). Перакананы, што ў дадзеным выпадку адзін з тэкстаў з’яўляецца «донарскім», а другі – другасным, прычым незалежна ад паслядоўнасці апублікавання тэкстам-крыніцай стаў артыкул Л. Бэндэ, інвектыўны па сваёй сутнасці ў адносінах да багушэвічаўскай творчасці, а артыкул В. Барысенкі з апалагетыкай пісьменніка напісаны пазней.

Л. Бэндэ заўважыў ідэйную сугучнасць артыкула М. Ларчанкі з вывадамі і трактоўкамі творчай спадчыны паэта, прапанаванымі М. Гарэцкім, якога крытык называе «ярым нацыяналістам». З абурэннем аўтар падсумоўвае: «З пункту гледжання Гарэцкага, нават антысемітызм не з’яўляецца нацыяналізмам, нацыяналістычнай аднабокасцю. Так сцвярджаў Гарэцкі. Але на што спатрэбілася савецкаму крытыку паўтараць нацдэмаўскія зады? <...> Аб гэтых памылках Ларчанкі, можа, і не варта было б пісаць, калі б яны былі вынікам толькі палітычнай непісьменнасці іх аўтара і не мелі пашырэння сярод іншых літаратараў. Але Ларчанка не адзін» [11]. Вось па гэтай прычыне нібыта і падае свой разгневаны голас Л. Апанасовіч, які далей пераходзіць да разнаснай крытыкі Ю. Пшыркова за яго ацэнку «Нашай нівы».

У той час крытык-вulьгарызатар жыў у Ленінградзе і не мог непасрэдна і галоўнае аператыўна ўплываць на падзеі ў Мінску, дзе ўсур’ёз занепакоіліся многія, бо ярлык невука і абаронцы нацыяналізму ў будучым маглі атрымаць не толькі М. Ларчанка і Ю. Пшыркоў. Гэта відаць з таго, што побач з артыкулам В. Барысенкі быў надрукаваны адмысловы верш А. Зарыцкага «Некалькі слоў пра гісторыю нашай літаратуры», у якім праводзілася думка, што ў пасляваенны час выцягваць нешта з пыльных архіваў непрадуктыўна. У гэтым бачыцца адкрыты намёк на дзейнасць Л. Бэндэ, які ў майскім нумары часопіса «Польмя» за 1947 г. змясціў вялікі артыкул «Новае аб Ф. Багушэвічу», дзе апублікаваў архіўныя дакументы пра непрацяглы пецябургскі перыяд студэнта з Беларусі і ўзбуджаныя судовыя справы супраць аўтара зборнікаў «Дудка беларуская» і «Смык беларускі», пра што гаварылася вышэй.

Гісторык беларускай крытыкі і літаратуразнаўства М. Мушыньскі адзначыў: «Змест артыкула Бэндэ сведчыць аб тым, што яго аўтар безнадзейна адстаў ад часу, застаўся на пазіцыях вульгарна-дагматычнай крытыкі. Логіка і тон разважанняў крытыка ствараюць ілюзію таго, што мы нібыта чуем яго голас [19]30-х гадоў. Бэндэ не разумёў, што так пісаць у [19]40-я гады пра Багушэвіча ўжо нельга...» [75, с. 66]. Аднак крытыка не задавальняла ціхая архіўная праца: як і ў 1930-я гг., ён зноў прагнуў кіраваць літаратурным працэсам у Беларусі, навязваць свае вульгарна-сацыялагічныя ўяўленні, дыктаваць, павучаць, выкрываць невуцтва і выяўляць апалагетаў нацыяналізму. У той жа час ён ніяк не чакаў, што яго пасквілю будзе дадзена адпаведная і вельмі апэратыўная ацэнка. Ужо 14 лютага 1948 г. адбылося сумеснае пасяджэнне сакратарыята СП БССР і вучонага савета Інстытута літаратуры і мовы АН БССР, на якім абмяркоўваўся артыкул Л. Бэндэ. З дакладам выступіў В. Барысенка, а ў дэбатах узялі ўдзел М. Лынькоў, М. Клімковіч, Н. Перкін, І. Лушчыцкі, Ю. Пшыркоў, Я. Усікаў, М. Ларчанка, А. Кучар і інш. У выніку ўжо 21 лютага ў газеце «Літаратура і мастацтва» была надрукавана справаздача, а ад рэдакцыі праводзілася пастанова: «Рэдакцыя прызнае памылковым друкаванне артыкула Л. Апанасовіча» [9]. Так творчая спадчына Ф. Багушэвіча спрычынілася да заняпаду ваяўнічай дзейнасці лідара беларускай вульгарызатарскай крытыкі сярэдзіны ХХ ст. Можна гаварыць аб прадуманай і эфектыўнай антыбэндаўскай кампаніі, каардынаванай В. Барысенкам, усёй чыннасці якога ў айчынным літаратуразнаўстве журналіст А. Лукашук дарэмна дае негатывную ацэнку ў артыкуле «Дырэктар літаратуры» [68, с. 168–202]. Праўда, яшчэ невядома, якія былі б канчатковыя вынікі, калі б той жа 1948 год у СССР не стаў пікам барацьбы з касмапалітызмам, якая суправаджалася дыскрымінацыйнай яўрэйскай. У БССР крытыкі-каспапаліты, у іх ліку Л. Бэндэ, былі канчаткова асуджаны ўвесну 1949 г. Меў дачыненне да развянчання аўтара «Невуцтва і абароны нацыяналізма» і Ю. Пшыркоў.

У 1957 г. была выдадзена манаграфія В. Барысенкі «Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя», у якой пісьменнік на доўгія гады быў «прызначаны» пачынальнікам крытычнага рэалізму ў нашай літаратуры. У даследаванні, згодна з бальшавіцкімі канцэпцыямі і ўстаноўкамі, абвясчалася, што Ф. Багушэвіч разам з іншымі дэмакратычнымі дзеячамі выступаў супраць «ліберальных народнікаў» [16, с. 189], «цалкам салідарызаваўся з ідэолагамі рэвалюцыйнай дэмакратыі <...> Чарнышэўскім, Некрасавым, Каліноўскім» [16, с. 189], бічаваў «нізкапаклонства

і рабалепства перад заходняй буржуазна-дваранскай культурай» [16, с. 204], асуджаў «“вялікіх паноў” за іх касмапалітызм, пагарду да айчынай культуры, нацыянальных традыцый» [16, с. 204] і г. д. Нягледзячы на свядомае ігнараванне прынцыпаў гістарызму, што выявілася ў відавочнай мадэрнізацыі мінулага, праца В. Барысенкі стала важкім здабыткам багушэвічнаўства, якое развілася ў далейшым пад уплывам прапанаваных ідэалагізаваных трактовак.

У 1960-я гг. пачаў прэваліраваць крынічнаўчы аспект у даследаваннях, плённа працавалі на ніве багушэвічнаўства С. Майхровіч (кніга «Жизнь и творчество Ф. Богушевича» (1961)), С. Александровіч (увёў у навуковы ўжытак тэкст апавядання «Тралялёначка», публіцыстыку і многія лісты пісьменніка), Г. Кісялёў (меў дачыненне да павышэння грамадзянскага статусу з сялянскага дэмакрата да дэмакрата рэвалюцыйнага) і інш. Былі свае здабыткі і ў наступныя дзесяцігоддзі: з канца 1980-х гг. творы Ф. Багушэвіча пачалі друкавацца без цензурных абмежаванняў, у 1990 г. пабачыла свет факсімільнае перавыданне зборніка «Дудка беларуская», у 1992 г. – апавядання «Тралялёначка». У 1991 г. з’явілася «найбольш поўнае выданне» «Твораў» пісьменніка. Прадстаўніком краязнаўчага напрамку даследавання жыцця і творчасці Ф. Багушэвіча быў У. Содаль – аўтар кніг «Кушлянскі кут» (1990), «Сцежкамі Мацея Бурачка: Пошукі, замалёўкі, нарысы» (1991), «Жупранская старана» (1992), «Свіранскія крэскі» (1995), «Бласлаўёныя Кушляны» (2009).

У XXI ст. працягваюць паўставаць калізіі ў далейшай рэцэпцыі творчай спадчыны Ф. Багушэвіча. У 2006 г. выйшла па-свойму цікавае эсэізаваанае даследаванне В. Булгакава «Гісторыя беларускага нацыяналізму», трэці раздзел якога мае назву «Ф. Багушэвіч і міт беларускага адраджання». Тут выразна акрэслілася імкненне да кардынальнай змены кірункаў даследавання, выпрацоўкі «новага погляду» на творчасць пісьменніка, што звязана з прынцыповай карэкціроўкай усяго комплексу эстэтычных каштоўнасцей. Аднак звернем большую ўвагу на кнігу В. Акудовіча «Код адсутнасці. Асновы беларускай ментальнасці» (2007). У ёй ёсць асобны раздзел «Францішак Багушэвіч і Адам Міцкевіч». Тут аўтар зборніка «Дудка беларуская» паўстае як адметны злосны геній беларускай нацыі, які, дзякуючы сваім «прыдумкам» і «казкам», нібыта асудзіў беларускі народ і Беларусь на пажыццёвае ўспрыманне саміх сябе і аўтапрэзентацыю ў свеце як гаротнікаў і прадстаўнікоў ніжэйшых пластоў грамадства. Аўтар сцвярджае: «На тую пару (XVIII–XIX стагоддзі. – І. З.) уся наяўная Беларусь цалкам магла быць апісанай у “нізавой” мадэлі. Гэтую сітуацыю і зафіксаваў

Францішак Багушэвіч, стварыўшы сваю Беларусь паводле формы паэтычнага міфу, цалкам закарэпагану ў пад сацыяльнага быцця. А далей заўважым, што прыдуманая паэтам краіна гнілых хатак і дурных, як варона, мужыкоў займела дзіўны – фантастычны лёс. Усе наступныя генерацыі і пакаленні беларускіх паэтаў, краязнаўцаў, публіцыстаў, якія і сфармавалі ідэалагему нацыі <...> пачыналі і завершвалі афармленне свайго відзежу Беларусі ў фармаце таго паэтычнага міфу, які распавёў напрыканцы XIX стагоддзя адвакат з Вільні. Гэта з ягонай прыдумкі з’явіліся і знямоглыя беларусы, што нясуць на худых плячах сваю гаротную долю (Янка Купала), і “пяць лыжак заціркі” ў прыклад самай вялікай мары тутэйшага чалавека (Змітрок Бядуля), і **лапаць** (вылучана В. Акудовічам. – I. З.) дзедзета Талаша, як адзіная аўтэнтычная зброя гераізаванага беларуса (Якуб Колас), і каўтун на галаве палешука, як нацыянальная адметнасць, і гнілое балота, як конгеніяльны нішчымнай долі пейзаж...» [5, с. 79–80].

Паводле В. Акудовіча, і Я. Купала, і З. Бядуля, і Я. Колас, і іншыя паўстаюць не як майстры слова, якія імкнуліся па-мастацку адлюстроўваць рэчаіснасць, а як нятворчыя паслядоўнікі Ф. Багушэвіча, які толькі сілаю свайго таленту стварыў такі дэфармаваны мастацкі свет нацыянальнай экзістэнцыі, са сферы якога не змаглі вымкнуць пазнейшыя літаратары. Але ж і сучаснік Ф. Багушэвіча, тонкі лірык Я. Лучына, ва ўнісон Мацею Бурачку сцвярджаў у вершы «Роднай старонцы»:

Усё ў табе бедна. Часта заплача
Мужык-араты дзеля зной долі,
Цяжка працуючы. Ён жа, адначка,
З табой расстацца не ждзэ ніколі.
І непрыглядную хату з пажыткамі,
І поле скупое, выган без пашы
Мы, апрануўшыся старымі светкамі,
Любім і цэнім – бо яны нашы [71, с. 79–80].

Таму не існуе віны Ф. Багушэвіча ў тым, што ён нібыта фатальна «абмужычыў і звясковіў» Беларусь. Нагадаем, што вобразы гаротнай, пакрыўджанай, занябданай Беларусі і выявы нягеглых беларусаў пачалі актыўна стварацца яшчэ ў першай палове XIX ст. Такім чынам, рэвізіянісцкая пазіцыя В. Акудовіча малаабгрунтаваная, але сама наяўнасць хай сабе і эксцэнтрычнага погляду на творчасць пісьменніка сведчыць пра адчувальную прысутнасць яе і ў сённяшняй культурнай прасторы. Гэта пацвярджае таксама і зборнік навуковых артыкулаў да 170-годдзя з дня нараджэння Ф. Багушэвіча «Асоба і творчасць Ф. Багушэвіча ў прасторы і часе» (Брэст, 2010). У 2015 г. у серыі «Беларускі кні-

газбор» пабачыў свет чарговы том, які змяшчае «Выбраныя творы» Ф. Багушэвіча (уклад. Я. Янушкевіч). Вось ужо 125 гадоў творчасць пісьменніка знаходзіць сваіх чытачоў сярод суайчыннікаў.

Такім чынам, спецыфіка адлюстравання этнічных стэрэатыпаў у творчасці Ф. Багушэвіча была звязана з ростам нацыянальнай кансалідацыі беларусаў у 1870–90-я гг. і імкненнем пісьменніка да захавання самабытнай духоўнай культуры шляхам стварэння літаратуры на роднай мове. Этнічныя гетэрастэрэатыпы як своеасаблівыя рэгулятары паводзін ва ўзаемаадносінах з прадстаўнікамі іншых этнічных груп, увасобленыя ў багушэвічаўскіх вершах «Немец», «Падарожныя жыды», «Хрэсьбіны Мацюка», «Жыдок» і інш., у першай палове XX ст. выклікалі неабгрунтаваныя абвінавачванні аўтара ў антысемітызме, а ў перыяд з 1940 па 1991 г. выключаліся са збораў твораў пісьменніка, а таксама хрэстаматый і зборнікаў тэкстаў.

Рэцэпцыя творчасці Ф. Багушэвіча ў літаратуразнаўстве зазнала некалькі этапаў і не пазбегла досыць складаных перыпетый. Так, Я. Карскі ў розных тамах фундаментальнага даследавання «Беларусь» істотна карэкціраваў свой погляд на ідэйна-мастацкія асаблівасці твораў пісьменніка. М. Гарэцкі ў «Гісторыі беларускае літаратуры» імкнуўся апраўдаць адметнасць асвятлення пісьменнікам нацыянальнай праблематыкі, М. Пятуховіч падкрэсліваў лучнасць яго творчасці з народніцкай ідэалогіяй. Інвектыўныя ацэнкі багушэвічаўскай спадчыны сталі адной з прычын завяршэння актыўнай крытычнай дзейнасці Л. Бэндэ. Даследаванні ў галіне багушэвічазнаўства асабліва плённа развіваліся ў другой палове 1950-х – 1960-я гг., у XXI ст. цікавасць да творчасці пісьменніка не змяншаецца, робяцца спробы канцэптуальнага пераасэнсавання яго спадчыны.

Пытанні і заданні

1. Што разумеецца пад тэрмінам «рэцэпцыя» ў літаратуразнаўчай навуцы?
2. Што такое этнічныя стэрэатыпы?
3. Якім чынам адлюстраванне этнічных стэрэатыпаў паўплывала на рэцэпцыю творчай спадчыны Ф. Багушэвіча ў XX ст.?
4. Складзіце спіс прац, прысвечаных асэнсаванню творчасці Ф. Багушэвіча.
5. Ахарактарызуйце спробы пераацэнкі асобы і творчасці Ф. Багушэвіча ў XXI ст.
6. Падрыхтуйце рэферат на тэму «Сацыяльная і псіхалагічная праўдзівасць характараў герояў вершаваных твораў Ф. Багушэвіча».

11. АПАВЯДАННЕ Ф. БАГУШЭВІЧА «ТРАЛЯЛЁНАЧКА» Ё БЕЛАРУСКИМ ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВЕ

Для кваліфікаванага філолага важна валодаць навыкамі і ўменнямі самастойнай падрыхтоўкі аналітычнага агляду літаратуры па тэме, які мае на мэце не проста азнаямленне з сучасным станам даследаванасці канкрэтнага пытання, а здольнасці выяўлення яго праблемнага поля, раней нявывучаных або памылкова ці недастаткова асветленых аспектаў. Пры **франтальным аглядзе** прыцягваецца да вывучэння максімальная колькасць крыніц інфармацыі рознага характару.

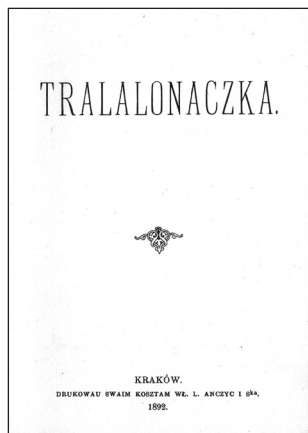
Светлай памяці Генадзь Кісялёў у артыкуле «Францішак Багушэвіч і Ян Карловіч» заўважыў: «1891 год быў плённым у творчай біяграфіі Багушэвіча» [54, с. 273]. Гэта яскрава пацвярджаецца ў эмацыянальных і інфармацыйна насычаных лістах беларускага пісьменніка да даўняга сябра, апекуна і вядомага вучонага-гуманітарыя Яна Карловіча. У ліпені, верагодна, падчас сумеснага побыту ў Кракаве, аўтар «Дудкі беларускай» быў моцна расчараваны, пазнаёміўшыся з «вельмі няўдалай», на яго думку, карэктурай свайго першага паэтычнага зборніка. Аднак гэтая акалічнасць, як і фінансавыя цяжкасці ды працяглы дэпрэсіўны душэўны стан, не адбіліся адмоўна на багушэвічаўскіх творчых планах, паколькі ў лісце ад 7(19) верасня таго ж года да названага адрасата Ф. Багушэвіч так, нібы між іншым (верагодна, пытанне абмяркоўвалася пры нядаўняй сустрэчы), пазначыў: «Дудка пераходзіць да песень і праявічай аповесці» [13, с. 242]. Якраз гэтая згадка дала падставу ўкладальніку «Твораў» (1991) Я. Янушкевічу ў «Кароткім летапісе жыцця і творчасці Францішка Багушэвіча» канстатаваць: «**1891 год** <...> *Верасень*. (Вылучана Я. Янушкевічам. – І. 3.). Піша апавяданне “Тралялёначка”» [14, с. 295–296]. С. Александровіч у артыкуле «Рэха “Дудкі беларускай”» (1970) са спасылкай на «Przewodnik bibliograficzny» (1891, № 9, с. 127) аргументавана засведчыў: «Першае выданне “Дудкі бе-

ларускай” з’явілася не пазней верасня 1891 года, бо зборнік зарэгістраваны ў вераснёўскім нумары кракаўскага бібліяграфічнага даведніка» [7, с. 156–157].

У сувязі са сказаным варта акцэнтаваць увагу на тым, што Ф. Багушэвіч меў акрэсленую праграму ўласнай літаратурнай дзейнасці, прадуманую аўтарскую стратэгію, паводле якой за пазычным зборнікам адразу на парадак дня паўстала задача стварэння праявізнага твора, а таксама, што не менш важна, у пісьменніка быў дасведчаны аднадумец і дарадца, аўтарытэтны і ўплывовы ў выдавецкай сферы закардоннай Аўстра-Венгрыі памочнік.

Згадка ў лісце да таго ж Я. Карловіча ад 22 мая (3 чэрвеня) 1892 г. «Траляля буду старацца дастаць» [13, с. 247] пацвярджае заканамернае і лагічнае меркаванне, што выпушчанае ў кракаўскай друкарні Уладзіслава Анчыца ананімнае выданне апавядання «Тралялёначка» асобнай брашуркай на 11 старонках ужо было здзейснена. Таму цалкам правамерна ў згаданым «Кароткім летапісе...» зафіксавана: «1892 год <...> *Першая палова года*. (Вылучана Я. Янушкевічам. – І. 3.). У Кракаве, у той самай друкарні Ул. Анчыца выходзіць апавяданне Ф. Багушэвіча “Тралялёначка” (гэтым разам выданне цалкам ананімнае). 12 (24) чэрвеня. Часопіс “Kraj”, з якім Багушэвіч спыніў супрацоўніцтва, друкуе водгук на “Тралялёначку”» [14, с. 296].

Змешчаны ён быў у рубрыцы «Новыя кнігі, атрыманыя рэдакцыяй “Kraju”». Звестак пра тое, што сам аўтар меў дачыненне да перасылкі свайго твора ў рэдакцыю, пакуль не выяўлена, аднак магчымасць такога кроку ўяўляецца цалкам верагоднай. Невядомы рэцэнзент пасля даволі дэтальнага пераказу фавулы апавядання рэзюміраваў: «Якая мэта той кніжачкі і для каго яна напісана, – адгадаць цяжка» [6, с. 91]. І ў гэтым прагучала не прадурзятасць, а хутчэй своеасаблівая разгубленасць супрацоўніка рэдакцыі, відаць, сталічнага жыхара, які добра ведаў беларускую мову, але, думаецца, незалежна ад зместу, якраз па прычыне беларускамоўнасці твора ўвогуле не бачыў для яго патэнцыяльнага чытача ў тагачаснай сітуацыі. Таму наўрад ці можна пагадзіцца з думкай С. Александровіча, што «аўтар гэтай

Вокладка брашуры
«Тралялёначка» (1892)

анатацы не разабраўся ў ідэйным змесце апавядання» [6, с. 91]. Ва ўсякім разе, публічна агучаная ў папулярным пецяярбургскім выданні пазіцыя не магла быць успрыята Ф. Багушэвічам індэферэнтна.

У далейшым плане да апавядання «Тралялёначка», як і лёс галоўнага героя паэмы «Кепска будзе!», складаўся драматычна. Аж да смерці аўтара ў 1900 г. у публічнай прасторы не зафіксавана ніводнай згадкі пра гэты праявіны твор. С. Александровіч канстатаваў: «У артыкулах і некралогох адзначаецца: “Апрача таго выйшла асобнай кнігай апавяданне пад назвай “Тралялёначка” (Л. Узембла. “Бесыда літэрацка”, № 24, 1900); “Тралялёначка” – сатырычны твор Ф. Багушэвіча, напісаны на аснове ўзаемаадносін дробнай шляхты” (Н. Роўба. “Тыгоднік ілюстраваны”, № 23, 1900); “Праз некалькі год пазней выйшаў... “Смык”, падпісаны “Рэўка з-пад Барысава”, і нарэшце невялікага памеру “Тралялёначка”, поўная гумару і сатыры фатаграфія мясцовых узаемаадносін землеўласнікаў” (“Кур’ер варшаўскі”, № 119, 1900)» [8, с. 195]. Такім чынам, блізкія да Ф. Багушэвіча людзі ў водгуках на смерць пісьменніка не толькі неаднаразова пацвердзілі існаванне асобнага выдання «Тралялёначкі» і сваё знаёмства з ім, але і засведчылі аўтарства пісьменніка. У польскамоўным «Календары Каталіцкага таварыства дабрачыннасці пры касцёле св. Кацярыны ў Пецяярбургу на год панскі 1902» тое ж зрабіў і «кампетэнтнейшы знаўца беларускіх спраў», як яго часам называлі, бібліяфіл і літаратар А. Ельскі.

Тым не менш у даволі багаты ў справе публікацыі твораў беларускіх пісьменнікаў XIX ст. нашаніўскі перыяд увага на «Тралялёначку» звернута не была. У № 9, 10, 25 «Нашай нівы» за 1907 г. былі надрукаваны (як высветлілася пазней, дзякуючы Р. Зямкевічу), багушэвічаўскія апавяданні «Сведка», «Палясоўшчык» і «Дзядзіна», але без каментарыяў, якія б тлумачылі паходжанне азначаных тэкстаў. І гэта пры тым, што ўплыў багушэвічаўскіх ідэй на тагачасных карэспандэнтаў і, трэба думаць, чытачоў газеты быў вельмі моцны. Напрыклад, звернемся да наступнага матэрыялу з «Паштовай скрынкі», дзе рэдакцыя змяшчала адказы сваім аўтарам: **«Майорэнгоф. – Васілю Васільку.** (Вылучана «Нашай нівай». – I. З.). **Вашыя чатыры фэльетоны форму маюць вельмі добрую, але тэмы слабыя і ні надта падходзяць для нас. У кожным нумэры даводзіць, што “ня сорам звацца беларусам”, што мова наша “ня простая” – было-бы залишне. Пишэце аб чым-колечы больш жывым, але таксама не варта пісаць аб забабонах, што ў іх мужык перастаў ўжо верыць»** (Наша ніва. 1907. № 24 (ліпень)). Відавочна, на другім годзе выдання палітыка рэдакцыі вызначалася імкненнем

пазбавіцца ад публікацый, пафас якіх заключаўся б у наўпроставых варыяцыях ідэй «Прадмовы» да «Дудкі беларускай», што, бадай, і прапапоўваў у сваіх «фельтонах» В. Васілёк. Паказальна, што ў тым жа нумары былі змешчаны вершы Я. Купалы «Лета» і «Ці ж гэта многа?..», Я. Коласа «Што вы, хлопцы, пахмурнелі...», апавяданне М. Багдановіча «Музыка», у чым бачыцца свядомая інтэнцыя арыентавацца на сучаснасць. Пазней супрацоўнікам рэдакцыі стаў В. Ластоўскі, які ў 1911 г. вярнуў з нябыту постаць крошынскага песняра, аўтара верша «Зайграй, зайграй, хлопча малы...», а ў 1913 г. надрукаваў вельмі актуальны артыкул «Памажыце!», прасякнуты шчырым клопатам пра адшуканне і публікацыю творчай спадчыны беларускіх пісьменнікаў XIX ст. На жаль, апавяданне «Тралялёначка» не трапіла ў поле зроку гэтага вядомага вяртальніка і актуалізатара твораў папярэднікаў, дарэчы, аўтара першага артыкула на беларускай мове пра К. Каліноўскага.

Затым толькі ў 1922 г. акадэмік Я. Карскі ў III томе «Беларусаў» (Петраград) адзначыў: «С именем Ф. Богушевича соединяется еще, по преданию, 3) брошюра “Tralalonaczka” (Kraków, 1892) – небольшой рассказ прозой, написанный довольно удовлетворительным языком» [49, с. 410]. Не выклікае сумнення, што Я. Карскі, якога твор цікавіў перадусім з пункту гледжання мовы, чытаў яго, а значыць, трымаў у руках згаданую брашуру (відаць, яшчэ падчас працы ў Варшаве), але аўтарства Ф. Багушэвіча лічыў справай цалкам няпэўнай, легендарнай. У сувязі з гэтым невыпадковым уяўляецца тое, што М. Гарэцкі ў перавыданні сваёй «Гісторыі беларускае літаратуры» (1924), назваўшы III том «Беларусаў» адною з «галоўных прац», якую карыстаўся пры ўкладанні кнігі, не палічыў неабходным у пераліку твораў, напісаных Ф. Багушэвічам, назваць «Тралялёначку», якая, мабыць, мелася на ўвазе ў няпэўнай катэгорыі «3) розныя творы, як ананімныя рэвалюцыйныя апавяданні й вершы, прازیчныя апрацаванні жарталівых народных сюжэтаў (“Палясоўшчык”, “Сведка”, “Дзядзіна”)...» [25, с. 242]. Як бачым, для М. Гарэцкага, які нават выкарыстаў адпаведную нумарацыю багушэвічаўскіх твораў з працы папярэдніка, аўтарытэтнае меркаванне Я. Карскага сапраўды было вызначальным.

А. Станкевіч у даследаванні «Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення» (1934) залічыў «Тралялёначку» да нявыдадзеных Ф. Багушэвічам твораў: «Працаваў так-жа нямала пярком. Пладом гэтай працы, апрача шырока ведамых “Дудкі” і “Смыка” і апрача дагэтуль надрукаваных: “Скрыпкі” і “Тралялёначкі”, меў так-жа быць беларускі слоўнік, для якога Багушэвіч быў назьбіраўшы шмат матар’ялу»

[91, с. 61]. Звяртае на сябе ўвагу тое, што ў зноскы на гэтай жа старонцы А. Станкевіч прыводзіць цытату з тэксту А. Ельскага, змешчанага ў згаданым «Календары... 1902», дзе «Тралялёначка» разам з «Дудкай» і «Смыком» фігуруе як гутарка выдадзеная. Гэтую акалічнасць можна патлумачыць толькі так: А. Станкевіч, які быў аўтарам першага адмыслова ілюстраванага манаграфічнага даследавання «Franciś Bahušewiċ, jaho žučsio i tworčasć. U truscatuja ūhodki śmierci (1900–1930)» (Wilnia, 1930), спецыяльна шукаў асобнае выданне «Тралялёначкі» і, толькі не знайшоўшы яго, прыйшоў да высновы, што яно, насуперак сведчанню А. Ельскага, усё ж не пабачыла друкарскага станка.

У 1938 г. у «Запісах Беларускага навуковага таварыства» ўпершыню быў апублікаваны багаты на новыя багушэвічазнаўчыя матэрыялы артыкул А. Луцкевіча «Жыццё і творчасць Фр. Багушэвіча ў успамінах ягоных сучаснікаў». У ім сцвярджалася: «На канчатак Нагродзкі пайнфармаваў мяне аб гісторыі друку і пашырэння “Беларускай дудкі” і іншых твораў Багушэвічавых. <...> Апрача “Дудкі” і “Смыка” была йшчэ трэйцяя кніжачка: зборнічак вершаў (паводле Нагродзкага – слабейшых) “Тралялёначка”, аб існаванні якое цяпер ужо мала хто ведае, дый яна нідзе не захавалася.* Ня ведалі аб ёй ні М. Гарэцкі, пішучы сваю “Гісторыю беларускае літаратуры”, ні кс. Станкевіч, калі апрацоўваў успомненую ўжо сваю папулярную брашурку аб Багушэвічу» [70, с. 335–336]. Далей у падрадкавай зноскы змешчана

3. Нагродскі, Ф. Багушэвіч і Г. Багушэвіч на ганку дома ў Кушлянах (1898 або 1899)

заўвага: «Карскі (“Беларусы”, т. III, вып. 3), а за ім і Піятуховіч (“Нарысы гіст. белар. літар.”) называе “Тралялёначку” “апаваданнем у прозе”, чаму Нагродзкі пярэчыць, кажучы, што гэта быў зборнічак вершаў» [70, с. 336]. Аднаму з найбліжэйшых сяброў Ф. Багушэвіча Зыгмунду Нагродскаму (1866–1937), які, паводле ўласнага прызнання, нават прафінансаваў другое выданне «Дудкі беларускай» (1896), падчас сустрэч з А. Луцкевічам было пад 70 гадоў. Відавочна, ён не меў «Тралялёначкі», што і спарадзіла блытаніну ў яго звестках і можа ўскосна сведчыць пра нязначнасць тыражу выдання. Дарэчы, захавайся здымак з апошніх гадоў жыцця Ф. Багушэвіча, дзе пісьменнік на ганку дома ў Кушлянах сфатаграфаваны з З. Нагродскім.

У 1940 г. пабачылі свет «Выбраныя творы» Ф. Багушэвіча, якія, па меркаванні ўкладальніка і аўтара ўступнага артыкула М. Ларчанкі, «найбольш поўна характарызуюць ідэйны і мастацкі твар гэтага пісьменніка». Таксама адзначалася: «Апрача таго, Ф. Багушэвічу прыпісваецца кароткае апавяданне “Тралялёначка”, выданае асобнай кніжкай у 1892 годзе без імя аўтара» [63, с. 6]. У далейшым М. Клімковіч, аўтар прадмовы «Францішак Багушэвіч» да выдання «Выбраных твораў» (1946), даўшы вельмі высокую ацэнку дзейнасці пісьменніка, якую назваў подзвігам, падсумаваў: «Такім чынам мы бачым, што за 9 год, у якія друкаваўся Францішак Багушэвіч, ім былі падрыхтаваны да друку 4 кнігі, калі не лічыць прыпісываемае яму, вышаўшае ў 1892 годзе без паказання аўтара, апавяданне “Тралялёначка”. <...> З гэтага відаць, што мы маем магчымасць пазнаёміцца толькі з часткай твораў пісьменніка, і нашым гісторыкам літаратуры патрэбна яшчэ адшукаць другую палову яго твораў, прычым, магчыма, самых спелых твораў апошняга перыяду яго жыцця» [57, с. 4–5].

У пачатку 1948 г. на старонках газеты «Літаратура і мастацтва» былі змешчаны артыкулы В. Барысенкі «Ідэйныя скажэнні ў асобных артыкулах крытыкаў і літаратуразнаўцаў» і Л. Апанасовіча (Лукаша Бэндэ) «Невучтва і абарона нацыяналізма», у якіх ставілася пытанне аб «ідэалагічных» памылках пры ацэнцы творчай спадчыны пісьменнікаў мінулага, у тым ліку і Ф. Багушэвіча. Гэтае ж пытанне абмяркоўвалася на сумесным пасяджэнні сакратарыята СП БССР і вучонага савета Інстытута літаратуры і мовы АН БССР 14 лютага 1948 г. На ім з дакладам выступіў В. Барысенка, а ў дэбатах – М. Лынькоў, М. Клімковіч, Н. Перкін, І. Лушчыцкі, Ю. Пшыркоў, Я. Усікаў, М. Ларчанка, А. Кучар і інш. У выніку вульгарызатарскія закіды Л. Бэндэ былі асуджаны, а пазней на хвалі барацьбы з касмапалітызмам быў скінуты з п’едыстала і сам іх прапагандыст. Неўзабаве ў газетным артыкуле Ю. Пшыркова «Да канца выкрыць крытыкаў-касмапалітаў» яму самому быў навешаны адпаведны часу ярлык: «Бездарны злопыхатель-космополит Бенде все время практиковался на принижении и отрицании белорусской культуры. Великого поэта белорусского народа Я. Купалу называл он певцом буржуазного национализма, а поэта-демократа Богушевича объявил “идеологом шовинизма и проповедником католицизма”. Космополитизм был явлением антинародным при своем зарождении, а в современных условиях это – орудие империалистической реакции...» (Сталинская молодежь. 1949. 2 марта). Тым не менш ва ўступным артыкуле Я. Шарахоўскага да чарговага

выдання «Выбраных твораў» (1952) Ф. Багушэвіча былі прапанаваны значна больш ідэалагічна вытрыманыя, у параўнанні з прадмовамі М. Ларчанкі і М. Клімковіча, ацэнкі творчай спадчыны пісьменніка. Аўтар не толькі заўважыў у ёй адсталыя і рэакцыйныя рысы, нацыяналістычныя настроі і крайнасці, але і не палчыў неабходным нават проста згадаць апавяданне «Тралялёначка».

На жаль, айчынным даследчыкам літаратуры дагэтуль не давялося знайсці багушэвічаўскія зборнікі «Скрыпачка беларуская» і «Беларускія апавяданні Бурачка», бо рукапісы, мабыць, усё ж гараць. А надрукаванае з большай верагоднасцю застаецца, і «Тралялёначку» нарэшце ўдалося адшукаць і ўвесці наноў у літаратурны ўжытак. Гэта адбылося ў № 6 часопіса «Польмя» за 1960 год. Публікацыі папярэднічаў грунтоўны артыкул С. Александровіча «Новае пра Ф. Багушэвіча», які стаў своеасаблівай хроснай метрыкай на дзесяцігоддзі «згубленага» твора. «Аўтар гэтага артыкула нядаўна атрымаў з Польшчы мікрафільм кнігі “Тралялёначка”, арыгінал якой захоўваецца ў Народнай бібліятэцы (Варшава)» [8, с. 194–195], – вось так па-будзённаму сціпла, без залішняга пафасу, акрэсліў сваю ролю ў справе вяртання вядомы даследчык, удзельнік вайны, які не дажыў да свайго 65-годдзя.

Пасля полымеўскай публікацыі «Тралялёначку» нязменна ўключаюць не толькі ў выданні твораў яе аўтара, але і ва ўсе адпаведныя профілю анталогіі, хрэстаматы і зборнікі тэкстаў. Дзякуючы супольным намаганням шэрагу навуковых і грамадскіх структур, у 1992 г. у Мінску было здзейснена факсімільнае перавыданне «Тралялёначкі».

А. Александровіч стаў і першым даследчыкам твора. Ён прывёў гісторыка-дакументальныя звесткі і зрабіў моўна-стылістычны аналіз, што пацвярджала прыналежнасць тэксту пярэ Ф. Багушэвіча, звярнуў увагу на сугучнасць сюжэтных калізій апавядання з вершам паэта «Немец», ахарактарызаваў вобраз галоўнага героя Бартка Саска як тыповага «хітрага і прагавітага вясковага драпезніка», падкрэсліў «літаратурнасць» «Тралялёначкі» ў параўнанні з фальклорнасцю сюжэтаў «Палясоўшчыка», «Сведкі» і «Дзядзіны». Сутнасць адлюстраванага канфлікту дала магчымасць гаварыць і пра ідэалагічна запатрабаваны ў той час класавы антаганізм, аднак гэта не знізіла каштоўнасці зробленых вывадаў.

А. Мальдзіс на аснове адшуканых у тагачасным Цэнтральным дзяржаўным гістарычным архіве Літоўскай ССР матэрыялаў раскрыў істотны нюанс у акалічнасцях выдання «Тралялёначкі». Акрэсліваючы характар стасункаў аўтара з Я. Карловічам і спаслаўшыся на канкрэт-

ныя архіўныя дакументы, даследчык у манаграфіі «Творчае пабрацімства» (1966) прыйшоў да такога вываду: «З дапамогай Карловіча ўбачылі свет першыя кнігі Ф. Багушэвіча “Дудка беларуская” (Кракаў, 1891, перавыданне ў 1896 г.) і “Тралялёначка” (Кракаў, 1892). Абедзве яны выйшлі ў выдавецтве Анчыца, з якім Карловіч быў асабіста знаёмы. 21 лістапада 1890 г. Багушэвіч дзякаваў Карловічу за абяцанне надрукаваць рукапіс, а 22 лютага 1893 г. выдавец звярнуўся да Карловіча з наступнай просьбай: “Мы таксама прапануем вашай ласкавай увазе рахунак аўтара “Тралялёначкі” (адрасат з Вільні), які нам заявіў, што яго рахунак урэгуліруе шан (оўны) пан. Астатак складае 29.80 фл.”*. Гэта пісьмо сведчыць, што кракаўскія выданні кніг Багушэвіча ажыццяўляліся не толькі з дапамогай Карловіча, але і на яго сродкі» [72, с. 145]. Сыходзячы са зместу вядомых сёння лістоў пісьменніка да свайго сябра і дарадцы, можна ўнесці істотную карэктыву: хутчэй не «на яго сродкі», а «пры яго фінансавай падтрымцы». У згаданым лісце да Я. Карловіча ад 22 мая (3 чэрвеня) 1892 г. Ф. Багушэвіч піша: «Бясконца ўдзячны спадару за ласкавую дапамогу ў маіх клопатах; належныя 40 р[ублёў] і 16 фл[орынаў] вярну з найсардэчнейшай удзячнасцю, дасць Бог, хутка, але цяпер не магу. Траляля буду старацца дастаць» [13, с. 247].

А. Мальдзіс таксама адшукаў у тым жа архіве справаздачу К. Панятоўскага, скарбніка нелегальнага камітэта па зборы сродкаў на помнік А. Міцкевічу, і апублікаваў фрагмент з гэтага каштоўнага дакумента: «І. Францішак Багушэвіч, які нарадзіўся ў Ашмянскім павеце, прысяжны адвакат, аўтар шматлікіх песень і твораў на народнай беларускай мове (“Дудка беларуская”, “Скрыпка”, “Тралялёначка” і інш.), удзельнік паўстання 1863 г., памёр у красавіку 1900 г. Гэта ён у значнай ступені ўплываў на разумовае развіццё Наградскага» [72, с. 146]. Як бачым, у пачатку ХХ ст. яшчэ адна канкрэтная асоба зафіксавала як аўтарства Ф. Багушэвіча, так і яго вырасьтальны ўплыў на фарміраванне светапогляду З. Наградскага. З матэрыялаў «Polskiego Słownika Biograficznego» (Т. XVII, 1982–1983) вядома, што Казімір Панятоўскі жыў у Вільні з 1893 па восень 1905 г. і пазней з 1927 і, верагодна, аж да смерці ў ліпені 1934 г. Ён доўгі час перапісваўся з Э. Ажэшкай, з якой сябраваў і ліставаўся і Ф. Багушэвіч.

У 1960-я гг., калі прынята было паўтараць сакраментальны тэзіс пра супярэчлівасць ідэйных пазіцый дарэвалюцыйных творцаў і нават аляпаватыя канстатацыі пра тое, што яны яшчэ нібыта не бачылі рэальных шляхоў да свабоды працоўнага народа, ідэалагічная абумоўленасць і зацыкленасць на кандовых узорах крытычнага рэаліз-

му прыводзілі да недаацэнкі эстэтычных вартасцей многіх мастацкіх твораў. Гэта знайшло адлюстраванне ў 2-м томе акадэмічнай «Гісторыі беларускай дакастрычніцкай літаратуры» (1969), у якім У. Казбярук у кароткім, на паўстаронкі, тэксце адзначыў важнасць праблематыкі твора, яго лапідарнасць («Багушэвіч жа імкнецца дасягнуць максімальнай кандэнсацыі дзеяння») і наканаванасць трагічнага фіналу, але тым не менш больш засяродзіў увагу на недахопах «Тралялёначкі» (нумарацыя наша. – I. 3): 1) «Аднак гэта грамадская з’ява (з’яўленне буржуазіі і яе эканамічнае дамінаванне. – I. 3.) не знайшла ў творы належнага мастацкага ўвасаблення. Разарэнне Бартка Саска не абгрунтавана і ўспрымаецца як штосьці выпадковае»; 2) «...Ствараецца ўражанне мастацкай незавершанасці твора, паасобныя сюжэтныя ходы якога намечаны толькі пункцірна»; 3) «У выніку паказ збыднення новага гаспадара маёнтка пазбаўлен пераканаўчай мастацкай матывіроўкі, і таму пачынае губляцца жыццёвая праўдападобнасць самой падзеі» [26, с. 143].

Сімптаматычна, што ў аднатомнай акадэмічнай «Історыі беларускай дооктябрьскай літаратуры» (1977) названыя крытычныя закіды паўтораны не былі. Праўда, прысвечаны Ф. Багушэвічу раздзел быў напісаны іншым даследчыкам – М. Грынчыкам. Ён, на тым жа невялікім аб’ёме, сцвердзіўшы, што ў апавяданні адлюстраваны ўплыў «новых творчых тэндэнцый», а самому твору ўласцівы «глыбокі гуманістычны пафас», падсумаваў: «Заметны некоторые положительные сдвиги в сфере художественной структуры рассказа Богушевича: широкое использование повествовательных элементов, углубление роли социально-психологических деталей в обрисовке героя и др. Однако в целом приемы художественного воплощения в рассказе “Траляленачка” еще несовершенны, они близки к фольклорным традициям. В дальнейшем опыт Богушевича, особенно его достижения в жанре социально-бытового рассказа, явился плодотворной основой развития национальной прозы. Аналогичная закономерность отчетливо выступает и в цикле “Песни”» [41, с. 426]. Падкрэслім, М. Грынчык, бадай, першым заўважыў, што багушэвічаўскае апавяданне і названы паэтычны цыкл, якія, як адзначалася, узніклі ў адзін час, маюць блізкія мастацкія характарыстыкі.

Варта звярнуцца і да калектыўнага даследавання «Шляхі развіцця беларускай савецкай прозы. Агульны рух і галоўныя тэндэнцыі» (1972). У ім М. Мушынскі вызначыў такія дамінантныя рысы ўсёй дакастрычніцкай прозы: сувязь з фальклорам, народны пункт гледжання на маральна-этычныя праблемы, моцны ўплыў паэзіі і адсюль жанравы сінкрэтызм, сацыяльная ангажаванасць, сялянская грамада

як калектыўны герой і інш. Паказальна, што ўсе пералічаныя ўласцівасці характэрны для багушэвічаўскай «Тралялёначка», з тэкстам якой беларускія прэзакі пачатку ХХ ст. не маглі быць знаёмы. Невыпадкава іншы аўтар «Шляхоў...» А. Яскевіч пазней назваў твор «узорам нашай пачатковай прозы», пазначыўшы ў дужках «хочацца зноў жа сказаць “кодавым”». Пры гэтым цікава, што сам друкаваны пры жыцці прэзакіны твор Ф. Багушэвіча, які намінуецца «першым беларускім рэалістам» [76, с. 8], у даследаванні нават не называецца, згадваюцца толькі апавяданні «Сведка», «Палясоўшчык» і «Дзядзіна».

У 1975 г. пабачыла свет канцэптуальнае даследаванне В. Каваленкі «Вытокі. Уплывы. Паскоранасць». Разважаючы пра асаблівасці творчага метаду Ф. Багушэвіча, аўтар прыйшоў да каштоўнай высновы, што гераіні апавядання паненцы Траляля ўласцівы «рамантычны склад характару» і яна як станоўчы персанаж выразна супрацьпастаўляецца «драпежнай, прагнай да нажывы, першай жонцы Бартка Саска Касьцы, якая разбэшчана новай, буржуазнай мараллю». Даследчык называе атрыбуты рамантычнай эстэтыкі, якімі надзелены вобраз маладой, але рана памерлай гераіні, якой сімпатызуюць сяляне, ад чыйго імя вядзецца апавед у творы, але прыходзіць да наступнай высновы: «Непрыняцце рамантычнага мастацтва ў вершы “Мая дудка” не супярэчыла аб’ектыўнаму стану рэчаў. Непрыняцце гэта было генеральнай і ўсвядомленай лініяй развіцця Багушэвіча як пісьменніка, а рамантычныя рысы творчасці з’яўляліся мімаволі, як рудымент і даніна недастатковаму ўменню паказваць узвышанае і пачуццёвае ў рэалістычным плане. Да таго ж рамантычнае светаадчуванне трымалася і ў самім жыцці, што відаць са зместу апавядання “Тралялёначка”. І ўсё ж метаду творчасці Багушэвіча рэалістычны, хоць метаду гэты яшчэ недастаткова развіты і спелы» [42, с. 197]. Выходзіць, В. Каваленка зрабіў даволі смелую для сярэдзіны 1970-х гг. спробу пазбавіцца абмежаванасці пракрустава ложка адназначных ацэнак-схем, прапанаваных у манаграфіі В. Барысенкі «Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя» (1957), якія прэваліравалі і лічыліся амаль нарматыўнымі ў тагачасным літаратуразнаўстве.

Заўважнай падзеяй у гуманітарнай сферы стала выданне падручніка для філалагічных факультэтаў ВДУ А. Лойкі «Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд : у 2 ч. Ч. 1» (1977, 2-е выд. 1989), у якім услед за В. Каваленкам адзначалася, што «пытанне аб творчым метадузе і стылі Багушэвіча патрабуе больш канкрэтнага разгляду». Аўтар даў вельмі высокую ацэнку твору: «Бо нават адно

гэта апавяданне сведчыць аб бліскучых уваходзінах у прозу і самога паэта, і ўсёй беларускай літаратуры. «Тралялёначка» – твор надзіва згарманізаваны, з адпаведна ўзятым тонам, рытмам апавядання, з дакладна выверанымі сінтаксісам, дэталямі, характарыстыкамі, дыялогамі» [67, с. 270]. Звярнуўшы ўвагу не толькі на вобразы герояў, але і апавядальніка, даследчык адзначаў, што Ф. Багушэвіч прапанаваў сваім чытачам своеасаблівую «мужыцкую канцэпцыю жыцця ўвогуле», што для яго стылю ў цэлым характэрны не толькі сацыялагізм і арыентацыя на фальклор, але і на «жывое, дасціпнае, гутарковае сялянскае слова з яго нерастрачанай першароднай эмацыянальнасцю і маляўнічасцю» [67, с. 275], не пазбаўленых афектыўна-рамантычных атрыбутаў і абагульненняў тыпова беларускіх, нацыянальных. У заключэнні канстатавалася, што творчая спадчына Ф. Багушэвіча не страціла свайго «гісторыка-пазнавальнага, палітыка-выхаваўчага і эстэтычнага значэння».

Больш разгорнуты аналіз Багушэвічавых апавяданняў праведзены ў манаграфіі К. Хромчанкі «Беларуская мастацкая проза (канец XIX – пачатак XX ст.)» (1979). Як падкрэсліў аўтар, «Тралялёначка» стала працягам традыцый адлюстравання працэсаў капіталістычных пераўтварэнняў у вёсцы, якія ўжо былі ў рускай і ўкраінскай літаратурах, а Багушэвіч, дзякуючы свайму вопыту і адвакацкай практыцы, выдатна ведаў тое, пра што пісаў. Аналіз вобраза галоўнага героя Бартка Саска, сатырычнае выкрыццё якога абумовіла ідэйна-мастацкія функцыі ўсіх астатніх персанажаў, праводзіцца з улікам сінтэзу сацыяльнай і маральна-этычнай праблематык твора, а таксама рэалістычных сродкаў тыпізацыі, сярод якіх называюцца «і дакладныя ацэнкі героя апавядальнікам, і паказ яго ўзаемаадносін з іншымі персанажамі, і выразная моўная характарыстыка, дадзеная праз дыялогі, і важкая мастацкая дэталі, якая набывае вялікі абагульняючы сэнс» [99, с. 25]. Разам з тым услед за У. Казбярукам даследчык канстатуе, што аўтарская непапулярнасць палягае ў тым, што крах галоўнага героя настаў у выніку збегу неспрыяльных абставін і такім чынам не быў дастаткова сацыяльна абгрунтаваным. Зразумела, К. Хромчанка не мог адмовіцца ад пануючых у той час устаноў, трактовак і схем, бо згодна з ідэалагізаванымі патрабаваннямі, абавязковымі для вучоных савецкай пары, было б лепш і класавы-дэтэрмінавана, па-перадавому, каб эксплуатаваныя вяскоўцы паўсталі ці хоць бы ўпотаі падпалілі маёнтак ненавіснага прыгнятальніка. Але такі фінал абсалютна не адпавядаў бы ідэйна-мастацкай задуме аўтара, прасякнутага гуманістычным

пафасам і прыхаваным маралізатарствам. Таксама, відаць, з добрых намераў павысіць пісьменніцкі статус аўтара і каштоўнасць яго твора, літаратуразнаўца неаргументавана сцвярджае, што Ф. Багушэвіч «абапіраецца не на фальклорныя, а на літаратурныя традыцыі ў паказе падзей сучаснага жыцця» [99, с. 26]. На нашу думку, мы маем справу, верагодней, з гарманічным спалучэннем аднаго і другога. У далейшым, выявіўшы і акрэсліўшы функцыі элементаў псіхалагізму ў багушэвічаўскай прозе, К. Хромчанка рэзюмуе: «Такім чынам, апавяданні Ф. Багушэвіча закладвалі трывалыя асновы беларускай мастацкай прозы» [99, с. 28]. Манаграфія «Беларуская мастацкая проза (канец XIX – пачатак XX ст.)» стала значным крокам у асэнсаванні праявітай спадчыны бацькі нацыянальнага адраджэння.

Увогуле, наступныя даследчыкі былі салідарнымі ў прызнанні высокіх мастацкіх вартасцей апавядання «Тралялёначка». Напрыклад, Н. Тарэлкіна ў 1985 г., назваўшы «прыкрытэт маналагічнай формы, аднапланавасць і абагульненасць характарыстык, адназначна акрэсленую пазіцыю апавядальніка ў адносінах да адлюстраваных падзей і фактаў» «астаткавымі кампанентамі лірыка-публіцыстычнай манеры выкладання», «якія з’яўляюцца агульнымі для паэзіі і прозы Ф. Багушэвіча», спецыяльна падкрэсліла ў аўтарэфераце дысертацыі: «Одно из лучших произведений – рассказ “Тралялёначка” – стоит у истоков серьёзной аналитической прозы» [93, с. 18]. І гэта не звышная ацэнка.

Важкае слова ў справе асэнсавання апавядання «Тралялёначка» належыць згаданаму А. Яскевічу. У манаграфіі «Становление белорусской художественной традиции» (1987) ён, разважаючы пра асаблівыя цяжкасці пры «закладцы асноў нацыянальнай прозы», бачыў вялікую падтрымку ў наяўнасці развітай народнай праявітай традыцыі. Тым не менш даследчык падкрэсліў выключную арыгінальнасць і значныя мастацкія вартасці апавядання: «Проза пока все еще живет ориентацией на поэзию, на ее образную емкость. Она, можно сказать, уже никогда позже в такой мере не будет знать цены художественной экономии, как в Богушевичевой “Траляленочке”. С точки зрения современных жанровых представлений даже удивительно, чтобы буквально на нескольких страничках предельно сжатого текста мог вместиться материал целой повести. Да какой материал! Целый пласт жизни, схваченный в наиболее актуальных моментах его социального движения» [105, с. 127]. Гэты вывад тэарэтыка літаратуры спецыфічным чынам адгукнецца ў публікацыях наступных даследчыкаў.

Так, у прадмове «Абаронца праўды» ўкладальнік «Твораў» (1991) Я. Янушкевіч выказаў даволі спрэчную думку: «Па сваіх мастацкіх вартасцях і насычанасці ідэямі невялікае апавяданне “Тралялёначка” сапраўды можна назваць аповесцю» [14, с. 10]. Насамрэч, у эмацыянальнай і прасякнутай публіцыстычным пафасам прадмове да выдання, разлічанага на найшырэйшую аўдыторыю, бо наклад склаў 16 тыс. асобнікаў, такое выказванне ўсё ж можа мець месца. Тым не менш гэта спрэчнае дапушчэнне без ніякіх змен было паўторана Я. Янушкевічам на с. 397 акадэмічнай «Гісторыі беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў : у 2 т. Т. 2» (2007). Дарэчы, у гэтым выданні ў напісаным У. Казбярукам раздзеле «Прадвесне нацыянальнага адраджэння», дзе даецца агульная характарыстыка асаблівасцей літаратурнага працэсу пасля паўстання 1863–1864 гг., праявіліся творы Ф. Багушэвіча наогул не згадваюцца, у адрозненне ад макаранічнага апавядання Н. Шахава «Из жизни» («Календарь Северо-Западного края...» (1889)), якое, на думку У. Казбярука, нібыта «па вобразнасці мовы, па кампазіцыйнай зладжанасці... узвышаецца над іншымі праявімі творамі, якія пакінула нам XIX ст.» [28, с. 353]. Паколькі гэтых «іншых» беларускамоўных твораў вядома сёння ўсяго каля дзясятка і «Тралялёначка» сярод іх выгодна вылучаецца, то ў прыведзеным кантэксце трэба бачыць, мабыць, намёк перадусім на яе. Відаць, даследчык паслядоўна працягвае лічыць Багушэвічаву «Тралялёначку» творам не пазбаўленым вельмі многіх хібаў. Калі наша меркаванне слушнае, то шкада, што суб’ектывізм ацэнкі знайшоў сваё адлюстраванне ў такім аўтарытэтным выданні, як апошняе па часе публікацыі акадэмічная гісторыя нашай літаратуры.

Увогуле, даводзіцца канстатаваць, што надзвычай актуальная для свайго часу сацыяльная праблематыка, якая знайшла яскравае адлюстраванне ў апавяданні «Тралялёначка», спецыфічным чынам прымушала даследчыкаў пры яго аналізе ісці па шляху характарыстыкі ідэйнага зместу твора, звязанага са светапоглядам аўтара, які адкрыта і прыхавана выяўляўся як у спецыфіцы канфлікту, так і ў мове апавядальніка і персанажаў. Сацыялагічнымі падыходамі абумоўлівалася і ледзь не абавязковае дэклараванне ўсімі сувязей з фальклорнай паэтыкай і аўтарскім імкненнем да раскрыцця народнага (сялянскага) светабачання, пры гэтым увага да мастацкай формы твора, яго жанравых параметраў абмяжоўвалася заўвагамі пра скандэнсаванасць і аналізам моўных асаблівасцей, якія прадвызначаліся арыентацыяй пісьменніка на гутарковы стыль.

Сярод дзясяткаў публікацый, у якіх так ці інакш закранаецца жыццё і творчасць Ф. Багушэвіча і якія пабачылі свет у трыцім тысячагоддзі на старонках самых розных выданняў, вылучым найбольш цікавы для нас артыкул У. Лебедзева «Францішак Багушэвіч – прэзаік». Ён быў змешчаны ў «Весніку Брэсцкага ўніверсітэта» ў 2007 г. У ім пасля цытаты з ліста Ф. Багушэвіча «Дудка пераходзіць да песень і прэзаічнай аповесці» чытаем наступнае: «Успомнім, што ў хуткім часе пасля зборніка “Дудка беларуская” (1891) Ф. Багушэвіч выдаў *невялікую аповесць* (вылучана намі. – І. З.) “Тралялёначка” (1892). Сучасныя даследчыкі творчасці пісьменніка прызнаюць правамернасць таго жанравага вызначэння, якое зрабіў аўтар» [64, с. 51]. Далей прыводзіцца Янушкевічава цытата з прадмовы «Абаронца праўды». Неабгрунтавана таго, што аўтарскае жанравае вызначэнне «Тралялёначкі» – аповесць, не можа не выклікаць прэрэчанняў, бо Ф. Багушэвіч, згадаўшы «празаічную аповесць» у названым лісце, найверагодней яе яшчэ не напісаў, а, у лепшым выпадку, толькі прыступаў да рэалізацыі сваёй задумы. Безумоўна, ён мог мець намер напісаць аповесць, а ў выніку з-пад пяра выйшла апавяданне. Невыпадкова, што пасля выдання твора аўтар назваў яго проста «Траляля», без ніякага жанравага акрэслівання. Зрэшты, не выключым і элементарную магчымасць неадэкватнага перакладу з польскай на беларускую мову адпаведнага слова ў лісце да Я. Карловіча. Тым не менш У. Лебедзеў упэўнена сцвярджае: «Твор гэты невялікі па аб’ёму, але ўсё ж ён больш падыходзіць да аповесці, чым да апавядання» [64, с. 52], – і са спасылкамі на «Тэорыю літаратуры ў тэрмінах» В. Рагойшы стараецца гэта даказаць. Аднак аргументы даследчыка, у тым ліку значны прамежак часу, адлюстраваны ў творы, выглядаюць не зусім пераканаўча. Публікацыя У. Лебедзева змяшчае шэраг дакладных назіранняў над багушэвічаўскімі прэзаічнымі творамі, але, на жаль, інавацыйны аспект у артыкуле «Францішак Багушэвіч – прэзаік» абмяжоўваецца толькі акрэсленай спробай змены акцэнта ў вызначэнні жанравай прыналежнасці «Тралялёначкі».

Між тым зварот да аналізу адпаведнага матэрыялу менавіта брэскім навукоўцам быў сімптаматычнай з’явай. Акурат у Брэсце ў 2010 г. пабачыла свет кніга «Асоба і творчасць Ф. Багушэвіча ў прасторы і часе: Зборнік навуковых артыкулаў да 170-годдзя з дня нараджэння Ф. Багушэвіча». Тыраж склаў усяго 50 асобнікаў, хоць у ёй змешчаны пераважна змястоўныя, а не толькі цікавыя публікацыі звыш 40 аўтараў. Непасрэдна ў нашым ракурсе вылучым толькі тры артыкулы.

На сувязі апавядання «Тралялёначка», якое зноў жа вызначаецца як «невялічкая аповесць» [12, с. 17], з паэтычным цыклам «Песні» акцэнтаваў увагу згаданы У. Лебедзеў у сапраўды невялікай публікацыі «Эвалюцыя Ф. Багушэвіча-празаіка». На жаль, аўтар абмінуў такую істотную дэталь, як абраныя пісьменнікам шляхі данясення сваіх твораў да патэнцыяльных чытачоў, што не магло не абумоўліваць іх зместу і паэтыкі. «Тралялёначка» пісалася свабодна, без так званага ўнутранага рэдактара, бо мелася быць апублікаванай ананімна і ў замежным выдавецтве. А гумарыстычныя апавяданні «Сведка», «Палясоўшчык» і «Дзядзіна» ствараліся з улікам жорсткіх патрабаванняў расійскай цэнзуры, бо павінны былі пабачыць свет, верагодна, як частка празаічнага зборніка, у віленскай губернскай друкарні, якая і падала ў 1899 г. у гарадскую цэнзуру рукапіс Ф. Багушэвіча «Беларускія апавяданні Бурачка». Нават нягледзячы на іх забаўляльны змест, цэнзары ўбачылі палітычную тэндэнцыю «кромe “малорусской”, создaть eщe “белорусскую” литературу и таким образом разбить и ослабить литературное и национальное единство, а вследствие этого и политическое могущество русского народа» [6, с. 105]. Таму сама пастаноўка пытання пра эвалюцыю на аснове ўсяго чатырох твораў пры акрэсленых акалічнасцях выглядае досыць даткліва.

У публікацыі Т. Гераськінай «Канататыўная лексіка ў апавяданні Францішка Багушэвіча “Тралялёначка”» ці не ўпершыню звяртаецца ўвага не толькі на выкрывальны пафас, але і на патрыятычныя ноткі ў творы, праілюстраваныя выкарыстаннем адпаведных моўных сродкаў: «Апавядальнік з замілаваннем і любоўю да роднага краю апісвае сваю вёску, мясцовасць, дзе яна знаходзіцца. Гэтыя пачуцці перадаюцца ім з дапамогай вышэйназваных суфіксальных утварэнняў: *«Вёска наша, невялічкая **вёсачка**, меж прыгоркамі, пры **балотцы**, на выган **пясочак** з прыгоркаў **спёрла**, тут і лес **блізюсенька**»* (вылучана Т. Гераськінай. – І. 3.). Вуснамі свайго героя пісьменнік сцвярджае, што няма на свеце лепшае мясціны, чым родная зямля» [12, с. 88]. Даследчыца пра сочвае, якім чынам выяўляецца ў творы выражанае ў экспрэсіўнай мове апавядальніка аўтарскае стаўленне да персанажаў: Тралялі і яе дачкі Тралялёначкі, першай жонкі Каські і самога Бартка Саска, уяўнага генерала Прыбалдова. На аснове праведзенага аналізу зроблены вывад: «Усё апавяданне надзвычай насычана экспрэсіўна-ацэначнай, канататыўнай лексікай. Гэтыя словы дапамагаюць глыбей зразумець галоўную думку твора, яго ідэйны змест, адчуць адносіны аўтара, герояў да таго, аб чым апавядаецца, выклікаюць суадносныя пачуцці

ў чытача, ствараюць выразную, яскравую адметную мову» [12, с. 90]. Значыць, багаты вобразна-выяўлены патэнцыял, дакладнасць і сіла мастацкага слова Ф. Багушэвіча-празаіка пацвярджаюцца даследчыцай.

Паўстаюць некаторыя пытанні да публікацыі М. Аляшчэні «Асаблівасці жанру вершаванага апавядання і аповесці Ф. Багушэвіча», які, падсумоўваючы, канстатаваў: «Эпічны пачатак вершаваных аповесцяў і апавяданняў набліжае герояў твора да ўласна прозы. Стылёвае афармленне вядомых апавяданняў Ф. Багушэвіча “Тралялёначка”, “Сведка”, “Палясоўшчык” (апавяданне старога лесніка), “Дзядзіна” вельмі блізкае да вершаваных яго твораў: тая ж спрощаная гутарковая мова, наяўнасць асобы апавядальніка, нескладаны сюжэт. Гэта сведчыла аб тым, што праз вершавання апавядання і аповесці Ф. Багушэвіча літаратурны працэс ішоў да асваення эпічных літаратурных жанраў» [12, с. 169]. Да вершаванай аповесці з многімі агаворкамі можна залічыць «Кепска будзе!», аднак ужыты множны лік правакуе заканамернае дапушчэнне пра існаванне нейкіх іншых багушэвічаўскіх твораў, падлеглых такой жанравай дэфініцыі. Таксама незразумела, што ўвогуле маецца на ўвазе пад выразам «спрощаная гутарковая мова».

У сувязі з гэтым варта працытаваць вывад з аўтарэферата абароненай у 1971 г. кандыдацкай дысертацыі «Особенности языка произведений Францишка Богушевича» В. Марозава: «Состав лексики произведений Богушевича разнообразный, хотя и небольшой: во всех известных нам художественных произведениях, написанных поэтом на белорусском языке, употреблено ТРИ С ПОЛОВИНОЙ ТЫСЯЧИ СЛОВ. Этим сравнительно небольшим лексиконом он передает богатства мыслей, как хороший музыкант на простом инструменте передает богатства и тонкость мелодий» [74, с. 23]. Названая лічба, канешне, несупастаўляльная з 14 939 пазіцыямі слоўніка М. Лермантава, або 21 197 – А. Пушкіна, але неабходна абавязкова ўлічваць тое, што выбарка з апублікаванай спадчыны аўтара «Героя нашага часу» рабілася на аснове 6-томнага выдання яго збору твораў, а вядомыя сёння беларускія творы Ф. Багушэвіча змесцяцца ўсяго ў адным невялічкім томіку.

Дарэчы будзе прыгадаць, што да юбілею пісьменніка ў 2010 г. былі апублікаваны грунтоўныя артыкулы В. Рагойшы «Францішак Багушэвіч у інтэр’еры стагоддзя» (Беларуская думка. 2010. № 3) і І. Багдановіч «Дар музыкі – то твой дар, Божа» (Роднае слова. 2010. № 3). Адгукнуўся на падзею і часопіс «Польмя», не толькі артыку-

лам Я. Янушкевіча «Чароўная дудка», але і вершам М. Мятліцкага «Багушэвіч у Смаргоні» (Польмя. 2010. № 3).

З вартых асаблівай увагі багушэвічазнаўчых публікацый адзначым артыкулы В. Бароўкі «Францішак Багушэвіч у літаратуразнаўчым дыскурсе пачатку ХХ ст.» (Роднае слова. 2015. № 3) і Р. Самойленкі «Францішак Багушэвіч на чарнігаўскай зямлі» (Польмя. 2016. № 8). Аднак у нашым аспекце найбольш цікавым, найперш у плане змены ацэначных акцэнтаў, з’яўляецца артыкул Н. Рашэтнікавай «Літаратурныя і культурныя інтэгралы ў беларускай прозе пачатку ХХ стагоддзя» (2014), апублікаваны ў зборніку «Русская и белорусская литература на рубеже ХХ–ХХІ веков». Здаецца, аўтарка наблізілася да разумення таго, што ў «Тралялёначцы» адлюстраваны не проста звычайны побытавы малюнак сацыяльнай рэчаіснасці, у чым пераканана большасць папярэднікаў (што пацвярджае і праведзены намі агляд), а нешта глыбейшае – кшталту філасофскай рэфлексіі, роздуму пра жыццё і смерць. Асэнсоўваючы матэрыял акрэсленага ў назве перыяду, даследчыца лагічна бачыць вытокі ў прозе Ф. Багушэвіча і пачынае аналіз апавядання «Тралялёначка» з праніклівага супастаўлення яго з вершам «Афяра», своеасаблівым маральным імператывам, бо ў абодвух творах, па сутнасці, сцвярджаюцца аналагічныя ідэі. Устаноўка на тое, што багушэвічаўскі праявіны твор «толькі на першы погляд здаецца аднамерным», дазволіла даследчыцы пасля сціслага аналізу прапанаваць такую катэгарычную выснову: «Стварыўшы вобразы людзей, якіх ніхто не ведаў і не разумеў з сучаснікаў Ф. Багушэвіча, пісьменнік з лёгкасцю перайшоў мяжу паміж стагоддзямі і стаў цікавым новым найменнем, таму што так, як Ф. Багушэвіч, яшчэ ніхто да яго не ўздымаў сацыяльна-побытавыя праблемы. Такім чынам, для нас аўтар “Тралялёначкі” – пісьменнік новага часу» [90]. Значыць, і сёння даследаванне твора працягваецца і абавязкова павінна выйсці на якасна новы ўзровень. Імпануе тое, што, падводзячы вынікі і назваўшы імёны бліскучых беларускіх праявікаў пачатку ХХ стагоддзя – Я. Коласа, З. Бядулі, М. Гарэцкага, А. Пашкевіч (Цёткі), К. Каганца, М. Багдановіча, Ядвігіна Ш., – Н. Рашэтнікава не прамінула адзначыць, «што першым быў Францішак Багушэвіч, выдатны пачынальнік глыбінных зрухаў не толькі ў паэзіі, а і ў прозе» [90].

«Мы падчас залішне “зазямлялі” гэтых пісьменнікаў (маюцца на ўвазе В. Дунін-Марцінкевіч, Я. Баршчэўскі, В. Каратынскі, А. Абуховіч, Ф. Багушэвіч, Я. Лучына. – І. З.), звязваючы іх пераважна з будзённай сферай рэальнасці, у той час як яны, з’яўляючыся ў творчасці

спраўды вялікімі прыхільнікамі побыту і шчырымі, адданымі сынамі таго краю, рэгіёна, дзе яны нарадзіліся і ўзраслі, неслі ў сабе і казмаганічную, планетарную ідэю духоўнай еднасці паміж людзьмі», – абсалютна аб'ектыўна падкрэслівае В. Жураўлёў у артыкуле «Вялікае пачуццё як дэтэрмінант мастацкасці» (Роднае слова. 2010. № 12), прысвечаным канцэптuallyнаму пераасэнсаванню філасофіі гісторыі беларускай літаратуры XIX ст. І гэта пераконвае, што мы дарасцём да разумення велічы Францішка Багушэвіча не толькі як публіцыста і паэта, але і празаіка.

Такім чынам, праведзены агляд матэрыялаў і публікацый, якія асвятляюць як «нялёгкаю» гісторыю апавядання Ф. Багушэвіча «Тралялёначка», драматычныя шляхі твора да чытача, так і працэс яго рэцэпцыі ў айчынным літаратуразнаўстве, дазваляе зрабіць шэраг вывадаў. Выдадзены ананімна і, верагодна, нязначным тыражом твор, атрымаўшы публічную і вельмі стрыманую ацэнку адразу ж пасля выхату ў свет у 1892 г., затым на дзясятка гадоў стаў здабыткам абмежаванага кола чытачоў, бо ў лік уладальнікаў кніжкі ўваходзілі, відаць, нават не ўсе знаёмыя і сябры аўтара. На неаднаразовыя згадкі твора ў публікацыях, змешчаных у перыядычных выданнях з нагоды смерці пісьменніка ў 1900 г. і неўзабаве пасля гэтага, у нашаніўска перыяд увага звернута не была. Увогуле, на працягу першых шасці дзесяцігоддзяў XX ст. адзіным рэальным чытачом твора, засведчыўшым сваё знаёмства з яго тэкстам, быў акадэмік Я. Карскі, які, аднак, не быў упэўнены ў аўтарстве Ф. Багушэвіча. «Вяртанне» твора здзейснілася на старонках часопіса «Польмя» толькі ў 1960 г. дзякуючы адмысловай публікацыі С. Александровіча, які стаў і першым даследчыкам «Тралялёначкі». У далейшым да вывучэння і аналізу апавядання так ці інакш звярталіся найбуйнейшыя айчынныя літаратуразнаўцы другой паловы XX ст., калі і былі зроблены найбольш важкія дасягненні ў справе вывучэння твора і асэнсавання яго месца ў гісторыі роднага пісьменства. Аднак дыяпазон ацэнак быў даволі шырокім, бо ўтрымліваў не толькі станоўчыя, але і крытычныя меркаванні. Нельга сказаць, што ў XXI ст. увага да багушэвічаўскага апавядання моцна ўзрасла, але яно стала аб'ектам спецыяльнага даследавання ў асобных публікацыях сучасных навукоўцаў. І гэта не толькі ў агульным плане сведчыць пра актуальнасць працягу багушэвічазнаўчых штудый, але пацвярджае і тое, што апавяданне «Тралялёначка», як і ў цэлым мастацкі свет Францішка Багушэвіча, працягвае цікавіць беларускіх гуманітарыяў, у першую чаргу літаратуразнаўцаў і моваведаў.

Пытанні і заданні

1. Якія задачы ставяцца пры падрыхтоўцы самастойнага фронтальнага аналітычнага агляду літаратуры па тэме?
2. Назавіце імёны пісьменнікаў, творчасць якіх паўплывала на Ф. Багушэвіча.
3. Якія прычыны, на вашу думку, абумовілі шматгадовую «страту» апавядання «Тралялёначка»?
4. Чым выклікана ідэалізацыя вясковай грамады ў апавяданні «Тралялёначка»?
5. Напішыце пісьмовую работу на тэму «Рэлігійна-этычная пазіцыя аўтара апавядання “Тралялёначка”».
6. Падрыхтуйце рэферат на тэму «Сацыяльны крытыцызм у творчай спадчыне Ф. Багушэвіча».

12. ЯЎХІМ КАРСКІ ЯК ГІСТОРЫК БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ XIX – пачатку XX ст.

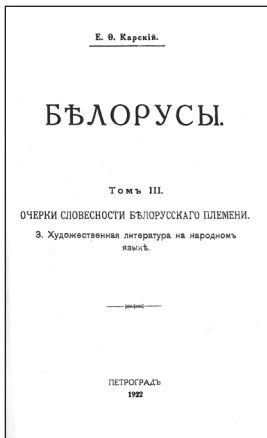
Культурна-гістарычны метада у літаратуразнаўстве пашырыўся ў другой палове XIX ст., перадусім дзякуючы працам французскага філосафа і гісторыка літаратуры І. Тэна (1828–1893), які распрацаваў асноўныя паняццёвыя катэгорыі – раса, асяроддзе, момант. На яго думку, тып чалавека пэўнага часу і супольнасці фарміруецца расай (спадчыннымі адметнасцямі нацыянальнага характару), асяроддзем (геаграфічнай прасторай, ландшафтамі, прыродай і кліматам), момантам (канкрэтнымі гістарычнымі, сацыяльнымі і духоўнымі падзеямі). Метада грунтуваўся на гістарычным падыходзе да культуры і літаратуры, якія лічыліся адлюстраваннем духу народа ў розныя перыяды развіцця. Даследчыкаў найперш цікавілі сувязі мастацкіх і фальклорных твораў як гістарычных дакументаў з мінуўшчынай, сацыяльным асяроддзем, увогуле з духоўнай і матэрыяльнай культурай цывілізацыі. Такім чынам, вывучалася эвалюцыя літаратурнага працэсу праз асаблівасці менталітэту.

Над заключным трэцім выпускам «Мастацкая літаратура на народнай мове» III тома «Беларусаў» Яўхім Карскі працаваў пераважна ў драматычны і надзвычай складаны перыяд гісторыі, пасля Лютаўскай і Кастрычніцкай рэвалюцыі 1917 г. Гэтыя лёсавызначальныя падзеі непасрэдна закранулі Беларусь, тэрыторыя якой на працягу некалькіх гадоў зведала ўціск шэрагу акупацыйных рэжымаў (бальшавіцкага, нямецкага, польскага). Хоць Я. Карскі не без іроніі пісаў пра «разлівшуюся по всей

Яўхім Карскі (1861–1931)

Руси волну освободительного движения с разными самоопределениями», ён тым не менш браў удзел у працы і нават быў абраны ганаровым старшынёю разагнанага бальшавікамі ў Мінску ў снежні 1917 г. Усебеларускага з'езда. Палітычная нестабільнасць не спрыяла засяроджанай навуковай працы. Да заключэння ў сакавіку 1921 г. Рыжскага мірнага дагавора будучыня Беларусі была няпэўнай. Немагчыма было прадбачыць, якія сілы возьмуць верх у змаганні за тэрыторыю краю: урады РСФСР, Польшчы ці Беларускай Народнай Рэспублікі. Нейкі час Я. Карскі супрацоўнічаў з адукацыйнымі структурамі апошняй. Яго чарговае з'яўленне ў Мінску было звязана з дзейнасцю камісіі БНР па арганізацыі Беларускага ўніверсітэта, актыўным членам якой быў М. Доўнар-Запольскі. Выдатна інфармаваны А. Луцкевіч пісаў: «...Калі ў Менску ў 1917–1918 гг. беларусы маніліся адкрыць свой універсітэт, – дык на кліч праф. Даўнара-Запольскага адгукнулася гэтулькі прафесараў-беларусаў, што іх хваціла бы не на адзін, а на два універсітэты. І ў тым жа Менску ў 1919–1920 гг. бачым закладзіны першай вышэйшай беларускай школы – Пэдагагічнага Інстытуту, які працай праф. Іваноўскага быў перастроены ў Галоўную Беларускаю Школу – першы беларускі універсітэт. І хоць прыход у Менск бальшавіцкае ўлады часова спыніў гэту работу, усё ж такі і бальшавікі будуць цяпер тамка беларускі універсітэт». Якраз супрацоўніцтва з урадам БНР і непрыхільнае да бальшавіцкіх дактрын «палітычнае крэда» акадэміка перакрэсліла магчымасць навукова-адміністрацыйнай кар'еры Я. Карскага ў савецкай Беларусі.

Тытульны ліст
«Беларусаў»
(т. III, кн. 3)
Я. Карскага (1922)

У час палітычных мітрэнгаў у Беларусі назіраецца своеасаблівы выдавецкі бум: з'яўляюцца шматлікія новыя беларускія, у тым ліку грамадска-літаратурныя, выданні. Гэта былі большай часткай штотыднёвыя газеты з рознай ідэалагічнай арыентацыяй. У 1919–1920 гг. на старонках мінскіх газет «Звон» і «Беларусь» Я. Карскі па-беларуску апублікаваў значную частку матэрыялаў, звязаных з жыццём і творчасцю галоўным чынам беларускіх пісьменнікаў XIX ст. Яны пазней увойдуць у заключны выпуск «Беларусаў». Тады вучоны яшчэ, напэўна, ускладаў нейкія надзеі на самастойную будучыню Беларусі. З яго ліста да А. Луцкевіча (студзень 1919 г.)

вынікае, што, знаходзячыся ў Мінску, акадэмік спадзяваўся на працягу года выдаць завяршэнне свайго навуковага цыкла ў Вільні і меў для гэтага адпаведныя «казённые» сродкі. Але «дзякуючы» «недальновидности, а может быть, и злой воле некоторых местных деятелей» праект не быў рэалізаваны. Прычына магла хавацца і ў выразна тэндэнцыйнай канцэпцыі даследаванняў вучонага, абумоўленай асаблівасцямі яго светапогляду. Ва ўсякім разе, Я. Карскі даволі хутка расчараваўся ў палітычным радыкалізме прадстаўнікоў беларускага нацыянальнага руху, як і ў здольнасці іх станоўча паўплываць на лёс Бацькаўшчыны.

Зразумела, погляды Я. Карскага на беларускую літаратуру з часам мяняліся. У нас бракуе прамых фактычных даных, каб гэтыя змены можна было назваць эвалюцыяй. Незалежна ад часу напісання ў працах вучонага ідэалагізаваныя крытэрыі адыгрывалі вельмі істотную ролю. Рыхтуючы заключны выпуск «Беларусаў» да выдання, у абсалютна новых умовах аўтар вымушаны быў карэкціраваць свае ранейшыя ацэнкі, дадзеныя як мастацкай беларускамоўнай творчасці ўвогуле, так і творчай спадчыне, напрыклад Ф. Багушэвіча ў прыватнасці. Так, у 1903 г. ён бачыў толькі «чисто этнографические достоинства» – «рельефное изображение народного быта, обрядов, обычаев, домашней обстановки» – твораў «белорусской литературы». Нават само гэтае словазлучэнне ён не прамінаў браць у двухкоссе. У заключным жа выпуску «Беларусаў» (1922) ужо ідзе гаворка і пра «настоящий расцвет белорусской литературы» пасля 1905 г., і пра імкненне пісьменнікаў «возродить страну и народ, развитие его самосознание». У I томе свайго даследавання Я. Карскі, па сутнасці, толькі інкрымінаваў Ф. Багушэвічу імкненне «возбудить сепаратистические стремления национальные и литературные: отстранить белорусов от великорусов и побудить их к выработке самостоятельной литературы». Праз няпоўныя два дзесяцігоддзі ён хоць і паўтарае свае ранейшыя закіды, але ўжо характарызуе Ф. Багушэвіча як «главаря» беларускага адраджэнскага руху і нават называе яго «очень талантливым и убеждённым» пісьменнікам.

У сувязі з гэтым няма падстаў лічыць Я. Карскага апартуністам ці прыстасаванцам. Больш за тое, думаецца, што, як навуковец акадэмічнага кшталту і чалавек даволі паважнага ўзросту, вучоны не быў схільны да змены сваіх светапоглядных, палітычных і нават эстэтычных прынцыпаў. І ў гэтым бачацца яго паслядоўнасць і шчырасць. Бадай, ніколі Я. Карскі не быў у апазіцыі да наяўнага ў царскай Расіі рэжыму, праявіў ён сябе хутчэй як апанент, а не як апалагет беларускага нацыянальна-адраджэнскага руху. Ён стаў сведкам кардынальных палітычных і сацыяльных пераўтварэнняў, прычым такіх,

якія адбыліся незалежна ад яго волі і, магчыма, нават насуперак яго жаданням. Аб'ектыўна яго даследаванні сталі эфектыўным каталізатарам росту беларускай самасвядомасці. І гэта было прызнана найперш дзеячамі адраджэнскага руху. Да 1917 г. выпускі «Беларусаў» Я. Карскага фарміравалі ўяўленні пра беларускі народ і яго культуру не столькі ў малалікім навуковым асяроддзі, колькі ў шырокіх колах чытачоў-інтэлігентаў, якія пазней так ці інакш праявілі сябе ў беларускай гісторыі і культуры. Матывы падрыхтоўкі і выдання заключных выпускаў «Беларусаў», што пабачылі свет у 1920-я гг., былі абумоўлены, верагодна, дзвюма прычынамі: па-першае, жаданнем апісаць на-яўны беларускамоўны гісторыка-літаратурны матэрыял ад старажытнасці да найбліжэйшай аўтару сучаснасці, стварыць своеасаблівую энцыклапедыю беларускага прыгожага пісьменства; па-другое, імкненнем захаваць і пацвердзіць пазіцыі прызнанага лідара ў белару-сознаўчых даследаваннях.

Светапоглядная сістэма Я. Карскага сфарміравалася ў XIX ст. У палітычным аспекце яна грунтавалася на ідэалагізаваных уяўленнях пра магутнасць і непарушнасць імперыі Раманавых. У Беларусі такія погляды знайшлі сваё яскравае выражэнне ў ідэалогіі заходнерусізму. Я. Карскі быў салідарны з большасцю ключавых момантаў, якія пастуліраваліся прадстаўнікамі гэтай плыні ў краёвай грамадскай думцы. Так, ён адмаўляў нацыянальна-гістарычную самастойнасць беларускага этнасу і атаясамліваў яго з велікарускім народам, даводзіў, што беларуская мова з'яўляецца толькі дыялектам рускай. Праўда, пры гэтым лічыў шкоднай поўную ўніфікацыю беларускіх земляў з цэнтральнымі губернямі імперыі. Па меркаванні Я. Карскага, даўнія гістарычныя сувязі Беларусі з Польшчай прынеслі амаль выключна негатыўныя вынікі. Выступаючы за «распалячванне» Беларусі, вучоны быў перакананы – «беларускасць» напрамую ідэнтыфікуецца пераважна з праваслаўем. Адначасна ён быў упэўнены, што беларускі адраджэнскі рух уяўляе сабой «польскую інтрыгу» і інспіравалі яго асобы больш не беларускай нацыянальнасці, а выхаваныя на польскай мове ў старашляхецкай абстаноўцы і традыцыях. Характарызуючы лідараў беларускага руху, большасць якіх паходзіла «из белорусов-католиков западной ориентации», Я. Карскі пісаў: «Своим шовинизмом они отталкивают от себя православное большинство, поселяя вражду в одной этнической семье». Вучоны тэндэнцыйна трактаваў патрыятычныя памкненні беларускіх пісьменнікаў XIX ст., якія паходзілі з апалячанай шляхты. Гэта значна знізіла ступень навуковай аб'ектыўнасці яго даследавання. У першай чвэрці XX ст. заходнерусізм заставаўся

дзеісным фактарам краёвага жыцця. Яго прыхільнікі, на словах шчырыя беларускія патрыёты, цвёрда былі перакананы ў непатрэбнасці палітычнага і культурнага самавызначэння Беларусі. Трэба адзначыць, што Я. Карскі належаў не да крайне рэакцыйнага, а да ліберальнага крыла заходнерусізму. Здаецца, не столькі імперскі кампанент, колькі духоўны фактар у самім паняцці «рускі» іграў для яго вызначальную ролю. Можна нават дапусціць, што для вучонага, як і для многіх у той час, «рускі» – гэта хутчэй не нацыянальнасць, а пэўны стан душы.

У метадалагічным плане Я. Карскі адчуў вызначальны ўплыў ідэалогіі пазітывізму, адным з ключавых момантаў якой быў практыцызм. Апалагеты пазітывізму заклікалі да папулярызацыі навуковых ведаў, адмаўлялі суб'ектывізм рамантыкаў і прапагандавалі рацыянальны падыход да ўсіх з'яў, у тым ліку і мастацкіх. Літаратурная крытыка і літаратуразнаўства перыяду пазітывізму мелі амаль выключна справядзачны і канстатацыйны характар. І гэтая асаблівасць больш чым выразна адлюстравалася ў выпуску «Мастацкая літаратура на народнай мове» III тома «Беларусаў» Я. Карскага. Даследчыкі-позітывісты найперш імкнуліся выявіць нейкія станоўчыя тэндэнцыі, вызначыць мэту, з якой былі напісаны мастацкія творы, адгадаць прычыну, што прымусіла аўтара ўзяцца за пяро. Вельмі істотным фактарам для іх была патэнцыяльная аўдыторыя, на якую разлічаны той ці іншы твор. Паказальна, што адной з прычын заповоленага развіцця беларускай літаратуры ў XIX ст. Я. Карскі называў «отсутствие соответствующего круга читателей». Зразумела, творы на беларускай мове, асабліва да 1905 г., як правіла, не бачылі чытача. А саму беларускамоўную мастацкую творчасць прыхільнікі пазітывізму лічылі незапатрабаванай і часта ставіліся да яе як да нейкай літаратурнай экзотыкі, разлічанай на вельмі вузкае кола аматараў. Ідэі пазітывізму пашыраліся паралельна з засваеннем у літаратуры эстэтыкі рэалізму і натуралізму. Бадай, невыпадкова Я. Карскі даў такую характарыстыку творчай манеры М. Гарэцкага-празаіка: «Уже сейчас реализм у него доходит до детальной анатомии, до фотографирования атомов». Аднак сцэентызм пазітывістаў, іх імкненне да фактаграфічнай дакладнасці і накаплення разнастайнейшых эмпірычных матэрыялаў далі магутны штуршок для развіцця ў Беларусі такіх гуманітарных дысцыплін, як фалькларыстыка, этнаграфія, мовазнаўства, археаграфія і інш. У гэты час пашырэнне набылі разнастайныя па назве, але падобныя па эмпірычнай дамінанце публікацыі: «вопыты апісання», «помнікі», «кароткія нарысы», «агляды», «матэрыялы да вывучэння», «зборы» і «зборнікі». Уплыў гэтых апрабаваных пазітывістамі формаў вельмі адчувальны ў апошнім выпуску «Беларусаў».

Увогуле, навуковае беларусазнаўства ў другой палове XIX ст. зрабіла значна большы крок наперад у параўнанні з беларускай літаратурай. Так, вельмі аўтарытэтыны ў свой час фалькларыст П. Бяссонаў, якога часта называлі аб'ектыўным рускім даследчыкам Беларусі, яшчэ ў 1871 г. даволі самаўпэўнена, як паказала будучыня, канстатаваў, што «беларуская вусная народная мова ніколі не будзе мовай літаратурнай, пісьмовай і кніжнай». І Я. Карскі доўгія гады прытрымліваўся такой жа думкі. Будучы кампетэнтным філолагам, ён, аднак, глядзеў на беларускую мову з пазіцый пазітывісцкага рацыяналізму. Калі ў пачатку XX ст. нашаніўская літаратура рабіла свае першыя крокі, вучоны ніколі публічна не выступіў з абаронай роднай славенасці. Ён адзначаў стылістычную нераспрацаванасць народнай беларускай мовы, непрыдатнасць яе для перадачы высокага зместу. Па логіцы пазітывістаў, калі мастацкая літаратура на народнай мове і мела права на існаванне, то мусіла абмежавацца ў драматургіі – побытавай камедыяй, у паэзіі – стылізацыяй пад фальклор, у прозе – малымі гумарыстычнымі формамі. Такім чынам, ідэйна-эстэтычная канцэпцыя пазітывізму не асабліва спрыяла стварэнню нармальных умоў для развіцця беларускай літаратуры. Як даследчык Я. Карскі стаяў на пазіцыях пазітывізму і салідарызаваўся з большасцю яго прынцыпаў. Менавіта ідэалогія пазітывізму істотна паўплывала на фарміраванне аднаго з ключавых аспектаў у светапоглядзе вучонага, які можа на акрэсліць як культурна-асветніцкі дэмакратызм.

Пазітывізм дэклараваў культ навукі, але з выключным дамінаваннем дысцыплін прыродазнаўчага профілю. Ужо ў сярэдзіне XIX ст. у Заходняй Еўропе даследчыкі літаратуры паступова пачалі адмаўляцца ад усяго індывідуалістычнага і шукаць нейкія выключна аб'ектыўныя крытэрыі ацэнкі мастацкіх з'яў. І гэты пазней прывяло да натуралістычных падыходаў пры тлумачэнні фактаў культуры ў рэчышчы такога ўплывовага метадалагічнага напрамку ў літаратуразнаўстве, як культурна-гістарычная школа. Я. Карскі станоўча ацэньваў і шырока выкарыстоўваў працы найбуйнейшага прадстаўніка гэтай акадэмічнай школы ў Расіі А. Пыпіна (1833–1904), якога лічыў «обстоятельным и беспристрастным» даследчыкам. Як і вядомы папярэднік, вучоны разглядаў беларускую літаратуру як правінцыяльную, бачыў у ёй найперш этнаграфічную каштоўнасць і адносіў да яе здабыткаў толькі творы, напісаныя па-беларуску. Найбольшую ўвагу пры вывучэнні асабліва сцэй літаратурнага развіцця ён надаваў сацыяльна-генетычным і гісторыка-культурным узаемасувязям, а сутнасць з'яў культуры на пэўным этапе тлумачыў спецыфікай грамадскай і нацыянальнай

самасвядомасці. Гэта можна пацвердзіць цытатай з «Агульнага агляду літаратуры на сучаснай беларускай мове» Я. Карскага: «Новые веяния и решительное оживление в белорусской литературе начались в конце XIX и в начале XX столетий. <...> Простой народ был и теперь в стороне. Но к этому времени уже успела образоваться из него некоторая интеллигенция; к последней примешалось не мало всяких энтузиастов из старой интеллигенции, часто даже не белорусского происхождения, и началось так называемое белорусское движение. Оно, как увидим после, сильно содействовало развитию белорусского самосознания и вызвало появление довольно талантливых писателей, развивавших в своих произведениях как местные темы, так даже и затрагивавших общечеловеческие вопросы» [49, с. 242–243]. Як гісторык літаратуры Я. Карскі рабіў спробы вылучыць нейкія ключавыя элементы, дамінуючыя змястоўныя прыкметы, якія далі б магчымасць акрэсліць і вызначыць нацыянальную адметнасць тагачаснага пісьменства ўвогуле. І гэта ў яго – беларуская прырода і гаротнае вясковае жыццё. Вылучэнне такіх вузкіх дамінантаў і стала асновай для сістэматызацыі, упарадкаванага разгляду ўсіх асаблівасцей і праяў літаратурнага развіцця. Яркія ўзоры сістэмных характарыстык літаратуры былі ўжо дадзены, напрыклад, у працах прадстаўніка параўнальна-гістарычнага метаду А. Весаюўскага (1838–1906), які, як і А. Пыпін, займаўся пытаннямі беларускай культуры. Перад Я. Карскім паўстала чарговая задача – дыферэнцыяцыя творчасці асобных пісьменнікаў у межах ужо вызначанай дамінантнай сістэмы. Каб выявіць індывідуальную манеру, неабходны былі разнастайныя параметры, іншая сістэма ацэнак, якую Я. Карскі, верны сваёй «заходнерускай» і «правінцыяльнай» канцэпцыі, выпрацаваць не змог. Ды і час быў не той. На пэўным этапе культурна-гістарычная школа адыграла сваю станоўчую ролю, але пра пачатак XX ст. прынята гаварыць у сувязі з крызісам у літаратуразнаўстве, як, зрэшты, і ў сферы іншых гуманітарных навук.

Праца Я. Карскага над выпускам «Мастацкая літаратура на народнай мове» пераконвае, што ў тагачаснай Беларусі яшчэ не было неабходнасці філасофскага асэнсавання літаратурнага працэсу. На парадку дня яшчэ востра стаялі значна больш сціплыя і адпаведныя культурна-гістарычнаму метаду задачы фактаграфічнай фіксацыі – вывучэнне творчасці ўсіх пісьменнікаў, збіранне біяграфічных звестак, даследаванне не толькі друкаваных, але і рукапісных твораў, высвятленне характарыстык пэўных перыядаў, выпрацоўка адпаведнай перыядызацыі і інш. Таму ў трэцім выпуску настолькі адчувальны ўплыў «дыктатуры дакумента». Вельмі істотную ролю ў даследаванні выкон-

вае аб'ёмны раздзел «Беларускі рух», якому можна даць умоўную назву «Палітыка і беларуская літаратура: 1891–1922 гады». У традыцыях школы палітычныя перыпеты і выдавецкая дзейнасць лічыліся не толькі істотным фактарам у тагачаснай літаратуры, але і адпаведным аб'ектам для вывучэння. Аўтар надае прыныповае значэнне аўтабіяграфіям Янкі Купалы і Якуба Коласа, якія змяшчае ў працы. Нават на мастацкія тэксты даследчык глядзіць як на нейкія напаўдакументы, у якіх зафіксаваны праявы і падзеі рэальнага быцця. «На зместе произведений первых белорусских писателей, – пісаў вучоны пра навейшую паслябагушэвічаўскую літаратуру, – сильно отразилось и то обстоятельство, что в большинстве случаев главнейшие их представители происходили из простого местного народа (крестьян, рабочих и мелкой шляхты). Никто лучше их не мог изобразить с детства хорошо знакомой им белорусской природы и той, хотя и не сложной, но полной горестей и невзгод с редкими радостями жизни, действие которой они испытали на себе. Прекрасно зная белорусскую жизнь и природу, они нашли и средства передать их в слове по-своему поэтически. Это несомненные достоинства, вытекающие из сказанного. Но с точки зрения общелитературной такие особые условия сопровождалось и некоторыми недостатками. *Поэзия эта несложна, она однообразна, не затрагивает мировых проблем*» (курсіў Я. Карскага. – I. З.) [49, с. 407]. У рэчышчы традыцый культурна-гістарычнай школы Я. Карскі бачыў каштоўнасць літаратуры найперш у адлюстраванай ёю рэчаіснасці, магчымасці пазнаёміць чытача «с деревенским бытом, нуждами деревни, нравами и обычаями» і толькі потым звяртаў увагу на іманентныя яе характарыстыкі.

Гармонія чалавека з прыродай, цэласнасць успрыняцця прадметаў і з'яў жыцця, адносіны да сацыяльных пераўтварэнняў і побытавых акалічнасцей, этычныя і эстэтычныя каштоўнасці, надзеі на духоўнае аднаўленне, міфалагічнае, тыповае і агульнапрынятае ў народным (сялянскім) светапоглядзе і іншае – адлюстраванне ўсяго гэтага канстатуюцца, але не аналізуюцца ў творчасці тагачасных пісьменнікаў. Па сутнасці, ідзе гаворка толькі пра відавочнае, пра тое, што ляжыць на паверхні. Я. Карскі не камплексуе з прычыны амаль поўнай адсутнасці спроб тэарэтычнага мыслення ў сваім тэксце, яго цалкам задавальняе функцыя папулярызатара. Аўтар амаль не закранае вобразна-сімвалічную спецыфіку аналізаваных твораў, хоць у духу часу лічыць яе больш характэрнай для прозы. Ён засяроджваецца на тым, што хацеў сказаць пісьменнік, а не як гэта зроблена. Часам даволі спрошчанымі, а то і прымітыўнымі, нават з пазіцый тагачаснасці, уяўляюцца

спробы Я. Карскага даваць ацэнку паэтычнай тэхніцы і мове літаратурных твораў. Напрыклад, яго крытычнае стаўленне да ўжывання форм «рэха» замест «эха» або непрыняцце асананснай рыфмы.

Трэці выпуск III тома «Беларусаў» Я. Карскага нібы падводзіць рысу пад больш чым трыццаціпяцігадовай працай вучонага ў галіне беларусазнаўства. Ён не лічыў сваю задачу вычарпальна выкананай, настойліва падкрэсліваў неабходнасць далейшых даследаванняў. Развітваючыся з галоўнай працай свайго жыцця, вучоны выдатна ўсведамляў і нават спецыяльна адзначыў, што «всё написанное автором носит характер “очерков” и далеко от полноты». У дачыненні да мастацкай літаратуры ён ставіў перад сабою канкрэтную задачу: «главным образом зарегистрировать поэтический материал с целью ознакомления с ним читателя». І гэтую задачу ён у прынцыпе выканаў. Змешчаныя ў заключным выпуску «Беларусаў» нарысы маюць пераважна біябібліяграфічны і тэксталагічны характар. Пры павярхоўнасці літаратурна-крытычнага аналізу аўтар засяроджваецца пераважна на канстатацыі фактычнага матэрыялу. Аднак пазбегчы суб'ектыўных, а часам і эмацыянальных ацэнак не заўсёды атрымлівалася. Так, адчуваецца, што да некаторых прадстаўнікоў маладзейшай генерацыі дзеячаў беларускай культуры аўтар ставіўся як да недадукаваных, маладасведчаных, але празмерна радыкальных людзей. Сістэматычнасць, сур'ёзнасць і нават педантызм у адносінах да фактычнага матэрыялу, фундаментальнасць і энцыклапедычнасць ведаў, маштабнасць даследавання і глыбокае адчуванне розных аспектаў праблемы спалучаліся ў Я. Карскага з агляднасцю і апісальнасцю, выразнай старамоднасцю стылю і кансерватыўнасцю некаторых прынцыпаў. Як прыхільнік фактычнага вивучэння літаратуры і збіральнік Я. Карскі першым апублікаваў вельмі каштоўныя матэрыялы да біябібліяграфічнага слоўніка беларускіх пісьменнікаў. Ён не ведаў, што яшчэ ў 80-я гг. XIX ст. над падобным слоўнікам працаваў А. Рыпінскі, які ў лісце да А. Плуга падаў спіс 55 пісьменнікаў Беларусі, пра якіх меўся напісаць.

Аўтарытэтны даследчык гісторыі беларускага літаратуразнаўства М. Мушынскі пагаджаецца з тым фактам, што частку апошняга выпуску «Беларусаў», прысвечаную літаратуры XX ст., можна ацаніць як «сапраўды слабейшую ад іншых». Аднак прычыны гэтага, якія мусілі насіць прынцыповы характар, дагэтуль не высветлены. І тут трэба мець на ўвазе, што перыяд 1917–1922 гг. вызначыўся для «незалежнікаў» найбольш інтэнсіўнымі пошукамі аргументаў і навуковай канцэпцыі для легітымізацыі Беларусі ў новай Еўропе. Актуальнай

стала задача найхутчэйшага прызнання вядучымі дзяржавамі слаўнага гістарычнага і культурнага мінулага беларусаў як нацыі і іх наноў створанай дзяржаўнасці. Надзеі ўскладаліся і на філалагічныя навукі, якія павінны былі тэрмінова даказаць неідэнтнасць беларусаў найперш з рускімі і палякамі. Пры гэтым Я. Карскі трапіў у безальтэрнатывую сітуацыю, бо не мог далкам адмовіцца ад сваіх ранейшых навуковых вывадаў. У гэтым сэнсе гісторыкам, М. Доўнару-Запольскаму або У. Пічэце, было значна прасцей, бо іх навуковы аўтарытэт грунтаваўся пераважна на даследаваннях гісторыі ВКЛ.

Канцэптуальнасць прац Я. Карскага ў галіне фалькларыстыкі і медыявістыкі (першы і другі выпускі III тома) была абумоўлена спецыфікай цэласных і галоўнае завершаных аб'ектаў вывучэння. Аб'ект жа даследавання ў апошнім выпуску – літаратуры новага і асабліва навейшага часу – не меў такіх параметраў. Для Я. Карскага ўвогуле было абсалютнай нечаканасцю, што на працягу нейкіх пятнаццаці гадоў беларуская літаратура толькі пры змякчэнні рэпрэсіўных мер з боку расійскай дзяржавы займела для свайго пашырэння разнастайныя арганізацыйныя структуры (перыядычныя выданні і выдавецтвы), але і знайшла вялікае кола чытачоў. Пасля 1905 г. яна вырасла колькасна і настолькі змянілася якасна, што методыкі этнаграфічнага, біяграфічнага і тэксталагічнага вывучэння, якія Я. Карскі выкарыстоўваў раней у сваіх даследаваннях і якія больш-менш стасаваліся да матэрыялу дабагушэвічаўскага перыяду, сталі малазэфектыўнымі ў адносінах да літаратуры пазнейшага часу. Для яе аналізу неабходны былі іншая канцэпцыя і іншыя эўрыстычныя прынцыпы, якіх вучоны не мог выпрацаваць. Адсюль у дачыненні да літаратуры XIX і асабліва XX ст. характэрны амаль суцэльны схематызм, апісальніцтва, адсутнасць абагульненняў і грунтоўнага аналізу, які часта падмяняецца пераказам зместу, не заўсёды апраўданае цытаванне вялікіх фрагментаў або цэлых тэкстаў. Не вельмі выратавала сітуацыю нават імкненне даследчыка непасрэдна наблізіцца да суб'екта творчасці ці сучаснага пісьменніка шляхам перапіскі.

Як мовазнавец Я. Карскі прывычаіўся да разнастайных маштабных падлікаў і статыстычных методык. Яны давалі магчымасць карэктна пацвярджаць лінгвістычныя вывады, строгай навуковасцю якіх вучоны ганарыўся. У гэтым сэнсе паказальная парада, дадзеная ім М. Гарэцкаму-пісьменніку: «Автору следует делать побольше выбора из имеющихся у него материалов. К современным событиям придётся ещё по несколько раз обращаться, особенно когда они станут историческим фактом». Але літаратура, асабліва сучасная, не з'яўляецца

такой стабільнай сістэмай, як мова. На ніве літаратуразнаўства імкненне вучонага да аб'ектыўнасці рэалізавалася ў форме непасрэдных «назіранняў» над літаратурай. Аднак гэта выявіла толькі некаторыя агульныя тэндэнцыі, што ў выніку збыдніла карціну літаратурнага працэсу: не дало разумення яго заканамернасцей і не пазбавіла работу ад шматлікіх праяў суб'ектыўнасці.

Даследуючы літаратуру XX ст., Я. Карскі абапіраўся на літаратурна-крытычныя публікацыі, а часам проста паўтараў ацэнкі М. Багдановіча, М. Гарэцкага, В. Ластоўскага, Я. Лёсіка і асабліва А. Навіны (Антон Луцкевіча), аўтара першай кнігі пра беларускіх пісьменнікаў «Нашы песняры» (1918). Скрупулёзнасць і максімальная дакладнасць, каго яўна бракавала А. Луцкевічу, «Гісторыі беларускае літаратуры» (1920) М. Гарэцкага і асабліва артыкулам В. Ластоўскага, Р. Зямкевіча і інш., былі рысамі даследавання Я. Карскага, які імкнуўся размежаваць літаратуразнаўчую навуку і літаратурную крытыку. Урэшце, многія вывады вучонага не вытрымалі выпрабавання часам. Да ліку іх, напрыклад, можна аднесці наступныя: «Поэзия Неслуховского (Я. Лучыны. – I. З.) служит лишь дополнением творчества Богушевича», «Общечеловеческие мотивы у него (Я. Купалы. – I. З.) привлекаются лишь отчасти, да и ничего нового в них не дано», «Правда, особенной новизны мысли, в сравнении с Луцевичем (Я. Купалай. – I. З.), у него (Я. Коласа. – I. З.) искать нельзя». Зрэшты, Я. Карскі адчуў «вузкасць» праблематыкі літаратуры пачатку XX ст., у чым на тым этапе была яе нацыянальная і тыпалагічная адметнасць. Але першым гэта ўбачыў яшчэ М. Багдановіч, які ў творчасці настойліва імкнуўся прапанаваць нешта «іншае». Яго своеасаблівы пратэст супраць стэрэатыпаў, якія склаліся дзякуючы інтэнсіўнай рэцэпцыі творчай спадчыны Ф. Багушэвіча, меў вялікае значэнне. Ва ўсякім разе, Я. Карскі не шукаў лаўраў літаратурнага крытыка, у працы яму значна больш імпаанаваў стрыманы акадэмізм.

Многія сучаснікі засведчылі свае неадназначныя адносіны як да асобы вучонага, так і да яго даследаванняў: з аднаго боку, глыбокую павагу, з другога – непрыняцце, выразны недавер і нават пагарду. Так, Я. Лёсік у рэцэнзіі «Е. Ф. Карскі. Белорусская речь» (1918) пісаў: «Кніжка гэтая цікавая; шмат прынясе карысці кожнаму інтэлігентнаму беларусу, але, чытаючы яе, трэба памятаць, што аўтар усё яшчэ глядзіць на беларускую мову, як падмову маскоўскага языка. <...> Ён яшчэ да гэтага часу разглядае беларускую мову, як некага блуднага сына, адшчапенца, каторы доўгі час бадзяўся на чужыне і папсаваў сваю мову. Праф. Е. Ф. Карскі – з навукі прыхільнік ма-

скоўскага цэнтралізму. Гэтакіх людзей многа выгадавала маскоўская палітыка. Паважаючы іх за іх працу, мы не павінны хаваць аб іх праўды». Выданне заключнага выпуску «Беларусаў» выклікала з’яўленне ў 1923 г. палемічных публікацый у перыядычным друку савецкай Беларусі. Аўтарам цікавай, нават з сучасных пазіцый, рэцэнзіі на кнігу, змешчанай у часопісе «Полымя», стаў таленавіты крытык У. Дзяржынскі, у той час студэнт этнолага-лінгвістычнага аддзялення БДУ. Ён прызнаў «даволі значную гісторыка-літаратурную вартасць» і навуковую каштоўнасць раздзелаў працы, прысвечаных дабагушэвічаўскай літаратуры, і матэрыялаў слоўніка беларускіх пісьменнікаў. Аднак раздзелу «Навейшая беларуская літаратура» рэцэнзент у цэлым доказаў даў негатыўную ацэнку, раздзел жа «Беларускі рух» небеспадстаўна ўвогуле ахарактарызаваў як «злосны памфлет на беларускае адраджэнне». Грунтоуючыся на эстэтычных, а не сацыялагічных крытэрыях ацэнак мастацкіх з’яў, У. Дзяржынскі слухна адзначыў многія відавочныя недахопы: «брак пэўнага навуковага мэтаду», «прымітыўны спосаб выкладу», «нейкі дзіўны месцамі стыль», аднолькавае характарыстык і вывадаў у адносінах да творчасці розных пісьменнікаў, выпадковае выбраў твораў і неадпаведнасць каментарыяў да асобных з іх, памылковыя спробы ў некаторых творах бачыць аўтабіяграфічны элемент, неправамернае ігнараванне алегарычнасці і сімвалічнасці паэтычных тэкстаў і інш. Зрэшты, адкрыцці і памылкі ў навуцы заўсёды стаяць побач.

Даследаванне Я. Карскага і рэцэнзія на яго У. Дзяржынскага сталі прадметам абмеркавання на зладжанай рэдакцыяй «Полымя» вечарыне. На ёй выступоўцы (З. Жылуновіч, Я. Дыла) папросту абвінавачвалі Я. Карскага ў крайняй рэакцыйнасці светапогляду і ледзь не наўмыснай неаб’ектыўнасці ацэнак. Аднак іх аргументы мелі не навуковы, а генератыўны характар. Вобразна кажучы, гэта была праява вечнага канфлікту бацькоў (у нашым выпадку бацькі) і дзяцей, унутрана больш уласцівага мастацкай літаратуры. Несправядлівым дыскусійным ацэнкам не зусім правамерна часам проціпастаўляюць аўтарытэтнае меркаванне Я. Коласа. У канцы 1922 г. ён пісаў Я. Карскаму: «Очень благодарен Вам, дорогой Ефим Фёдорович, за присланный мне Ваш великолепный и в высшей степени интересный научный труд. Читаю его с глубоким интересом как единственную в этом роде работу, самую полную, самую обстоятельную, беспристрастную и научную. Ожидаю с большим интересом дальнейшую работу, которую Вы любезно обещали прислать мне»¹. З кантэксту вынікае, што Я. Колас

¹ Колас Я. Збор твораў : у 14 т. Т. 13 : Письмы 1908–1949 гг. / рэд. тома Ю. Пшыркоў. Мінск, 1977. С. 31.

тут меў на ўвазе не трэці, які толькі спадзяваўся атрымаць, а другі выпуск III тома «Беларусаў» – «Старая западнорусская пісьменность».

Вялікую цікавасць выклікала праца вучонага і ў Заходняй Беларусі. Пра гэта вядома з ліста (жнівень 1923 г.) аўтару М. Гарэцкага, які жыў тады ў Вільні. Тым не менш вельмі паказальная тая акалічнасць, што М. Гарэцкі ў перавыданні «Гісторыі беларускае літаратуры» (1924), назваўшы III том «Беларусаў» адною з «галоўных прац», якую карыстаўся пры ўкладанні кнігі, палічыў неабходным адзначыць: «Па ўсіх ведаемых... кнігах Карскага (7 тамоў “Беларусаў” і інш.) знаёмілася з роднай моваю і літаратураю ўсё маладое пакаленне беларускай інтэлігенцыі. Карскі цяпер ужо ў старым веку. <...> Прайшоў, як толькі й магчыма было раней, школу ў расійскай мове і ў старым дарэвалюцыйным духу. На яго навуковых працах і адбіліся ўплывы гэтае школы. Лішні расійскі патрыятызм, рэакцыйная палітычная тэндэнцыя, непрыхільныя адносіны да беларускіх дзеячаў польскае культуры і беларусаў-незалежнікаў (асабліва ў апошнім томе “Беларусаў”, III – 3, Петраград, 1922) абніжаюць каштоўнасць прац Карскага, лёгшых падвалінаю ў навуку аб нашай мове і даўшых багаты збор фактычнага матэрыялу па гісторыі нашае вуснае паэзіі і літаратуры. **Этнаграфічны перыяд** (вылучана М. Гарэцкім. – I. 3.) нашае літаратуры, які стварылі гэтыя і многія іншыя менш выдатныя нашы этнографы і вучоныя-беларусаведы, мае значэнне **збіральнага перыяду** (вылучана М. Гарэцкім. – I. 3.) у нашай літаратуры. Збіраючы і парадкуючы матэрыял, надта важны для нармальнага развіцця пісанага слова, яны сведама ці нясведама зрабілі нязрушным той грунт, на каторым расла навейшая беларуская літаратура» [25, с. 237–238]. Не будзе перабольшаннем сказаць, што «Беларусы» «адкрылі» Беларусь не толькі для знешняга свету, але і для саміх этнічных беларусаў, прычым як адраджэнцаў, так і іх зацятых апанентаў.

У навуцы актуальнасць даследавання – надзвычай важная катэгорыя. Найбольш актыўная навуковая дзейнасць Я. Карскага прыпадае на першыя дзесяцігоддзі XX ст. Яна была кваліфікаваным, прафесійным адказам на запатрабаванні новага, прынцыпова іншага, часу. Першы том «Беларусаў» пабачыў свет якраз напярэдадні эпахальнага ў нашай гісторыі 1905 г., апошні выпуск цыкла цалкам быў апублікаваны, калі духоўныя сілы беларускай нацыі былі раскаваны пасля 1917 г. Спадчына вучонага настолькі глыбокая і шматахопная, што захавала сваю каштоўнасць аж да нашых дзён. На яе на працягу дзесяцігоддзяў пастаянна абаяліся, аж да прамых цытат, але не заўсёды з указаннем аўтара, прадстаўнікі некалькіх пакаленняў бе-

ларускіх даследчыкаў літаратуры. Аднак, на жаль, у айчыннай літаратуразнаўчай навуцы мала даследаваны ўплыў навуковай спадчыны Я. Карскага як на пазнейшую мастацкую літаратуру, так і на вывучэнне гісторыі роднага прыгожага пісьменства.

Яўхім Карскі – сапраўды значная і неардынарная постаць у гісторыі філалагічнай думкі Беларусі. Ён не толькі зрабіў важкі ўнёсак ў нацыянальную скарбніцу навуковых ведаў, але і ўзбагаціў сваімі беларусазнаўчымі працамі аналы сусветнага народазнаўства. Ён належаў да ліку ўніверсальных навукоўцаў, быў рознабакова эрудзіраваны, незвычайна працавіты. Усё яго жыццё прайшло ў бесперапыннай напружанай працы. І гонар быць адзіным «прэтэндэнтам» на званне патрыярха беларусазнаўства сведчыць пра велічнасць здзейсненага ім.

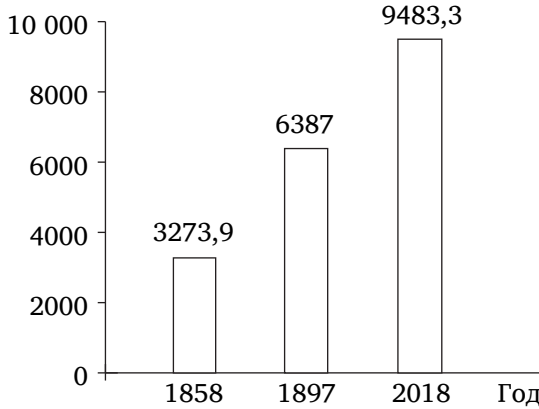
Пытанні і заданні

1. Чым характарызуецца культурна-гістарычная школа ў літаратуразнаўстве?
2. Як ставіўся Я. Карскі да беларускага нацыянальнага руху пачатку XX ст.?
3. Падрыхтуйце рэферат на тэму «Творчасць Ф. Багушэвіча ў ацэнках Я. Карскага».
4. Падрыхтуйце паведамленне на тэму «Творчасць Я. Лучыны ў ацэнках Я. Карскага».

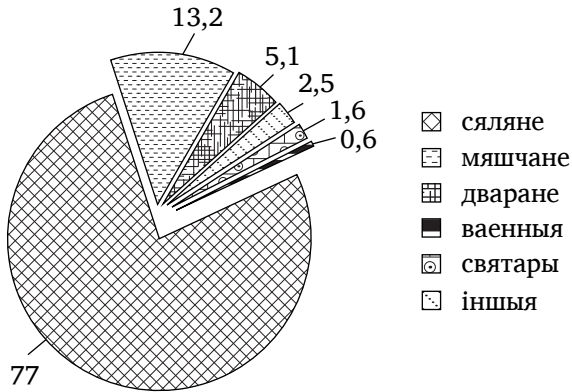

ДАДАТАК*

1. Насельніцтва Беларусі, тыс.

2. Саслоўны склад жыхароў Беларусі ў 1861 г., %

* Складзена па: 1) Нацыянальны статыстычны камітэт Рэспублікі Беларусь [Электронны рэсурс]. URL: www.belstat.gov.by (дата звароту: 14.04.2018).

2) Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / Ін-т гісторыі АН Беларусі. Мінск : БелЭн, 1993–2003.

3) Кніга Беларусі. 1517–1917: зводны каталог / склад.: Г. Я. Галенчанка [і інш.]. Мінск : БелСЭ, 1986.

3. Прафесійная кампетэнтнасць настаўнікаў

Пачатак XIX ст.

Пераважную большасць настаўнікаў складалі прадстаўнікі духавенства, дзякі, арганісты, царкоўныя старасты, адстаўныя салдаты

Сярэдзіна XIX ст.

80 % настаўнікаў мелі свецкую адукацыю. Больш за 50 % з іх скончылі вышэйшыя і спецыяльныя педагагічныя ўстановы

4. Агульная колькасць навучэнцаў на тэрыторыі Беларусі

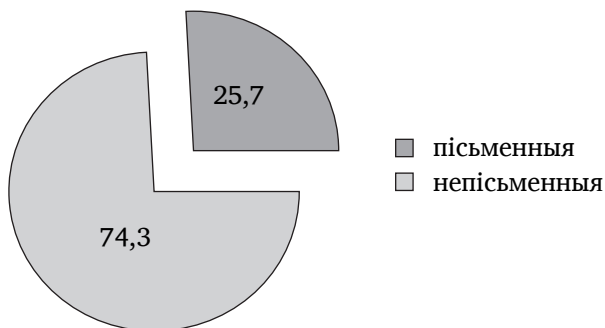
У канцы 1850-х гг. – пач. 1860-х гг.

~16,5 тыс. чалавек
(0,5 % насельніцтва)

У канцы XIX ст.

160 тыс. чалавек
(> 2,5 % насельніцтва)

5. Суадносіны пісьменных і непісьменных жыхароў Беларусі ў 1897 г. (акрамя дзяцей да 10 гадоў), %

6. Нацыянальная самаідэнтыфікацыя інтэлігенцыі Беларусі (паводле перапісу 1897 г.)

- Рускія – 29,83 %
- Яўрэі – 28,81 %
- Беларусы – 26,12 %
- Іншыя – 15,24 %

Пры гэтым

- Да беларусаў сябе адносілі 60 % настаўнікаў.
- 74 % насельніцтва лічылі роднай мовай беларускую.
- Сярод гарадскога насельніцтва беларусы складалі толькі 17,1 %.

7. Колькасць надрукаваных выданняў, мова

Першая трэць XIX ст.

- 410 – польская
- 171 – лаціна
- 88 – яўрэйская
- 16 – руская
- 12 – латышская
- 12 – нямецкая
- 11 – французская
- 5 – італьянская
- 0 – беларуская
- Усяго: 725

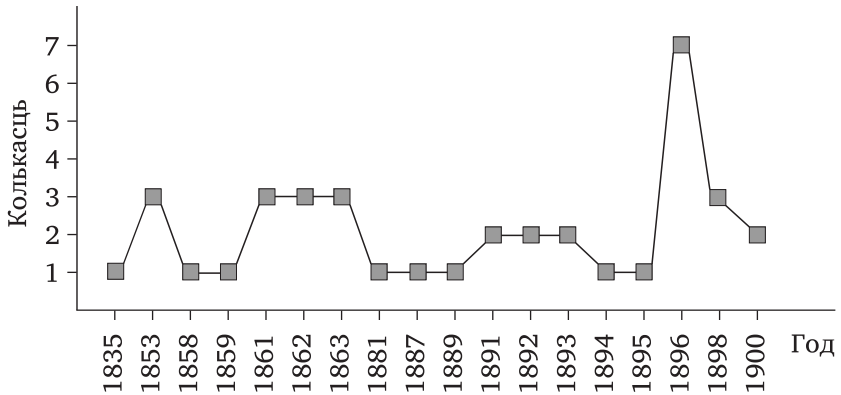
Усё XIX ст.

- 2181 – руская
- 38 – беларуская
- 75 – з беларускімі тэкстамі гістарычных дакументаў і фальклорных твораў
- астатнія выданні на іншых мовах
- Усяго: 3157

8. Беларускамоўныя выданні XIX ст. (па тыпу)

Тып выдання	Колькасць	Назва выдання
Лістоўка (1–4 с.)	1	«Мужыцкая праўда»
Брашура (4–48 с.)	32	Прыводзіць назвы ўсіх выданняў немэтазгодна
Кніга (звыш 48 с.)	5	Mickiewicz Adam. Pan Tadeusz, dwanatcać szlacheckich bylic napisał Adam Mickiewicz. Piarawiarniŭ na białaruskaju haworku Wincenty Dunin-Marcinkiewicz. Wilno, 1859. 116 s. (першая кніга, выдадзеная па-беларуску). Dudka Biełaruskaja Macieja Buraczka. Kraków, 1891. 72 s. Dudka Biełaruskaja Macieja Buraczka. Wyd. 2-e. Kraków, 1896. 72 s. Радимич Е. [Романов Е.] Милостивый Осип, или Милости хочу, а не жертвы. Быль. По «Белорусскому сборнику» Романова. Витебск, 1896. 85 с. Белорусские тексты вертепного действия. [Царь Ирод]. Могилёв, 1898. 50 с. (дзе апошнія крыніцы ўтрымліваюць беларускамоўныя тэксты).
Усяго	38	

9. Беларускія выданні XIX ст.

10. Асобныя беларускія творы, якія перавыдаваліся

Назва твора	Гады выданняў	Колькасць выданняў
Рупі́нскі Аляксандар. Нячы́цік. Ballada białoruska	1853	2
Hutarka staroha dzieda	1861, 1862	2
Рассказы на белорусском наречии	1863, 1864 (?)	2
Dziadźka Anton, abo hutarka ab ūsim czysta, szto balić, a czamu balić – nie wiedaim...	1887, 1892	2
[Bahuszewicz F.] Dudka Biełaruskaja Macieja Buraczka	1891, 1896	2
[Ельскі Аляксандр] Выбіраймася ў прочкі! Скарэй у Томск!	1896, 1896	2
Тарас на Парнасе. Белорусская поэма	1896 (двойчы), 1898, 1900	4

БІБЛІЯГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Агафон [Электронны рэсурс]. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%B3%D0%B0%D1%84%D0%BE%D0%BD> (дата звароту: 03.10.2016).

2. *Ажэшка Э.* Выбраныя творы / уклад., прадм. і камент. В. Гапавай. Мінск, 2000.

3. *Акімова Т. И.* Авторская стратегия как литературоведческая категория: методологический аспект [Электронны рэсурс] // Филол. науки. Вопр. теории и практики. Тамбов, 2015. № 2 (44) : в 2 ч. Ч. 1. С. 13–16. 2015. URL: <http://www.gramota.net/materials/2/2015/2-1/1.html> (дата звароту: 13.09.2016).

4. *Аксёнова Е. П.* А. Н. Пыпин о славянстве. М., 2005.

5. *Акудовіч В.* Код прысутнасці. Асновы беларускай ментальнасці. Мінск, 2007.

6. *Александровіч С. Х., Александровіч В. С.* Беларуская літаратура XIX – пачатку XX ст.: Хрэстаматыя крытычных матэрыялаў. Мінск, 1978.

7. *Александровіч С.* Кнігі і людзі. Зборнік літаратурнакрытычных артыкулаў. Мінск, 1976.

8. *Александровіч С.* Новае пра Ф. Багушэвіча // Старонкі братняй дружбы: Артыкулы пра літаратурныя сувязі / С. Александровіч. Мінск, 1960. С. 185–205.

9. *Андрэеў В.* Абмеркаванне артыкула Л. Апанасовіча «Невучтва і абарона нацыяналізма» // ЛіМ. 1948. 21 лют. С. 4.

10. *Анненков П. В.* Материалы для биографии Александра Сергеевича Пушкина / послесл. М. Филина. М., 2007.

11. *Апанасовіч Л.* [Бэндэ Л.]. Невучтва і абарона нацыяналізма // ЛіМ. 1948. 31 студз. С. 3.

12. Асоба і творчасць Ф. Багушэвіча ў прасторы і часе : зб. навук. арт. да 170-годдзя з дня нараджэння Ф. Багушэвіча / рэдкал.: М. І. Новік (гал. рэд.), С. Каралевіч, С. Варонік. Брэст, 2010.

13. *Багушэвіч Ф.* Выбраныя творы / уклад. з тэкст. падрыхт., прадм. і камент. Я. Янушкевіча. Мінск, 2015.

14. *Багушэвіч Ф.* Творы: Вершы, паэма, аповяданні, артыкулы, лісты / уклад., прадм. Я. Янушкевіча, камент. У. Содаля, Я. Янушкевіча. Мінск, 1991.

15. *Барысенка В.* Ідэйныя скажэнні ў асобных артыкулах крытыкаў і літаратуразнаўцаў // ЛіМ. 1948. 17 студз. С. 3.

16. *Барысенка В. В.* Францішак Багушэвіч і праблема рэалізма ў беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Мінск, 1957.

17. *Бас І. С.* Друкаваныя і рукапісныя варыянты паэмы «Тарас на Парнасе» // Беларуская літаратура: даследаванні і публікацыі / Акад. навук БССР, Ін-т літ. імя Я. Купалы. Мінск, 1960. [Т.] 3. С. 213–233.

18. Беларускі народны каляндар / аўт.-уклад. А. Лозка ; маст. А. І. Дашкевіч. Мінск, 1993.

19. *Булахав М. Г.* «Слово о полку Игореве» в литературе, искусстве, науке : крат. энцикл. слов. / под ред. Л. А. Дмитриева. Минск, 1989.

20. *Булгак Я.* Край дзіцячых гадоў / уклад., уступ. арт. Т. Г. Вяршыцкай ; пер. з пол. Т. Г. Вяршыцкай ; пер. вершаў з пол. С. І. Законнікава. Мінск, 2004.

21. *Быкаў В. У.* Праўдай адзінай: Літаратурная крытыка, публіцыстыка, інтэрв'ю. Мінск, 1984.

22. *Васілевіч У. А.* Кузьма і Дзям'ян // Беларускі фальклор : энцыклапедыя : у 2 т. / рэдкал.: Г. П. Пашкоў [і інш.]. Мінск, 2005. Т. 1 : Акапэла – Куцця. С. 736.

23. *Вераніцын К.* Тарас на Парнасе : паэмы / уклад. з тэкст. падрыхт. і камент. Ю. Пацопы ; прадм. Я. Янушкевіча. Мінск, 2009.

24. *Гапава В.* Эліза Ажэшка. Жыццё і творчасць / пер. з рус. У. Дамашэвіча. Мінск, 1969.

25. *Гарэцкі М.* Гісторыя беларускае літаратуры / уклад. і падрыхт. тэксту Т. С. Голуб. Мінск, 1992.

26. Гісторыя беларускай дакастрычніцкай літаратуры : у 2 т. / рэдкал.: В. В. Барысенка [і інш.]. Мінск, 1969. Т. 2 : Літаратура XIX – пачатку XX ст.

27. Гісторыя беларускай літаратуры (XI–XIX стагоддзі) : тышавая вучэб. праграма для выш. навуч. устаноў па спецыяльнасцях: 1-21 05 01 «Беларуская філалогія» (па напрамках); 1-21 05 02 «Руская філалогія» (па напрамках); 1-21 05 04 «Славянская філалогія»; 1-21 05 06 «Рамангерманская» / склад.: І. Э. Багдановіч [і інш.]. Мінск, 2011.

28. Гісторыя беларускай літаратуры XI–XIX стагоддзяў : у 2 т. / НАН Беларусі, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; навук. рэд. тома : У. І. Мархель, В. А. Чамярыцкі. Мінск, 2007. Т. 2 : Новая літаратура: другая палова XVIII – XIX стагоддзе.

29. *Горький М. Н. С.* Лесков // Писатели о писателях. Литературные портреты. 2-е изд., стер. М., 2003. С. 125–133.

30. *Державин Г. Р.* Осень во время осады Очакова [Электронны рэсурс]. URL: <http://rvb.ru/18vek/derzhavin/01text/024.htm> (дата звароту: 08.08.2017).

31. *Добролюбов Н.* На 50-летний юбилей его превосходительства Николая Ивановича Греча [Электронны рэсурс]. URL: http://az.lib.ru/d/dobrolyubov_n_a/text_0210-1.shtml (дата звароту: 28.07.2017).

32. *Добролюбов Н. А.* Собрание сочинений : в 3 т. / сост., вступ. ст. Ю. Буртина ; примеч. Е. Буртиной. М., 1986. Т. 1 : Статьи, рецензии и заметки 1853–1858 гг.

33. *Добролюбов Н. А.* Сочинения графа В. А. Соллогуба [Электронны рэсурс] : в 5 т. СПб., 1855–1856. URL: http://az.lib.ru/d/dobrolyubov_n_a/text_1857_sollogub.shtml (дата звароту: 08.08.2017).

34. *Довнар-Запольский М. В.* Дунин-Марцинкевич и его поэма «Тарас на Парнасе» (Очерк из истории русской этнографии). Витебск, 1896.

35. *Дубовец С.* Почему мы не стали русскими [Электронны рэсурс]. URL: http://rawet.net/library/o_reflections/12a/Дубавец_Сяргей_Почему_мы_не_стали_русскими.html (дата звароту: 22.09.2017).

36. *Дунін-Марцінкевіч В.* Збор твораў : у 2 т. / уклад. з тэкст. падрыхт., прадм., пер. і камент. Я. Янушкевіча. Мінск, 2007. Т. 1 : Драматычныя творы, вершаваныя аповесці і апавяданні.

37. *Дунін-Марцінкевіч В.* Збор твораў : у 2 т. / уклад. з тэкст. падрыхт., пер. Я. Янушкевіча. Мінск, 2008. Т. 2 : Вершаваныя аповесці і апавяданні, вершы, публіцыстыка, лісты і пасланні, пераклады, Dubia.

38. Живописная Россия: Отечество наше в его земельном, историческом, племенном, экономическом и бытовом значении: Литовское и Белорусское Полесье : репр. воспроизведение изд. 1882 г. Минск, 1993.

39. *Зайкоўскі Э., Чаквін І.* ЛІТВІНЫ // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. / Беларус. Энцыкл. ; рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) [і інш.] ; маст. Э. Э. Жакевіч. Мінск, 1997. Т. 4 : Кадэты – Ляшчэня. С. 382.

40. Земляробчы каляндар: Абрады і звычаі / уклад., класіф., сіст. матэрыялаў і камент. А. І. Гурскага ; уступ. арт. А. І. Гурскага, А. С. Ліса ; рэдкал.: А. С. Фядосік (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1990.

41. История белорусской дооктябрьской литературы / ред.: В. В. Борисенко, Ю. С. Пширков, В. А. Чемерицкий. Минск, 1977.

42. *Каваленка В. А.* Вытокі. Уплывы. Паскоранасць. Развіццё беларускай літаратуры XIX–XX стагоддзяў. Мінск, 1975.

43. *Казбярук У.* Міфы і рэальнасць: Яшчэ раз пра аўтарства паэмы «Тарас на Парнасе» // ЛіМ. 1985. 29 сак. С. 14–15.

44. *Казбярук У. М.* Ступені росту: Беларуская літаратура канца XIX – пачатку XX стагоддзя і традыцыі польскіх пісьменнікаў / рэд. В. В. Барысенка. Мінск, 1974.

45. *Казбярук У.* Панарамны малюнак жыцця // Э. Ажэшка. Над Нёманам : раман / Эліза Ажэшка ; пер. з пол., камент. А. Бутэвіча ; прадм. У. Казберука. Мінск, 2003. С. 5–18.

46. *Каліноўскі К.* За нашу вольнасць. Творы, дакументы / уклад., прадм., паслясл. і камент. Г. Кісялёва. Мінск, 1999.

47. *Каратынскі В.* Творы / уклад., прадм. і камент. У. Мархеля. 2-е выд., дап. Мінск, 1994.

48. *Карский Е. Ф.* Белорусы : в 3 т. Минск, 2006. Т. 1 : Введение в изучение языка и народной словесности.

49. *Карский Е. Ф.* Белорусы : в 3 т. / коммент. Т. И. Вабищевич, В. М. Казберука, О. П. Кричко. Минск, 2007. Т. 3 : Очерки словесности белорусского племени : в 3 кн. Кн. 2 : Старая западнорусская литература.

50. *Каўка А.* Тут мой народ: Францішак Скарына і беларуская літаратура XVI – пач. XX стст. Мінск, 1989.

51. *Киркор А.* Этнографический взгляд на Виленскую губернию // Этнографический сборник. СПб. : Тип. Э. Праца, 1858. Вып. 3. С. 115–276.

52. *Кісялёў Г. В.* Ад Чачота да Багушэвіча: Праблемы крыніцазнаўства і атрыбуцыі беларускай літаратуры XIX ст. / навук. рэд. В. А. Чамярыцкі. 2-е выд. Мінск, 2003.

53. *Кісялёў Г. В.* Жылі-былі класікі: хто напісаў паэмы «Энеіда на выварат» і «Тарас на Парнасе». Мінск, 2005.

54. *Кісялёў Г.* З думай пра Беларусь: Даследаванні і знаходкі з гісторыі беларускай літаратуры і рэвалюцыйнага руху другой паловы XIX ст. Мінск, 1966.

55. *Кісялёва Л.* Міждысцыплінарныя аспекты даследавання рэцэпцыі літаратурнага тэксту // Міждысцыплінарныя даследаванні актуальных праблем тэорыі літаратуры / М. А. Тычына [і інш.] ; навук. рэд. М. А. Тычына ; Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы. Мінск, 2011. С. 245–299.

56. *Кісялёва Л.* Паэтычны эпас В. Дуніна-Марцінкевіча: рэцэптыўны аспект // Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч у еўрапейскім кантэксце : матэрыялы Міжнар. навук.-практ. канф., прысвеч. 200-годдзю Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Мінск, 5–6 лют. 2008 г. / НАН Беларусі, Ін-т мовы і літ. імя Я. Коласа і Я. Купалы ; навук. рэд. В. А. Максімовіч. Мінск, 2008. С. 118–122.

57. *Клімковіч М.* Францішак Багушэвіч // Ф. К. Багушэвіч. Выбр. тв. Мінск, 1946. С. 3–13.

58. *Красюк У. Ф.* Напрадвесні нацыянальнага адраджэння // Этнакультурное развіццё Беларусі в XIX – начале XXI в. : материалы Междунар. науч.-практ. конф., Минск, 19–20 мая 2010 г. / редкол.: Т. А. Новогородский (отв. ред.) [и др.]. Минск, 2011. С. 182–187.

59. *Круглова В.* Невядомы Янка Лучына // Польшыя. 2016. № 7. С. 134–144.

60. *Лазарук М. А.* Станаўленне беларускай паэмы. (Жанр паэмы і некаторыя асаблівасці развіцця беларускай літаратуры ў першай палавіне XIX ст.). Мінск, 1968.

61. *Ланская Н.* Абрूसіцелі. Раман з грамадскага жыцця Заходняга краю / пер. з рус. Т. Кіявіцкай // Літаратура другой паловы XIX стагоддзя : у 2 ч. / уклад. Л. Г. Кісялёвай, Н. М. Сенкевіч ; навук. рэд. С. Л. Гаранін. Мінск, 2013. Ч. 2. С. 586–781.

62. *Ланская Н.* Обрусители. Роман из общественной жизни Западного края : в 2 ч. 3-е изд., испр. СПб., 1888.

63. *Ларчанка М. Ф. К.* Багушэвіч // Ф. К. Багушэвіч. Выбр. тв. / Ф. К. Багушэвіч ; уступ. арт. М. Ларчанкі. Мінск, 1940. С. 5–18.

64. *Лебедзеў У. А.* Францішак Багушэвіч – празаік // Весн. Брэсц. ун-та. Сер. філал. навук. 2007. № 1. С. 51–55.

65. Легенды і паданні / склад. М. Я. Грынблат і А. І. Гурскі ; рэд. тома А. С. Фядосік. Мінск, 1983.

66. Літаратура першай паловы XIX стагоддзя / уклад. і камент. М. В. Хаўстовіча ; навук. рэд. С. Л. Гаранін. Мінск, 2012. (Залатая калекцыя беларускай літаратуры; т. 3).

67. *Лойка А. А.* Гісторыя беларускай літаратуры. Дакастрычніцкі перыяд : у 2 ч. 2-е выд., дапрац. і дап. Мінск, 1989. Ч. 1.

68. *Лукашук А. М.* Вяртанне нацыяналіста: дакументальныя творы. Мінск, 2014.

69. Лунный календарь 1852 года. Календарь лунных фаз в Беларуси [Электронны рэсурс]. URL: <http://calendarby.ru/moon/1852-lunar-calendar.html> (дата звароту: 28.07.2017).

70. *Луцкевіч А.* Выбраныя творы: праблемы культуры, літаратуры і мастацтва / уклад., прадм., камент., індэкс імянаў, пер. з пол. і ням. А. Сідарэвіча. Мінск, 2006.

71. *Лучына Я.* Творы: вершы, нарысы, пераклады, лісты / уклад., прадм., камент. У. Мархеля. Мінск, 2001.

72. *Мальдзіс А.* Творчае пабрацімства: Беларуска-польскія літаратурныя ўзаемасувязі ў XIX ст. Мінск, 1966.

73. Мифологический словарь / М. Н. Ботвинник [и др.]. Минск, 1989.

74. *Морозов В. И.* Особенности языка произведений Франтишка Богушевича : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1971.

75. *Мушынскі М.* Беларуская крытыка і літаратуразнаўства. 40-я – першая палавіна 60-х гадоў. Мінск, 1985.

76. *Мушынскі М., Каваленка В., Яскевіч А.* Шляхі развіцця беларускай савецкай прозы. Агульны рух і галоўныя тэндэнцыі / рэд. П. К. Дзюбайла. Мінск, 1972.

77. *Навуменка І. Я.* Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч. Мінск, 1992.

78. *Назіна І. Д.* Белорусские народные музыкальные инструменты: Самозвучащие, ударные, духовые / [ред. М. Я. Гринблат]. Минск, 1979.

79. *Назіна І. Д.* Гармонік // Этнаграфія Беларусі : энцыклапедыя / рэдкал.: І. П. Шамякін (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1989.

80. Нарысы па гісторыі беларуска-рускіх літаратурных сувязей : у 4 кн. / В. А. Каваленка [і інш.]. Мінск, 1993. Кн. 1 : Старажытны перыяд – XIX ст.

81. *Насовіч І. І.* Слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1983.

82. *Пиотровский Р. Г.* Предисловие // Г. В. Ермоленко. Анонимные произведения и их авторы: На материале русских текстов второй половины XIX – нач. XX в. / науч. ред. Р. Г. Пиотровский, Г. В. Ермоленко. Минск, 1988. С. 3–7.

83. *Пиотухович М.* Богушевич Франциск [Электронны рэсурс] // Літаратурная энцыклапедыя : в 11 т. Т. 1. URL: <http://feb-web.ru/feb/litenc/encyclp/le1/le1-5461.htm?cmd=2&istext=1> (дата звароту: 22.10.2015).

84. *Пиотуховіч М. М.* Нарысы гісторыі беларускай літаратуры. Частка першая: Агляд літаратурна-ідэалёгічных плыняў XIX і пачатку XX в. Менск, 1928.

85. *Писарев Д. И.* Цветы невинного юмора // Д. И. Писарев. Литературная критика : в 3 т. / сост., подгот. текста, вступ. ст. и примеч. Ю. Сорокина ; худож. Н. Васильева. Л., 1981. Т. 1 : Статьи 1859–1864 гг.

86. *Погорелова И. Ю.* Авторская стратегия в метапоэтическом дискурсе русской литературы [Электронны рэсурс] // Актуальные направления научных исследований XXI века: теория и практика. Vol. 3, iss. 1. 2015. URL: <https://pglu.ru/upload/iblock/61b/avtorskaya-strategiya-v-metapoeticheskom-diskurse-rus.lit.pdf> (дата звароту: 13.09.2016).

87. *Пушкин А. С.* Сочинения : в 3 т. Минск, 1986. Т. 2 : Поэмы; Евгений Онегин: Роман в стихах; Драматические произведения.

88. *Пылин А. Н.* История русской этнографии : в 4 т. Минск, 2005. Т. 4 : Белоруссия и Сибирь.

89. *Радимич Е.* [Романов Е.] Милостивый Осип, или Милости хочу, а не жертвы. Быль. По «Белорусскому сборнику» Романова. Витебск, 1896.

90. *Рашэтнікава Н.* Літаратурныя і культурныя інтэгралы ў беларускай прозе пачатку XX стагоддзя [Электронны рэсурс]. URL: <http://elib.bsu.by/handle/123456789/1099521> (дата звароту: 16.02.2017).

91. *Станкевіч А.* Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення (3 нагоды 70-лецця смерці Кастуся Каліноўскага рэд. «Музыкай Прауды» († 1864) і 50-лецця «Гоману» (1884)). Вільня, 1934.

92. *Сыракомля У.* Выбраныя творы / уклад., прадм., камент. К. Цвіркі. Мінск, 2011.

93. *Тарелкина Н. В.* Становление стиля белорусской литературы XIX века (В. Дунин-Марцинкевич, Ф. Богушевич) : автореф. дис. ... канд. филол. наук. Минск, 1985.

94. Глумачальны слоўнік беларускай мовы : у 5 т. / [рэд. тома П. М. Гапановіч]. Мінск, 1979. Т. 3 : Л – П.

95. *Тюкачев Н. А.* Отечественная историография революционно-народнического движения 1860–1880-х годов: становление и эволюция [Электронны рэсурс]. URL: <http://www.dissercat.com/content/otechestvennaya-istoriografiya-revolyuatsionnogo-narodnicheskogo-dvizheniya-1860-%E2%80%931880-kh-go#ixzz4VUo5blYZ> (дата звароту: 22.12.2016).

96. Узьлезши на Парнас, што видзиу там Тарас? // Шляхам гадоў: Гісторыка-літаратурны зборнік / уклад. Г. Кісялёў. Мінск, 1990. С. 236–245.

97. *Федосюк Ю. А.* Что непонятно у классиков, или Энциклопедия русского быта XIX века. 10-е изд. М., 2007.

98. *Хаўстовіч М.* Даследаванні і матэрыялы : Літаратура Беларусі XVIII–XIX стагоддзяў. Творы невядомых аўтараў : у 2 т. Warszawa, 2016. Т. 2.

99. *Хромчанка К. Р.* Беларуская мастацкая проза (канец XIX – пачатак XX ст.). Мінск, 1979.

100. Хрэстаматыя беларускае літаратуры. XI век – 1905 год / склад. М. Гарэцкі. Вільня, 1922.

101. *Цётка.* Выбраныя творы / прадм. В. Коўтун ; камент. С. Александровіча і В. Коўтун. Мінск, 2001.

102. *Шакун Л. М.* Парадыйна-сатырычныя паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе» // Беларуская мова : энцыклапедыя ; пад рэд. А. Я. Міхневіча ; рэдкал.: Б. І. Сачанка (гал. рэд.) [і інш.]. Мінск, 1994. С. 409–410.

103. *Шарахоўскі Я. Ф. К.* Багушэвіч // Ф. Багушэвіч. Выбр. тв. Мінск, 1952. С. 3–22.
104. *Шыбека З. В.* Буржуазія // Энцыклапедыя гісторыі Беларусі : у 6 т. Мінск, 1994. Т. 2 : Беліцк – Гімн. С. 135–138.
105. *Яскевич А. С.* Становление белорусской художественной традиции. Минск, 1987.
106. *Jelski A.* Białoruska literatura i bibliografia : w 54 t. // Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. Warszawa, 1892. T. 8. S. 646–658.
107. *Kirkor A. H.* O literaturze pobratymczych narodów słowiańskich: Odczyty publiczne w Muzeum techniczno-przemysłowym w Krakowie. Kraków : Druk. L. Paszkowskiego, 1874.
108. *Kirkor A. H.* Przewodnik historyczny po Wilnie i jego okolicach. 2-e wyd. Wilno, 1880.
109. *Kirkor S.* Przeszłość umiera dwa razy: Powieść prawdziwa. Kraków, 1978.
110. *Orzeszkowa E.* Listy zebrane do Jana Karłowicza [Электронны рэсурс]. URL: <https://bookmate.com/reader/rhiJaTSC> (дата звароту: 18.10.2016).
111. Ze swiata książkowego // Czas. 1873. 15 listopada.

ПАКАЗАЛЬНІК ІМЁНАЎ

- Абуховіч А. 96, 134
Агіевіч У. 111
Агурскі С. 55
Адам М-скі 65, 76
Ажэшка Э. 4, 61, 77–80,
83, 85, 116, 125
Акерман Л.-В. 69
Акімава Т. 6
Аксёнава А. 101
Акудовіч В. 115, 116
Александровіч С. 115,
119, 120, 124, 135,
Аляшчэня М. 133
Аненкаў П. 37
Анчыц У. 119, 125
Апанасовіч Л., гл.
Бэндэ Л. 112, 113, 123
Багдановіч І. 5, 72, 133
Багдановіч М. 98, 121,
134, 147
Багушэвіч Ф. 3, 6, 16, 37,
52, 60, 69, 70, 85, 86,
94, 96, 99–102, 104,
105–136, 139, 147, 150
Бадлер Ш. 72
Байран Дж. 65
Бароўка В. 134
Баршчэўскі Я. 134
Барысенка В. 21, 37, 111–
115, 123, 127
Бас І. 22, 23, 29
Баторый С. 88
Бейліны [браты] 9
Берг М. 6
Броўка П. 74
Брусаў В. 70
Букчын С. 30
Булахаў М. 27
Булгак Я. 62, 63
Булгакаў В. 115
Булгарын Т. 27, 30–31
Бельчыкаў М. 52
Бурачок С. 40
Бурачок Мацей, гл. Багушэ-
віч Ф. 70, 105–107, 109,
115–116, 124, 132
Бурдзялёва І. 5
Быкаў В. 99, 107
Бэндэ Л. 110, 112–114,
117, 123
Бядуля Змітрок 116, 134
Бялецкі А. 54
Бялінскі В. 30, 33
Бязрозкін Р. 42
Васілевіч У. 25
Васілёк Васіль 121
Вераніцын К. 19, 20,
23, 31
Вярыга-Дарэўскі А. 87
Гагарын Р. 33
Гапава В. 80
Гарацый 71
Гарбінскі Ю. 71
Гарун Алесь 112
Гарэцкі М. 42, 98, 107–110,
113, 117–121, 122, 134,
141, 146, 147, 149
Гейнэ Г. 38
Гейштар Я. 51
Гераськіна Т. 132
Гіпіус З. 70
Гогаль М. 24, 29, 30, 32,
33, 41
Горкі М. 60

Грозны Іван 89
Гронскі А. 49–54
Грынчык М. 126
Грэх М. 31, 32
Гурыновіч А. 109
Дабралюбаў М. 30–34, 38
Дамейка І. 94
Даніленка С. 5
Дарвін Ч. 79
Дастаеўскі Ф. 50, 57
Дворац Ё. 9
Доўнар-Запольскі М. 29, 95,
138, 146
Дубавец С. 58
Дунін-Марцінкевіч В. 3, 6–18,
21, 22, 36, 47, 52, 86, 96, 109,
111, 134
Дыла Я. 148
Дзяржавін Г. 35
Дзяржынскі У. 148
Ельскі А. 87, 88, 112, 120, 122
Жукоўскі В. 24, 29, 30, 32, 33
Жураўлёў В. 135
Жыгімонт І Стары 90
Жылуновіч З. 148
Заблоцкі Э. 51
Завадскі А. 7, 9
Завадскі Ю. 7, 9
Зарыцкі А. 113
Зямкевіч Р. 120, 147
Зянковіч Ф. 68
Іваноўскі В. 138
Каваленка В. 5, 127
Кавэрская 78
Каганец Карусь 134
Казбярук У. 24, 52, 77, 83, 126,
128, 130
Казімір Ягелон 88
Каліноўскі К. 49, 51–56, 63, 68,
96, 112, 114, 121
Камозэнс Л. 65
Канапніцкая М. 69, 78, 79
Кандратовіч Л., гл. Сыракомля
Уладзіслаў 45
Карамзін М. 37
Каратынскі В. 35, 47–48, 66,
87, 134
Карловіч Я. 78, 79, 80, 85, 111,
118–119, 124, 125, 131
Карскі Я. 3, 10, 11, 20, 25, 26,
53, 56, 96, 104, 106, 108, 121–
122, 135, 137–150
Катлярэўскі А. 89
Каўка А. 89
Кіркор А. 4, 45, 46, 86, 87,
89–92
Кісялёў Г. 5, 20, 30, 32, 43, 54,
55, 98, 115, 118
Кісялёва Л. 5, 6, 16
Клімковіч М. 19, 114, 123, 124
Колас Якуб 21, 59, 69, 96, 98,
116, 121, 134, 144, 147–148
Красюк У. 101
Крашэўскі Ю. 46
Круглова В. 106
Курбскі А. 89
Купала Янка 12, 16, 63, 69,
93–94, 96, 101, 112, 116,
123, 144, 147
Курачкін В. 30
Кучар А. 114, 123
Лазарук М. 9, 19, 29–30
Ламарцін А. 65
Ланская Н. 4, 57, 59–64
Ларчанка М. 111–114, 123–124
Ластоўскі В. 54, 121, 147
Лебедзеў У. 131–132
Ленартовіч Т. 69
Лермангаў М. 24, 32–33,
41, 133

Лёсік Я. 147
Лозка А. 26
Лойка А. 5, 127
Лукашук А. 112, 114, 123
Луцэвіч І., гл. Купала Янка 12,
16, 63, 69, 93–94, 96, 101,
112, 116, 123, 144, 147
Луцкевіч А. 109, 110, 122,
138, 147
Лушчыцкі І. 114, 123
Лучына Янка 3–4, 93, 95–98,
106, 109, 116, 134, 147, 150,
Лынькоў М. 114, 123
Лютар М. 90
Лянге А. 72
Ляскоў М. 60
Ляскоўскі Ю. 87
Маеўская Г. 4, 44, 46, 48
Майорэнгоф 120
Майхровіч С. 19, 115
Мальдзіс А. 5, 88, 124, 125
Манькоўская З., гл. Адам
М-скі 4, 65–72, 74–76, 95
Манюшка С. 46
Марозаў В. 133
Мархель У. 5, 71
Мележ І. 64, 98
Мінаеў Д. 30
Міровіч Е. 54
Мірыям, гл. Пшасмыцкі З. 72
Міско М. 50–51
Містраль Ф. 65
Міцкевіч А. 70, 71, 93, 94, 96,
115, 125
Мушыньскі М. 114, 126, 145
Мятліцкі М. 134
Навіна А., гл. Луцкевіч А. 147
Навуменка І. 5, 14
Нагорскі С. 80
Нагродзкі З. 109, 122
Нагродскі, гл. Нагродзкі З.
122, 125
Назіна І. 39
Нарбут Т. 88
Насовіч І. 9, 22, 26, 27
Неслухоўскі Я., гл. Лучына
Янка 95–98, 106, 147
Някрасаў М. 30, 57
Пагарэлава І. 6
Палачанін, гл. Скарына Ф. 90, 91
Панятоўскі К. 125
Парні Э. 38
Пацюпа Ю. 20
Пашкевіч А. 42, 134
Перкін Н. 114, 123
Пісараў Д. 34
Піятроўскі Р. 20
Пітуховіч М. 108–110, 117, 122
Плуг Адам 87, 145
Полацкі С. 52
Пушкін А. 9, 24, 29, 30, 32, 33,
38, 41, 71, 133
Пшасмыцкі З., гл. Мірыям 68,
69, 72
Пшыркоў Ю. 96, 111, 113, 114,
123, 148
Пыпін А. 100, 142, 143
Пюро-Дэмбінскі 48
Пюро-Дэмбінская Г., гл.
Маеўская Г. 44
Равінскі В. 20, 41, 56
Равінскі К. 56
Рагойша В. 131, 133
Радзіміч Е., гл. Раманаў Е. 40
Раманавы 140
Раманаў Е. 27, 40, 100
Рашэтнікава Н. 134
Рыпінскі А. 20, 25, 32, 41, 145
Салагуб У. 32–34
Салтыкоў-Шчадрын М. 57, 60, 79

Самойленка Р. 134
Скарына Ф. 4, 52, 86–92
Сінягуб С. 97
Содаль У. 5, 115
Сталін 110
Станкевіч А. 109, 121–122
Страхаў М. 50, 57
Сувораў А. 35
Сыракомля Уладзіслаў 4, 9, 10–
18, 45–48, 68, 70, 87, 94, 96
Сянкевіч Г. 78
Талстой Л. 57
Тапчэўскі Ф. 24, 96
Тарашкевіч Б. 42
Тарэлкіна Н. 129
Тацішчаў В. 27
Траўгут Р. 48
Трашчанок Я. 50
Тшашчкоўская З., гл. Манькоў-
ская З. 65
Тшашчкоўскі В. 68
Тэн І. 137
Узембла Л. 120
Усікаў Я. 114, 123
Фанвізін Д. 44
Федасюк Ю. 22
Фіглоўская Л. 111
Фіэль Ш. 91
Хаўстовіч М. 5, 23

Хлудаў А. 57
Хромчанка К. 128, 129
Цётка, гл. А. Пашкевіч 42
Цытовіч І. 40
Цюкачоў М. 109
Цютчаў Ф. 30
Чарнышэўскі М. 34, 114
Чачот Я. 4, 69, 93–95, 98
Чыгрынаў І. 22
Шакун Л. 40
Шалькевіч В. 51, 54
Шарахоўскі Я. 110, 123
Шахаў Н. 130
Штэйнер І. 5
Шыбека З. 102
Шылер Ф. 38
Юрка, гл. Гурыновіч А. 110, 111
Ядвігін Ш. 134
Якаўлева Н., гл. Ланская Н. 57
Янушкевіч Я. 5, 20, 55, 117–119,
130, 131, 134
Янчук М. 110
Яскевіч А. 5, 12, 127, 129
Вахушэвіч Ф., гл. Багушэ-
віч Ф. 122
Kirkor S. 44
Litwos, гл. Сянкевіч Г. 78
*S., гл. Лучына Янка 97

ЗМЕСТ

ПРАДМОВА.....	3
1. ЛІТАРАТУРНАЯ ЧЫННАСЦЬ І «АЎТАРСКАЯ СТРАТЭГІЯ» В. ДУНІНА-МАРЦІНКЕВІЧА Ў 1840–50-я гг.	5
2. ПАЭМА «ТАРАС НА ПАРНАСЕ»: ПРАБЛЕМЫ ГІСТОРЫКА-ЛІТАРАТУРНАГА КАМЕНТАРЫЯ	19
3. ГЕЛЕНА МАЕЎСКАЯ – АДМЕТНАЯ ПОСТАЦЬ У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСІ ХІХ стагоддзя	44
4. СІНДРОМ НАЦЫЯНАЛЬНАГА ІМУНАДЭФІЦЫТУ, АБО ЧАРГОВЫ НІНІЛ-ВЫПАД У КАЛІНОЎСКА- ЗНАЎСТВЕ	49
5. РАМАН Н. ЛАНСКОЙ «АБРУСЦЕЛІ»: ФЕНОМЕН ЗАБЫТАГА ТВОРА І АДЛЮСТРАВАННЕ РЭАЛІЙ БЕЛАРУСКАЙ ПРАВІНЦЫІ 1870-х гг.	56
6. ПОШУКІ АДЭКВАТНАСЦІ Ў ТВОРЧЫМ ЛЁСЕ ЗОФ’І МАНЬКОЎСКАЙ (АДАМА М-СКАГА).....	65
7. ПРАВЕДНІЦА І ЗЛАЧЫНЦЫ Ў АПОВЕСЦІ Э. АЖЭШКІ «НІЗІНЫ».....	77
8. АЦЭНКІ АДАМА КІРКОРА АСОБЫ І ЧЫННАСЦІ ФРАНЦЫСКА СКАРЫНЫ	86
9. ЯНАЎ ДЗЕНЬ (ДА ЮБЛЕЮ ЯНА ЧАЧОТА І ЯНА НЕСЛУХОЎСКАГА).....	93
10. АДЛЮСТРАВАННЕ ЭТНІЧНЫХ СТЭРЭАТЫПАЎ У ТВОРЧАСЦІ ФРАНЦІШКА БАГУШЭВІЧА І ПЕРЫПЕТЫІ РЭЦЭПЦЫІ ЯГО СПАДЧЫНЫ	99
11. АПАВЯДАННЕ Ф. БАГУШЭВІЧА «ТРАЛЯЛЁНАЧКА» Ў БЕЛАРУСКІМ ЛІТАРАТУРАЗНАЎСТВЕ	118
12. ЯЎХІМ КАРСКІ ЯК ГІСТОРЫК БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ ХІХ – пачатку ХХ ст.	137
ДАДАТАК.....	151
БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ.....	155
ПАКАЗАЛЬНІК ІМЁНАЎ.....	163

Вучэбнае выданне

Запрудскі Ігар Мікалаевіч

**ГІСТОРЫЯ БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ
ДРУГОЙ ПАЛОВЫ XIX стагоддзя:
АСОБЫ І ТВОРЧЫЯ ЛЁСЫ**

Вучэбна-метадычны дапаможнік

Рэдактар *А. В. Яфімаў*

Мастак вокладкі *Т. Ю. Таран*

Тэхнічны рэдактар *Л. У. Жабароўская*

Камп'ютарная вёрстка *І. К. Рэзэцкай*

Карэктар *Л. С. Мануленка*

Падпісана да друку 29.06.2018. Фармат 60 × 84/16. Папера афсетная.

Друк лічбавы. Ум. друк. арк. 9,76. Ул.-выд. арк. 10,88.

Тыраж 100 экз. Заказ 382.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт.

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/270 ад 03.04.2014.

Пр. Незалежнасці, 4, 220030, Мінск.

Рэспубліканскае ўнітарнае прадпрыемства

«Выдавецкі цэнтр Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта».

Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца, вытворцы,
распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/63 ад 19.03.2014.

Вул. Чырвонаармейская, 6, 220030, Мінск.